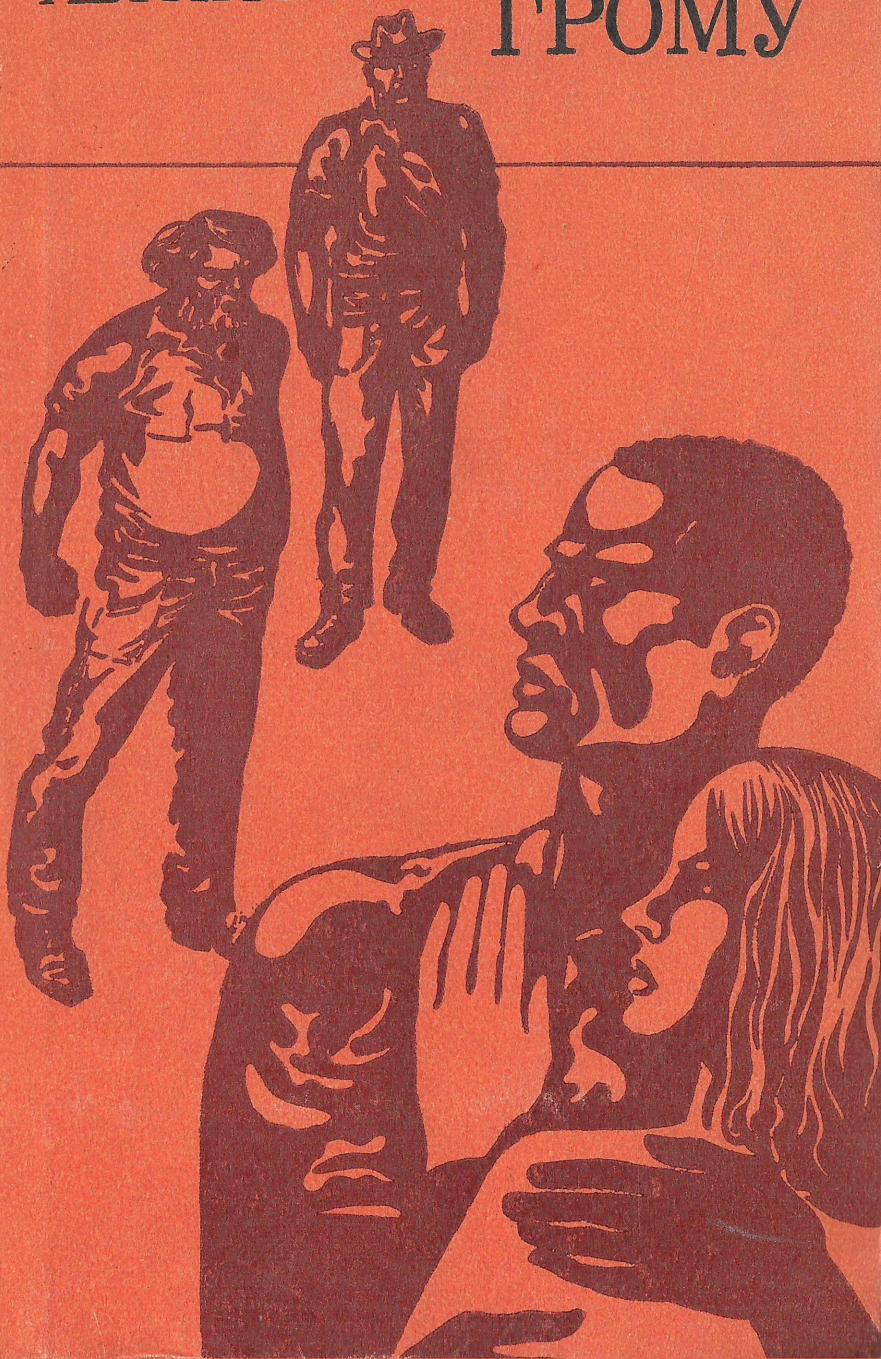

821(6)

A-16

ПІТЕР
АБРАГАМС

ДОРОГОЮ
ГРОМУ

ИМПЕРИАЛИЗМЪТЪ И ПРОЛЕТАРИАТА

ПІТЕР ДОРОВОЮ
^ БРАГАМС ГРОМУ

Роман

З англійської

Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
Київ — 1973

ПЕРЕКЛАДЕНО
ЗА ВИДАННЯМ:
Peter Abrahams
The Path of Thunder
London, 1948.

Переклав

Михайло Харенко

Трете видання перекладу

ПИТЕР АБРАХАМС

Тропою грома

Роман

(На українском языкє)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор С. І. Наливайко

Художник В. М. Дозорець

Художній редактор І. М. Гаврилюк

Технічний редактор О. Г. Талізїна

Коректор Т. Г. Цегребица

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», Харків, Довгалець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 19/IV 1973 р.
Підписано до друку 2/VII 1973 р.
Папір № 3, Формат 84 × 108^{1/2}. Фізичн. друк. арк. 7,25, Умовн. друк. арк. 12,18. Обліково-видавн. арк. 12,819. Ціна 77 коп. Зам. № 3-127. Тираж 115 000.

И (АФР)

A16

A 0734—126
M205(04)-73 Бз—9—10-73

«З усіх видів розваг я віддаю перевагу розумній розмові. За чотири роки мого перебування серед південноафриканської «пігментократії» я був позбавлений цієї втіхи, бо кожного разу, коли я пробував обмінятися з кимсь думками, розмова набирала приблизно такого характеру:

Будь-який білий з вищою освітою, що проживає в Південній Африці:

— Якби ви прожили в цій країні стільки, скільки прожив я, ви б зрозуміли, що тубільця неможливо навчити грамоти.

Я:

— А доводилося вам коли-небудь бувати в місіонерському коледжі в Форт-Гері?

Білий з вищою освітою:

— І слухати не хочу про цих місіонерів!

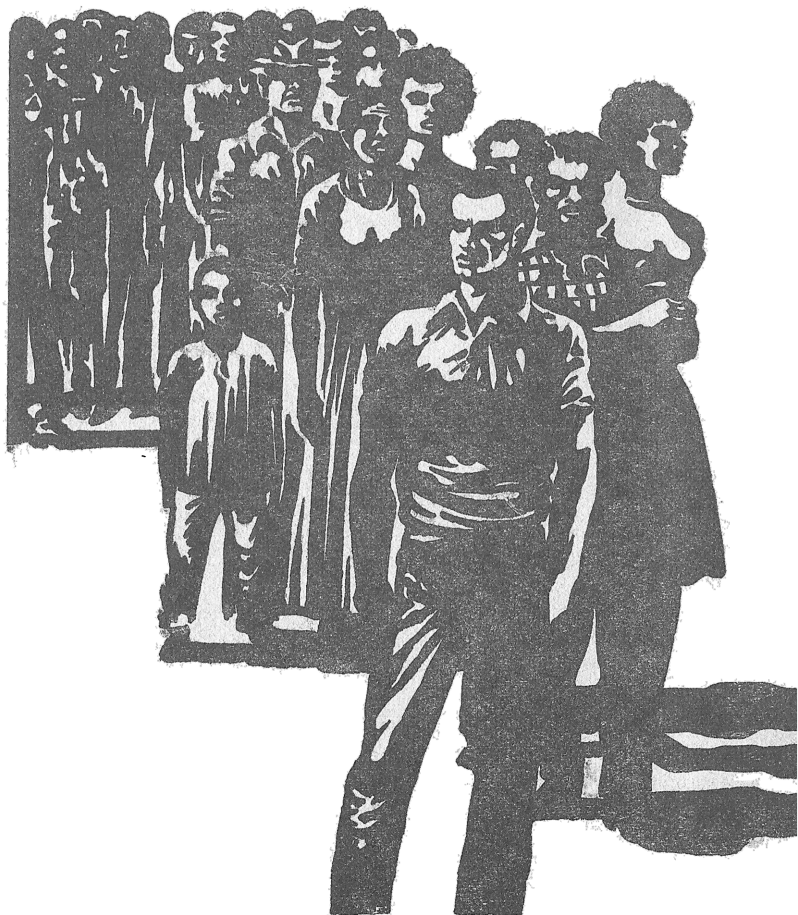
Я:

— А мені доводилося бувати там. Я бачив, як група студентів, чистокровних банту з Сікея, розв'язувала задачі на диференціальні рівняння.

Білий з вищою освітою:

— А що б ви зробили, якби негр згвалтував вашу сестру?»

Проф Л. ГОГБЕН

ЧАСТИНА ПЕРША

ВДОМА

1

Він вийшов з вокзалу і заховав квитанції в бумажник. З цим покінчено. Речі здано в багаж. Вороття назад уже нема. Власне, у нього й не було ніякого бажання повертатися назад. Рішення було остаточне. Все ясно. Він повертається додому.

Нелегко було зважитися на це. Сілія умовляла його залишитися. Та й не тільки вона. Сілія, певно, і далі стоятиме на своєму. Щодо цієї роботи — викладання в школі для кольорових — Сілія має рацію; це чудова пропозиція, але прийняти її він не міг. Він повинен їхати додому. І саме цього не хоче зрозуміти Сілія.

Ленні завернув на Аддерлі-стріт. Зачекав, поки промчить машина, потім перейшов вулицю.

Шкода тільки, що Сілія не може зрозуміти його, а він так хотів би, щоб вона його зрозуміла. Вони давно стали друзями, він покохав її. Разом училися в університеті, всі ці роки були разом. Він знає, що буде дуже скучати за нею. Все ж він повинен їхати. І тепер, коли речі уже здано в багаж, справу з від'їздом можна вважати вирішеною остаточно. Він, звичайно, не вагається, але так певніше.

Яка досада, що ввечері прийде вся компанія. А йому б так хотілося побути на самоті, помріяти, спробувати пригадати, як воно там, дома. Сім років — час немалий, а листи він одержував рідко — щось близько десяти листів за весь час.

Як хочеться пити. Він глянув на годинник. Ще можна встигнути випити чашку чаю. Через площу Ленні попрямував до кав'ярні Фатті в кінці Шостого району¹.

Востаннє він п'є чай у Фатті. Він замислився. На обличчі з'явилася усмішка. За всім цим він буде скучати. Бувало, о другій годині ночі, після танців або вечірки, вони з Сілією, разом зі всією компанією, забігали до Фатті поїсти його знаменитих сосисок з картопляним

¹ Район Кейптауна, відведений для кольорових.

пюре. Так частенько траплялось. Інколи він приходив сюди вдвох з Сілією. Інколи сам. За ці сім років відвідувати Фатті стало для нього звичкою. Тепер цьому настав кінець.

Так, закінчилось веселе гомінливе кейптаунське життя. Кінець негритянським театрам вар'єте, і вечіркам, і танцям, і веселим розвагам, які так бурхливо заповняли Шостий район у вечірні години по суботах. Закінчилися університетське життя — дружба з товаришами, зубрячка, атмосфера ученості й мудрості; кінець гарячим політичним суперечкам на зборах і запеклій боротьбі фракцій; кінець багатолюдним демонстраціям, які організовувалися щоразу, коли треба було захистити кольорове населення. Всьому цьому настав кінець, і за всім цим він скучатиме.

Але найбільше він скучатиме за Сілією. Вони завжди все робили разом, ділили радість і турботи. Сілія така гарненька і такий чудовий товариш. Бувало, захочеться йому прогулятися, зійти на Стіл-гору чи поплавати в морі — і вона тут як тут. Струнка, невтомна, усміхнена і завжди така мила з ним. Її батьки також приємні люди і теж ставилися до нього добре. І за ними він буде скучати.

Фатті підійшов до його столика. Товстий, добродушний грек з веселими зморшками в куточках очей.

— Ви, я бачу, сьогодні самі, — сказав Фатті.

Ленні кивнув головою і запалив цигарку.

— Іду, Фатті. Сьогодні ввечері.

— Ідете?

— Так, Фатті, іду додому, в Кару.

— Назовсім?

Ленні знизав плечима.

— А дівчина?

— Вона залишається.

— Невесело їй буде.

— Мені й самому невесело.

Фатті прицмокнув язиком на знак співчуття. Ленні встав і розплатився. Біля виходу він міцно потиснув руку Фатті.

— Шкода, що я втрачаю такого хорошого клієнта.

Ленні усміхнувся.

— І мені жаль розлучатися з вами. Де ще зможу я знайти такі сосиски з картопляним пюре, як у вас, — а головне, в першу-ліпшу годину дня і ночі.

Він вскочив на ходу в автобус і піднявся на імперіал. Так він добрався в другий кінець Шостого району, — в багаті й пишні квартали, де проживала кольорова верхівка Кейптауна.

Поринувши в думки, він пройшов провулками до будинку, де мешкав. Залишалось дві години до відходу поїзда, ще дві години і — прощай, Кейптауне! Дивне відчуття... Він уже забув про своє колишнє життя — життя до Кейптауна поставало в його пам'яті невиразно. Це було так давно. Більш-менш чітко виринали в пам'яті тільки обличчя матері. Образ сестри Мейбл пригадувався не так виразно. Все інше розпливалося, мов у тумані, все, за винятком Великого будинку, що стояв на пагорку над рідним селом. Цього не можна забути. Всі перекази, які він чув у дитинстві, були пов'язані з Великим будинком та його власниками. Як тільки діти починали пустувати, їх лякали страшними карами, що впадуть на них з волі Великого будинку. Їм говорили: прийде великий баас, з рудими патлами, рудою бородою, схопить і замкне на цілий день, а то й на тиждень в порожній кімнаті, а їсти — нічогосінько не дасть. Так, так! І це було страшніше, ніж батіг. Але все це було так давно. Хотілося б знати, як воно там, удома... Правда, уже недовго, ще трошки — і він знатиме про все. А все ж непогано було б мати хоч якесь уявлення про те, що на тебе там чекає. Сім років — час немалий!

Він увійшов у будинок і піднявся по невисоких сходах до своєї кімнати. Сів на диван і обвів очима все навколо. Цілих чотири роки ця кімната була його оселею. Він простягся на дивані і заплющив очі. За останні напружені дні він дуже стомився, і зараз усе це давалося взнаки. Хотілося все як слід обміркувати, пригадати що-небудь з минулого, щоб рідний дім не видався занадто чужим, коли він туди приїде. Та все було даремно. Лише обличчя матері оживало в його пам'яті, та воно жило само по собі, окремо від усього іншого. Він силкувався відновити в уяві її оточення, але нічого не виходило.

Він задрімав.

Прокинувся він через те, що Сілія трясла його за плече, тихенько вимовляючи його ім'я. Він пригладив пальцями своє непокірне кучеряве волосся і, підвівшись, сів.

— І як я заснув? — сказав він.

— Ти стомився. Це непогано, що ти задрімав. Підійми — і сон як рукою зніме. Усі ось-ось надійдуть. Вона взяла його за руку і провела до дверей.

— Щось мені не дуже хочеться, щоб вони приходили, — сказав він.

— А я рада, що вони прийдуть, — сказала Сілія. — Так легше. В їх присутності я повинна буду стримуватись. Ти ж знаєш, Ленні, як мені важко розлучатися з тобою.

— Пробач мені, Сіліє, але я повинен їхати. Мене послала сюди громада. Моя мати ніяк не змогла б зробити цього на свої кошти.

— Я знаю, Ленні, я згодна з тим, що ти повинен їхати, але мені так не хочеться, щоб ти їхав. — Вона погладила його руку, а очі дивились униз, на туфлі. — Ти навіть не запропонував мені поїхати разом з тобою.

— Але, Сіліє...

— Ну гаразд, Ленні, гаразд. Я поводитимусь пристойно і не буду більше тебе відговорювати. А тепер до діла. Я піду допоможу тітці Сміт, з нагоди твого від'їзду вона приготувала печиво.

Вона легенько підштовхнула його до ванної кімнати, а сама заспішила вниз по сходах. Умиваючись, він почув дзвінок, потім голоси. Так, це Ларрі зі своєю гарненькою єврейською Розою. Почулися нові голоси. Герцог і Мері. Потім Томас зі своєю подружкою Фанні. Всі зібралися. Вузьке коло близьких друзів. Вони вчилися разом і веселилися разом. Кольоровий Стяг завжди називав їх «вісімкою». Це була остання зустріч «вісімки». Завтра їх буде вже семеро. Цікаво, що жде їх у майбутньому? У всякому разі, до цього часу все йшло непогано.

Він вийшов з ванної і попрямував до кімнати. Ларрі і Роза допомагали Сілії нести печиво. На долю Герцога випало потурбуватися про пиво.

— Ось він, зрадник! — вигукнула Фанні, беручи Ленні під руку. Вони гуртом ввійшли в кімнату і розташувалися якомога зручніше. Всі були якось вимушено веселі, говорили про дрібниці, пили пиво, спорожняючи склянку за склянкою, і їли печиво.

Раптом усі притихли. Ларрі глянув на Ленні і Сілію. Сілія взяла Ленні під руку і примусила себе усміхнутися.

— Ось і кінець «вісімці», — сказав Ларрі. — Давайте оглянемося назад і підрахуємо щасливі хвилини нашого минулого... Ви пам'ятаєте, як...

І він пригадав якусь веселу пригоду з минулого «вісімки». Роза пригадала іншу. Хтось третій розповів ще одну. І в міру того як вони розмовляли і сміялися, напруження розвіялось, і легенький сміток забринів в голосах, відбивався в очах.

Непомітно збіг час, ось уже Ленні треба їхати. Він поклав у чемоданчик кілька дрібниць, які не відправив багажем. Сілія якось дивно поглянула на нього, коли він поклав її фото, що стояло на столику біля ліжка...

Два таксі привезли їх на вокзал. Поїзд уже подали. Кожний по-своєму попрощався з Ленні. Останньою прощалася Сілія. Важко було залишати її. Вони взяли за руки і мовчки дивилися одне на одного. Свисток. Поїзд рушив. Ленні неохоче відпустив її руку. На мить вона припала до його плеча. Поїзд набирив швидкість.

Ленні повертався додому.

2

Рано-вранці поїзд прибув на маленьку станцію. Ленні вийшов з вагона і глибоко вдихнув свіже ранкове повітря. Ось він уже майже вдома. Ще трошки — і він буде там. Ще трошки. Він усміхався. Усміхався тому, що повітря чисте і свіже, тому, що ним оволоділи туманні спогади про рідну домівку, і він почував себе так, як відчуває себе син, що після довгих років розлуки повертається додому. Він виконав усе, чого від нього чекали, навіть більше. Його послали в Кейптаун, щоб він закінчив середню школу і став учителем. А він пішов ще далі. Він одержав стипендію і закінчив університет, потім одержав стипендію вдруге і здобув ступінь бакалавра мистецтв.

Син повертався на батьківщину навіть з більшими успіхами, ніж того чекала громада.

Він усміхався тому, що в повітрі відчувався запах землі, навіть тому, що густа, бура курява набивалася в ніздрі і заважала дихати. Але то пусте! Курява — це також частка його батьківщини, частка дитинства, яке майже згладилося в пам'яті. Він знову в своїх хвилястих степах — це головне. Пригадалися рядки з віршів

Тотіуса, який збагнув душу південноафриканського вельда¹. Прінглю це також частково пощастило передати:

Люблю я скакати в просторах пустель,
Далеко-далеко від людських осель,
Де буйволи дикі протоптють тропи,
Де бродять на волі струнки антилопи...

Або ось ці прекрасні рядки:

Сховатись би далі від здириців лихих
На згір'ях Карру чи в саваннах густих.

Характерно, що поетам-африканцерам² краще вдалося передати дух країни. Вони відчували її глибше, ніж поети, що пишуть і говорять по-англійськи.

Пронизливий свисток — і поїзд почав повільно відходити від станції. Поїзд ішов далі на Блумфонтейн, потім на Йоганнесбург і ще далі на північ.

Ленні попрямував на другий кінець платформи, де скинули його речі. На цій маленькій станції не було навіть каси, не було й камери схову, де він міг би залишити свої чемодани, не було й носильників, які допомогли б йому нести їх. Він сумно посміхнувся. Так, це не Кейптаун, де тільки моргни — і таксі, і носильник до твоїх послуг. Це вельд — тут життя зовсім інше, і до цього життя він повертався знову. Скоро він знову буде серед давніх друзів і знайомих, скоро він знову почує їхню просту мову — мову африкаанс³. Йому приємно буде чути її після англійської говірки в Кейптауні.

Кейптаун! Тепер він був далеко. І не вірилось, що лише одна ніч їзди відділяє його від тих місць. Здавалося, то був зовсім інший світ. Інший, але знайомий. А зараз він удома, але нічого не знає про життя в ріднім краю, його доведеться вивчати.

Він підняв свої чемодани і попрямував до низенької огорожі, біля якої на нього з нетерпінням чекав контролер. Наблизившись, Ленні поставив на землю чемо-

¹ Хвилястий степ (гол.).

² Африкандери, або бури — потомки голландських колоністів у Південній Африці.

³ Голландська мова, що зазнала деяких змін, якою говорять африкандери, засвоєна також тубільним населенням Південно-Африканської Республіки.

дани і став шукати в кишенях квиток. Контролер зміряв його холодним поглядом.

— Чудовий день,— сказав Ленні.— Сім років минуло, як я тут був востаннє. Тепер повертаюсь додому,

І знову холодним ворожим поглядом зміряв його контролер.

Раптом Ленні згадав, що це не Кейптаун. Це вельд, і тут не можна першому звертатися до білого, аж поки він сам не заговорить з тобою. Як він міг про це забути! Це безглуздо з його боку. Треба облишити кейптаунські звички, «Запам'ятай, Ленні,— сказав він сам собі,— тут не може бути ніяких зносин з білими. Про це не слід забувати». Він похмуро усміхнувся і простяг квиток контролерові. Все той же холодний, ворожий погляд.

«Ні, мене не залякаєш»,— подумав Ленні. Він підняв чемодани і, проминувши контролера, пішов від станції, почувуючи, як погляд тих холодних очей впирається йому в спину. Ясно, він припустився помилки.

Праворуч від нього виляса курна степова дорога. Він знав, що вона веде в село, яке лежить приблизно за дві милі звідси ген за тим пагорком. Зліва виднілося кілька будинків — околиця селища. А ще далі ліворуч було видно окремі ферми.

Який простір! Як тут легко дихати! Повітря таке чисте. А навкруги, скільки око сягає, простягається хвиляста рівнина. Над нею — блакитне небо, веселий сонячний ранок, свіжий вітрець. Є де жити, є чим дихати.

Через дорогу, що вела від станції, була невеличка закусочна. Клієнтів обслуговувала кремезна дівчина-голландка. Поблизу стояв грузовик. Двоє загорілих здорованів пили каву. Всі вони подивилися на Ленні.

Ленні поставив чемодани на землю і втупив очі в курну дорогу. Іти далеко, а чемодани не легкі. Хотілося б підкріпитися хоч чашкою кави, але це не Кейптаун. У Кейптауні він підійшов би і попросив подати чашку кави. Тут він не може цього зробити. Він знав, що ті троє не спускають з нього очей, але не звертав на них уваги.

— Ти тільки подивися! Бачиш? — сказав один з чоловіків.

Другий стиснув губи, в його погляді був сумнів.

— Здається, бачу. Щось дуже скидається на мавпу

в святковому костюмі, кращому, між іншим, ніж той, що я маю. Але ж сьогодні, здається, не неділя...

— Можливо, ця мавпа щодня виряджається в такий костюм... І, крім того, ти помиляєшся, це не мавпа, занадто світлий, щоб бути мавпою. Це бушмен з міста.

Другий протер очі і пильно глянув на Ленні.

Дівчина хихикнула, а потім розреготалася.

— Бушме-ен? — перепитав другий чоловік.

— А то ж що? В містах вони розмовляють по-англійськи і називають себе євфраfricanцями.

— Євфраfricanцями? Оце так словечко! Що ж це означає?

Перший засміявся.

— Розумієш, це значить напівкровка, байстря.— Він з презирством вимовив останнє слово.

Другий кивнув головою і пальцем показав на Ленні:

— І це один з них?

— Атож.

— А він нічого з себе. Правда? А складка яка на брюках! Б'юся об заклад, цей костюм пошито на замовлення. А черевики? Ти тільки подивися на його черевики! Ти коли-небудь носив такі?

Ленні нагнувся, щоб підняти чемодани. Треба швидше йти звідси. Це найкраще, що він може зробити. Нема чого наражатися на неприємність. Сам на сам він, звичайно, звалив би на землю першого-ліпшого з них, але вони не будуть битися сам на сам.

— Гей! Ти!

Ленні випростався і ждав. Не раз він обговорював питання про кольорових в Лізі національного визволення негрів, а також на засіданнях Несвропейського фронту¹. І ось воно ожило для нього, воно кличе його.

— Підійди сюди! — наказав той, що першим заговорив, побачивши Ленні.

«Південна Африка,— втомлено подумав Ленні,— ось вона, Південна Африка.— Він перейшов вузьку доріжку.— У всякому разі, цього кольорового вони не залякають,— вирішив він про себе.— Вони можуть образити мене, але залякати — ні». Він зупинився перед чоловіком, який покликав його, і подивився йому прямо в обличчя.

¹ Організація для захисту прав кольорового населення Південно-Африканської Республіки.

Той пильно оглянув його.

— Звідки ти? — гаркнув на нього чоловік.

— З Кейптауна.

— А що тобі тут треба?

— Я тут живу.

— Щось я ніколи тут тебе не бачив.

— Я сім років був у Кейптауні.

— У школі?

— Так.

— І в університеті?

— Так.

— І що ж ти тепер таке?

— Що ви маєте на увазі?

— Я маю на увазі те, що я говорю. Маєш якийсь премудрий титул?

Ленні усміхнувся:

— Авжеж, маю. Навіть два.

Ту ж мить чоловік підніс руку і вдарив Ленні в зуби. Ленні насилу стримав інстинктивний порив відповісти на удар. Чоловік помітив це і вдарив ще раз. Ленні облизав язиком губи і сплюнув. Кривавий згусток упав на землю, просочуючись в густий пил. Ленні затримав на ньому свій погляд.

— Не смій усміхатись! — просичав чоловік.

«Південна Африка,— подумав Ленні,— ось вона, Південна Африка». Цей чоловік, що стоїть перед ним, ненавидить його за те, що він — освічена людина, що він поводить незалежно. Коли б він був покірний — цей чоловік не став би зневажати його так грубо, посміявся б та й послав би до біса. Це не що інше, як продовження давньої боротьби за підкорення країни. Це історія його батьківщини. Чоловік, що стоїть перед ним, повинен підкорити його, інакше йому буде страшно. Ось вона — історія Південної Африки в її грубій, неприкрашеній правді. І раптом минуле його батьківщини постало перед ним ясно й виразно. Це вже не книги. Не пишномовні фрази професорів, не нотатки байдужих чи схвильованих студентів. Ні, не те. Ні!

І в той час, як він стояв так, осяяний променями ранкового сонця, він раптом побачив історію своєї країни так чітко і ясно, як ніколи. Південна Африка. Висадка Ван Ребека. Слабкий опір бушменів, озброєних отруєними стрілами. Він бачив здивування на їх обличчях, коли заgrimіли мушкети, сіючи серед них

смерть. Вони залишають свої споконвічні землі, прекрасну, багату й родючу долину Кейп. Колись давно вони перекочували в цю долину під переможним наступом готтентотів, потім їх витіснили з долини білі. Їм пощастило зробити це без особливих зусиль. Бушмени — ця безпорадна, беззахисна юрба — не знали іншої зброї, крім своїх отруєних стріл. А що таке отруєні стріли проти мушкетів? Ніщо!

На хвилину погляд білого чоловіка затримався на авторучці, що виглядала з кишені Ленні.

— Освіта, — зі злістю просичав чоловік.

А Ленні бачив, як тривала боротьба. Зулуси проти білих фoorтрекерів¹. Жорстокість цієї боротьби. Тубільці борються за свою землю. Білі борються за те, щоб захопити цю землю, а потім, ще жорстокіше, — за те, щоб закріпитися на ній.

Протягом кількох секунд вся бурхлива історія його країни пронеслася в уяві, як могутня хвиля, пронеслася — і зникла. Він здригнувся.

«А ось і я, — подумав Ленні. — Зараз ХХ століття, а давня боротьба продовжується. Чи довго ще вона триватиме? Що принесе?»

Як же вона загострилася! Ленні ніколи раніше не зустрічав чоловіка, що стояв зараз перед ним, вони не знали один одного, проте білий ударив його — тільки за те, що Ленні був людиною освіченою і на ньому гарний костюм.

— Ну... — погрозово сказав білий.

Ленні знав, що все, що від нього вимагалось, — це опустити очі або відвести їх вбік, хоч яким-небудь рухом показати свою поразку — і цього було б досить, щоб білий наказав йому йти геть.

Але Ленні дивився йому просто в вічі. Білий підніс кулак.

«Я не піддамся», — вирішив про себе Ленні, повернувся й пішов.

— Виродок! — проревів білий.

На мить серце Ленні стислося від страху, але він не спинявся.

— Ні, ні! Не треба! — закричала дівчина.

Ленні підняв свої чемодани і пішов по курній доро-

¹ Голландські поселенці, які в 1863 р. покинули Кейпланд і рушили на північ, шукаючи нових пасовищ для своїх отар.

зі. Це була дорога додому. Скоро він буде серед своїх. Скоро він почує їх просту мову — африкаанс. Скоро він побачить Мейбл. Так, це дорога додому. Боліла голова, стукало в скронях. Дорога додому. Він прикусив губу і високо підніс голову. Ззаду загуркотів грузовик, і Ленні звернув на зелене узбіччя дороги. Раптом відчув щось мокре на обличчі. Витер плювок...

Довго ще після того, як промчав грузовик і розвіявся стовп куряви, а земля і небо перестали хитатися, — довго ще стояв Ленні без думок, нічого не бачачи, нічого не відчуваючи. Земля і небо стали на своє місце. Тепліше пригрівало сонце. Віяв легенький свіжий вітерець. Повітря, як і раніше, свіже і чисте. Це вельд. Кейптаун був далеко.

Він затремтів усім тілом і відчув, що йому важко дихати. Потім усе знову стало, як і раніше. Тільки щочка палала. Ніби хтось притулив до неї шматок розпеченого заліза.

«Треба добратися додому», — подумав Ленні. Він розправив плечі, струснув головою і рушив далі по курній степовій дорозі.

Він ішов не зупиняючись, не роздивляючись навколо, не сповільнюючи і не прискорюючи ходи. Повільний розмірений рух уперед, який, здавалося, не залежав від нього. Не керувався його свідомістю. Не керувався нічим.

За ним знімався у повітря легенький стовп куряви. Пронизаний сонячним промінням, він відсвічував усіма кольорами райдуги. Потім курява поступово знову осідала. Здавалося, що за кілька кроків позаду Ленні невідступно йде постать, зіткана з куряви.

Ось він піднявся на перший пагорок, хвилювання вгамувалося. Щочка вже не палала. Він з цікавістю почав розглядати все навколо. Позаду, спускаючись до моря і Кейптауна, бігла вдаль залізнична колія. По обидва боки від неї до самого обрію, де блідо-блакитне небо торкалося землі, простяглася зеленувато-бура рівнина, де-не-де прорізана горбами й долинами.

Який простір! Простір, де б тільки жити і бути вільним. Але чомусь на цей раз простір хвилював Ленні уже не так глибоко, як до того випадку, біля закускової. Він гнав від себе думки про той випадок. Старий Шімд говорив: «Злість позбавляє людину сили».

Починали боліти руки від важких чемоданів. Шкода, що їх не можна було залишити на станції разом із скринєю. Але станція далеко позаду. Він пройшов уже більшу частину дороги. І, крім того, набита книжками скриня була така велика і незграбна, що навряд чи хто стане з нею возитись, якщо навіть захоче її вкрасти. Чемодани — зовсім інша річ.

Сонце піднялося вже височенько і починало припікати по-справжньому. На спині і під пахвами сорочка стала мокра. Руки, здавалось, виверталися із суглобів. Коли б він поїхав тим грузовиком, то давно був би дома. Треба трошки відпочити.

Він зійшов з дороги, поставив на землю чемодани і простягся на траві. Непогано б тепер і закурити. Він вийняв цигарку і закурив.

Незабаром він буде вдома. Ще трошки. Як воно там? Страшенно важко пригадати що-небудь. За винятком, звичайно, матері. А Мейбл? Яка вона зараз? Неписьменна, звичайно. Можливо, вже й заміж вийшла. В Кейптауні дівчата з бідних родин встигають народити купу дітей часто задовго до того, як їм мине двадцять. Добре, що Мейбл не в Кейптауні! Він бачив там, як молоді дівчата, інколи навіть досить красиві, торгують собою. Для більшості з них, звичайно, не залишалося іншого виходу. Але серед них було багато таких, які й не пробували його знайти. Напевно, тут до певної міри позначається вплив сім'ї, обстановки, в якій вони ростуть. Які страхітливі злидні панують серед кольорового населення!

Він кинув недокурок і підвівся. Потягся, кілька разів зігнув і розігнув руки, підхопив по чемодану в кожную руку і рушив далі по дорозі.

Дорога огинала якусь загороджену ділянку, йшла ліворуч, потім праворуч, потім прямо вгору, на вершину пагорка. Коли Ленні добрався до вершини, піт великими краплинами зросив його лоб. Стукало серце. Він поставив чемодани і глянув навкруги.

Перше, що впало в очі, був Великий будинок. Він височів ліворуч, на горі, на самій вершині сусіднього горба. Там, де стояв Ленні, дорога розгалужувалася: одне відгалуження йшло ліворуч, через долину, до Великого будинку. Він відірвав свій погляд від Великого будинку і став стежити, куди веде друга дорога. Це

була дорога додому. Он там, внизу, в самій середині долини, розкинулося його рідне село. Скупчення маленьких, ледве помітних халуп — оце і є його село.

Він підняв чемодани і, прискорюючи кроки, пішов праворуч. Додому після семи років. Додому! Яким дорогим було завжди для нього це слово. Тепер це дійсність. Коли, бувало, в Кейптауні хто-небудь згадував про свій рідний дім, він мовчав. Він майже нічого не пам'ятав про свою домівку. Він поїхав звідти, коли йому було п'ятнадцять років. А тепер — ось він, рідний дім! Он те скупчення будиночків — його село. Ленні забув про втому і пішов швидше. Скоро він знову побачить свою матір. Чемодани стали раптом зовсім легкими. Вона буде задоволена подарунком, який він їй везе. Ленні проминув якусь невеличку будівлю, судячи з усього — убогу сільську крамничку, але він був настільки схвильований, що не звернув на неї ніякої уваги. Тим часом худорлявий темношкірий хлопчисько вискочив із крамниці і пильно подивився на Ленні, роззявивши від здивування рота, потім, притискуючи під рукою пакунок, помчав стрілою в напрямку будиночків, щось вигукуючи на ходу.

Ленні усміхнувся і пішов ще швидше. Діти скрізь лишаються дітьми.

Старий єврей, власник крамниці, і його син також підійшли до дверей подивитися на Ленні.

Обриси будиночків ставали чіткішими. Уже можна розгледіти кожний окремо. Але котрий же з них його? Не хотілося б питати у людей, але доведеться. Наскільки краще було б підійти прямо до будинку, відчинити двері і увійти. Яка це була б приємна несподіванка! Подивитися, яке буде у матері обличчя, коли він увійде...

Але що це?.. Біжать люди... жінки... і діти... і старі також. Які ж вони всі худі, обшарпані!

Ось вона!.. Мати!.. Попереду всіх. Як вона змінилась. Це не та мати, якою він її пам'ятає. Зовсім старенька стала...

Мати бігла, простягаючи руки, бігла, спотикалась... Ленні кинув чемодани і побіг їй назустріч. Мати впала на руки сину, міцно пригорнулась до нього. По її щоках бігли слези.

— Дитино моя... Дитино моя...— Вона трималася за нього так міцно, що, здавалося, більше ніколи не відпустить від себе.

Інші стояли збоку. Ленні повернувся додому. Кому ж, як не матері, першій вітати свого сина? Це її пора.

3

Жінки, діти і старі люди розійшлися. Привітання закінчилися, але тільки до вечора, поки молодь повернеться з роботи з навколишніх ферм, а безробітні — з шукання харчів. Коли вони зйдуться, то зберуться знову. А зараз він лишився сам з матір'ю в убогій двокімнатній хатині.

Важко повірити, що це його дім, що тут він народився і провів п'ятнадцять років свого життя до того, як поїхав у Кейптаун. Як змогли вони, живучи в таких злиднях, послати його в Кейптаун?

Мати усміхнулася крізь сльози щасливою, блаженною усмішкою і підкинула сухого хмизу в якийсь дивний пристрій, що стояв у кутку і правив за піч. Частина диму пробивалась в кімнату, решта зникала десь у гнутих і покручених шматках хвилястої бляхи, що заміняла димохід.

— Вода скоро закипить,— сказала мати, озираючись на нього.

Ленні усміхнувся їй. Яка ж вона стара та виснажена! Але це не тільки роки!

— Добре, мамо, не турбуйся,— сказав він ніжно.

— Нічого, сину, нічого,— відповіла вона і почала роздмухувати вогонь.

— Давай я сам,— сказав він, стаючи на коліна поруч.

— Обережно, не замаж костюма.

Вона не хотіла пускати його до брудного вогнища.

— Нічого, мамо.

— Ох, ні, у тебе такий гарний костюм! Навіть білі тут не носять таких.

Ленні похмуро усміхнувся і, нагнувшись, подув у пічку. Спалахнули маленькі іскорки, і вмить веселе полум'я, потріскуючи, обняло хмиз.

Коли він нагнувся, голова його опинилась близько біля грудей матері. Вона підняла руку, немов хотіла

погладити його по голові, але стрималась. Очі її зату-
манилися. Вона поквапливо встала і вийшла в другу
кімнату. Ленні почув, як вона схлипує. Він пішов за
нею.

Опустивши голову на груди, мати стояла біля ста-
рого похилого ліжка. Все її тіло здригалося в беззвуч-
ному риданні. Ленні обняв її за плечі.

— Не можу,— схлипнула вона.— Не можу.

— Що таке, мамо? — ніжно запитав він.

— Не можу повірити, Ленні. Ти такий великий. Ти
справжній джентльмен. І ти — мій син. Неймовірно!

— Що ж тут неймовірного, мамо?

— Подивися, як я одягнена. Подивися, які в мене
руки. Подивися, де я живу. Ця халупа — якраз для
бідної кольорової жінки, а ти ж справжній джентль-
мен з Кейптауна.

— Я твій син, мамо. Це ж ти мене послала в Кейп-
таун. Я твій син. Правда ж?

Було чути, як у сусідній кімнаті зашумів чайник.

— Правда, мамо?

— Правда, Ленні.

— То перестань же плакати.

Ридання її стало тихішим, нарешті вона заспокоїлась.
Ленні подав їй свою хусточку, і вона витерла очі.

— Я — нерозумна жінка,— сказала вона.

— Ну, з цим я не згоден,— відповів Ленні.— Ходім,
я приготую тобі чашку чаю.

Він повів її в сусідню кімнату, посадив і почав роз-
питувати, де що лежить. Вона протестувала, але Ленні
не зважав на її протести. Поки він готував чай, мати
дивилась на нього якось недовірливо.

Невже це мій син? Маленький хлопчик, що грався
в цій кімнаті? Хлопчисько, якому я давала прочухана,
коли він пустував? Невже це той самий шибеник, що
з галасом гасав колись по всьому будинку; босоногий
пустун у подертій сорочці і штанах, з замащеними ру-
ками й ногами і брудною шиєю, хлопець, який ніколи
не хотів умиватися? Якщо це він, то як час міняє лю-
дей! Робить їх зовсім не схожими на тих, якими вони
були раніше. Але тут, на селі, все залишилося без змін.
Інші діти, його ровесники, теж повиростали, але якими
були, такими й залишилися. Багато хто з них лиши-
лись такими ж брудними й пустотливими. Тільки
й того, що стали вищі на зріст, ширші в плечах і носять

довгі штани. А дівчата — деякі вже вийшли заміж, мають дітей, але якими були, такими й залишилися, тільки що дорослі стали. А змін ніяких, нічого нового. Тільки її Ленні став іншим. А як він ходить, який у нього погляд. Так, він уже не дитина... Ні, не те... А, ось що... Коли він пригорнув її там, у сусідній кімнаті, їй здалося, що хтось старший за неї, хто розуміє і знає більше, ніж вона, заспокоює її, що вона — ще дитина, а він — доросла людина. Хіба ж так буває між матір'ю і сином? Час інколи робить дивовижні речі з людьми. А ось син тітки Ельсі, Мартін, теж був у Кейптауні і повернувся, але анітрохи не змінився, тільки став шахраєм, навчився обдурювати людей. Потім він знову поїхав у Кейптаун. Останнє, що про нього чули, — під час бійки він когось убив і потрапив до в'язниці. Тільки Ленні став іншою людиною. Досить подивитись, навіть не розмовляючи, — і то помітно.

Постукавши в двері, увійшла сусідка, тітка Санні. В руках у неї була тарілка з печивом, яку вона зняковіло поставила на стіл.

— Я знаю, що ви сьогодні нічого не пекли, дай, думаю, понесу вам цього печива.— Вона подивилась на Ленні.— Сподіваюсь, воно вам сподобається. У мене грошки не вистачило масла. Ну, до побачення, сестро Сварц.

— Він не дозволяє мені самій готувати чай,— сказала мати Ленні.

Тітка Санні засміялася і, задкуючи, вийшла.

Ленні налив чаю і сів поруч з матір'ю.

— Пий чай, мамо.

За чаєм Ленні розповідав матері про Кейптаун, про те, що він там робив. Для неї було цікаве все, про що він розповідав. А він був радий говорити, бо бачив, що це заспокоює матір. Поступово стриманість її зникла, і розмова стала невимушено веселою, задушевною. Говорили про Кейптаун, про тутешніх людей, і скоро вона вже сміялася, коли Ленні розповідав їй різні смішні речі про Кейптаун.

Ленні знову наповнив чайник. Печиво вже зникло, і Ленні здавалося, що він звідси ніколи й не виїздив.

— А де ж Мейбл?

— Виходить, ти її ще пам'ятаєш?

— Аякже, мамо. Ти думала, що я забув свою єдину сестру?

— Поки ти не питаєш про неї, то я таки думала, що забув.

— Ні, не забув. Я тільки хотів, щоб ти спершу про себе розказала. Я вже почав був турбуватися, що твій син не сподобається тобі. Де ж вона?

— Вона працює у Великому будинку.

— В тому, що на горі?

— У нас тут Великий будинок тільки один.

— Вона вже зовсім доросла?

— Не така висока, як ти, але вже велика. До неї послали одного хлопчика сказати, що ти приїхав. Ось-ось прийде.

— А як же її робота?

— Білі господарі в Великому будинку — добрі люди.

— Скажи, мамо, чи й зараз лякають дітей, коли вони пустують, що їх замкнуть у Великому будинку і не дадуть нічого їсти?

Мати засміялась. Приємно було бачити в її очах веселі іскорки.

— Лякають і зараз.

— І все ще бояться здоровенного бааса з рудим волоссям і рудою бородою?

— Він уже помер, Ленні. Ти, звичайно, не знаєш. Уже чотири роки, як він помер. Він був добрий чоловік. Таких людей тепер мало на світі.

— А мені здавалось, що його всі боялися.

— Тільки ті, хто щось накоїв. Він був суворий, але справедливий. Ти повинен бути вдячний йому і благословляти його пам'ять, сину.

— Чому?

— Господи, хіба ж ти не знаєш!

— Чого не знаю?

— Що він дав гроші, щоб ти вчився в Кейптауні.

— Він дав?

— Авжеж. Ми самі не змогли б послати тебе. Баас Герт дав гроші і наполягав на тому, щоб тебе послали в Кейптаун.

— Чому?

Замислившись, мати дивилася кудись у далечинь, ніби забувши про все, що її оточувало.

— Чому? — повторив Ленні.

Вона опам'яталась і усміхнулася — ніжно, лагідно, сумно.

— Він був добрий чоловік, Ленні. Він був найкращий чоловік, якого я будь-коли знала, такий добрий, такий лагідний, хоч і здавався суворим і лютим.

Раптом вона схопилася.

— Що це я так заговорила, адже в мене ще стільки роботи. Ти піди відпочинь, синку. Тобі треба відпочити. Ввечері всі дівчата зійдуться подивитись на тебе. Та й чоловіки зберуться поговорити. Люди зголодніли без новин. Іди відпочинь, поки я приготую їсти. Іди, іди!

Вона випровадила його в сусідню кімнату. Ленні зняв піджак і простягся на ліжку.

Вдома! Нарешті він удома. Яке приємне почуття! Можливо, він народився в цьому ліжку, де зараз лежить. Ось що значить рідний дім. Це сидить в тобі десь глибоко. Так глибоко, що куди не кинеш оком, все тебе хвилює. Це і є рідний дім. Основа всього твого життя. Тут ти вперше побачив світ, відчув смак їжі і навчився впізнавати предмети. Дім...

Він заплющив очі...

Мати зачинила двері кімнати і заходилася готувати їжу. Що б таке йому зготувати? Що-небудь таке, що йому подобається. Правда, він її син і їстиме те, що вона подасть, але він уже доросла людина. Її син і вночас чужа людина. Засмажити м'яса, можливо? Сьогодні будень. Все ж для першого обіду непогано б мати шматок м'яса. Треба швидше піти в крамницю до старого єврея і взяти м'яса. Там, у кімнаті на полиці, лежать гроші — шість пенсів.

Мати навшпиньки ввійшла в кімнату. Хоч би не потурбувати його. Він, певно, дуже стомився в дорозі. Вона подивилась на полицю, але грошей там не було. Напевно, Мейбл взяла. До чого розпустилось дівчесько! Як тільки побачить де-небудь гроші — забирає. Думає, що як вона вже доросла, то я її не відлупцюю. От гарно вийшло: брат приїхав, а вдома ні шматочка м'яса.

— Щось загубила, мамо?

— Я думала, ти спиш.

— Ні. Я лежав і думав: яка благодать бути вдома.

— У мене тут було шість пенсів і десь не стало. Певно, Мейбл взяла.

— Нічого. У мене є гроші.

Він підвівся, вийняв з кишені піджака бумажник і, відкривши його, витяг кілька асигнацій.

— Звідки в тебе стільки грошей?

Він усміхнувся. Тут досить мати одну-дві кредитки, щоб викликати підозріння.

— Я їх заробив, мамо.

— Але ти ж учився.

— Я знаходив час заробляти гроші. Я допомагав багатим студентам, крім того, я постійно мав двох учених — дівчат з Індії. Їхні батьки — люди старозавітні і не хотіли посилати своїх дочок у школу. Візьми, мамо.

Він подав їй дві асигнації по фунту кожна.

— Навіщо так багато? Мені треба тільки шість пенсів.

— Візьми, мамо, візьми.

Вона взяла гроші й вийшла. За дверима подивилася на асигнації. Вони були новенькі і шелестіли. Серце її забилося сильніше від гордості. Мало того, що син повернувся додому, він виявився ще й хорошою, порядною людиною. Він дав їй грошей. Цілих два фунти. Більше, як інший заробляє за місяць. І от він віддав їх матері. З його розповіді вона дізналась, що для того, щоб повернутися додому, до своїх, він відмовився від хорошої роботи в найкращій школі для кольорових в Кейптауні. Якщо йому запропонували таку роботу, то він, напевно, і добрий, і розумний, і мудрий. А бажаних на таке місце було, звичайно, немало. Як добре, що Ленні повернувся додому. А який він красень! Дівчата через нього усі поб'ються.

Вона покvapно вийшла і попрямувала стежкою, яка вела до крамниці. Сусіди гукали їй. Одні питали, як почуває себе приїжджий, інші цікавилися, що він думає робити, ті говорили, що вона щаслива жінка, ті, жартуючи, пропонували своїх дочок в невістки.

Але сестра Сварц не зупинялася і не відповідала їм. Від гордості і щастя була занадто збентежена. Вона тільки підняла вгору руку з затиснутими в ній асигнаціями, щоб усі бачили, і сказала тихо, що її ніхто й не почув:

— Це він дав мені!

Дехто з жінок вітав її лагідними словами, інші заздрісно мовчали. А старі люди згадували, як ще зовсім недавно Ленні був звичайним обшарпаним хлопчиськом.

Сестра Сварц покvapливо ввійшла в крамницю, де торгували бакалією і м'ясом. Її привітав старий крамар

з жвавими, сумними очима. Його син, що сидів недалеко над книжкою, також підвів голову. Він був короткозорий і носив окуляри з товстими скельцями в роговій оправі.

— Ви сьогодні просто сяєте, місіс Сварц,— сказав старий крамар.

— Мій син повернувся в Кейптауна,— відповіла вона.

— То це був ваш син? Вродливий молодий чоловік.

— Так, він хороший хлопець.

— Я радий за вас, місіс Сварц. Він приїхав у гості?

— Ні, зовсім. Він закінчив школу. І не звичайну школу. Це вище, ніж звичайна школа. Така довга назва.

— Університет,— сказав молодий чоловік.

— Оце воно і є!

— А що він вивчав? — запитав той.

— Багато всього,— відповіла місіс Сварц гордо.— Він одержав дин... щось таке, одним словом, він уже може бути учителем... Щось ніби як назва цигарок... Диплом. Насилу пригадала. І він ще якийсь бакалавр.

— Диплом учителя і ступінь бакалавра мистецтв,— сказав син крамаря.

— Так, так!

— То він, виходить, розумний хлопець,— сказав старий крамар.— Ви можете пишатися ним.

— Я так довго його не бачила, містере Фінкельберг. Звичайно, я пишаюсь ним, але мені якось чудно.

Старий привітно усміхнувся їй і кивнув головою.

— Я розумію. Те саме було зі мною, коли повернувся Ісаак, що ось сидить. Він мене просто залякав своєю книжною мудрістю. Його книги приписують: «Роби те й те»,— а ми з вами знаємо з досвіду, що саме цього робити не слід,— а говорити він уміє, та так багато й премудро. Але тепер я спокійний. Скоро і ви перестанете турбуватися. Ми з вами вже старі і знаємо, що мудрість життя більша, ніж мудрість книг... То ви, мабуть, хочете хороший шматок м'яса для сина?

Він підійшов до м'ясного прилавка й вибрав гарний свіжий шматок.

— Ось цей, я думаю,— сказав він.— Це найкращий шматок. Щоб син відчув, що таке гостинний прийом вдома, у матері. Я загорну його, ось так. Якщо у вас нема

грошей, заплатите іншим разом. Ви хороша клієнтка. Гарзд?

Вона простягнула йому дві новенькі асигнації.

— У мене є гроші. Він дав мені.

Старий в'їждив пальцями і кинув на сина лукавий погляд.

— Як же так,— сказав він.— Коли повернувся Ісаак, у нього не було жодного пенні. Мені довелося вислати йому гроші на дорогу. А ваш син — і гроші привіз, і навіть вам віддав. Оце так так!.. А тепер мій син пише якусь книгу! І я певний, що й це не дасть йому ні пенса.

Старий розсміявся, загорнув м'ясо. Ісаак усміхнувся, Сварц усміхнулася також.

— Будь ласка! Знаєте що, місіс Сварц, ви заплатіть тільки за половину, а другу половину ми, сім'я Фінкельбергів, віддамо вам в подарунок з нагоди повернення вашого сина.

Місіс Сварц подякувала і купила ще дещо: рис, боби, цукор. Як приємно, коли можеш купити все, що потрібно. Непогано б купити також масла. Ленні, певно, любить масло. І коштує воно всього сім пенсів, до того ж, це для Ленні. Вона взяла фунт масла. В перший день перебування вдома він не повинен відчувати в будь-чому нестатків. Це буде гідна зустріч синові, що повернувся додому.

Містер Фінкельберг загорнув усі її покупки в один пакунок і відлічив здачу. І потратила вона зовсім не багато. Менше, ніж п'ять шилінгів. Коли маєш гроші, то вони довго тягнуться. І масла вистачить на цілий тиждень, якщо його тримати в холодній воді та пильнувати, щоб Мейбл не добралася до нього. Її ненажерливість — справжнє нещастя, нічого не настачиш. Але вона хороша дівчина. Щомісяця приносить п'ятнадцять шилінгів, а собі лишає тільки п'ять. Вона таки хороша дівчина.

Місіс Сварц подякувала містеру Фінкельбергу, розпрощалася з ним і його сином і поспішила додому. Хороша людина цей Фінкельберг. Дуже мило, що він подарував Ленні половину мяса, щоб відзначити його повернення. Треба буде сказати про це Ленні. Ісаак теж хороший хлопець, худенький, все мріє та над книжкою сидить, але славний хлопець. Якби він був кольоровим, вона б хотіла, щоб вони стали друзями. Він також був у школі. Але не такий, звичайно, учений, як її Ленні.

Стіллевельд — «тихе поле» — було одним із сотень невеличких селищ, розкиданих по всьому Південно-Африканському Союзу, одною з тих смужок землі, на яких тубільці або кольорові, з милостивого дозволу своїх білих господарів, жили, будували свої халупи, вирощували дітей, старіли і помирали. Інколи вони платили невеличку оренду, інколи за право володіти землею розраховувались своєю працею. Дехто з старих людей (їх залишилося дуже мало) пам'ятає той час, коли вони були рабами. Були люди, які розповідали чудесні історії про доброту білої людини; були й такі, що розповідали страшні історії про жорстокість білих.

Як і багато інших селищ, Стіллевельд був також місцем, де зароджувався новий народ. Ні білі, ні чорні, ні європейці, ні тубільці, а суміш тих і других. Вони відрізнялись і від білих, і від чорних і не належали ні до перших, ні до других, нетвердо тримаючись на грані між двох світів.

Колись, у давні дні, а також у часи не такі далекі, нежонатий фермер, бувало, запримітить у себе в садибі вродливу дочку якогось із своїх чорношкірих або, може, і його дружину, чи то впаде вона в око його приятелеві, що приїхав у гості з далекого Кейптауна; або ж побачить її, проходячи мимо, якийсь білий бродяга, що шукає теплого місця, де б можна було оселитися і розбагатіти...

Так ці люди народжувались, росли і розмножувались, одружувались поміж себе і жили між двома світами.

Вони називали себе кольоровими, деякі вважали за краще називатися еврафриканцями. Інші твердо додержувались тієї думки, що вони — нова нація...

Предками невеликої кольорової громади Стіллевельд були білі, що жили на горі у Великому будинку, а також по сусідніх фермах. Старі люди знали це. Дехто навіть пишався тим, що був далекою ріднею того чи іншого білого фермера. Молоді знали тільки те, що вони кольорові. Більше нічого було згадувати. Вони завжди були кольоровими.

Ніхто з них не згадував, ніхто й не думав про те, що другу половину своїх предків їм слід шукати в негр-тянському селі за горбом, зовсім близько від Стіллевельда...

Ленні розплющив очі і побачив, що над ним схилилася молода дівчина. Вона сміялася. «Це, напевно, Мейбл»,— подумав він. Але впізнати її він не міг. Зовсім не знайома дівчина. Якби він зустрів її в Кейптауні, то поглянув би й пішов далі, і не подумав би, що це його сестра. Він підвівся і сів на ліжку.

— Здрастуй. Значить, ти Мейбл?

Якусь мить вона дивилася на нього уважно, потім кивнула.

— А ти — Ленні. А це хто? — І вона піднесла йому якусь фотографію. Ленні засміявся і відібрав у неї портрет.

— Це Сілія.

— Ти не сердися, що я рилася в твоїх речах?

«Що за дивне питання»,— подумав Ленні і уважно подивився на Мейбл. Загалом на неї приємно дивитись. Сильні руки, широкі плечі, налиті здоров'ям щоки, стрункий стан. Невисока на зріст, з сильними стегнами і ногами селянки, з дуже тонкою талією. Губи її ніби завжди усміхаються, але в темних, ясних очах немає веселих іскор.

— Я гарненька? — спитала вона весело.

— Чому ти питаєш?

— Ти так дивився на мене.

— Я думав, ти ще мала.

Вона взяла в нього фото і почала розглядати.

— Сілія,— сказала вона стиха.— Хороше ім'я. А вона гарненька! Це твоя дівчина? Я б хотіла мати таке плаття, як у неї. Схожа на білу.— Вона пильно поглянула на нього.— Вона — біла?

Ленні засміявся і похитав головою.

Мейбл відвернулася і сказала тихо:

— Якщо ти пообіцяєш мені не розповідати матері, я тобі щось розкажу. Обіцяєш?

— Добре. Обіцяю.

— Перехрестись.

Вона повернула голову так, щоб бачити, як він хреститься, потім знову відвернулася.

— Перехрестився.

— У мене є друг — він білий.

— Що?!

— Ти обіцяв.

— Ти з білим хлопцем? Тут! Ти занестиш себе, Мейбл. Хто він такий?

— Не скажу.

— Послухай, Мейбл. Якщо ти не будеш обережна, наживеш дитину. Якщо він говорить, що одружить-ся,— він тебе дурить. Хто він такий, Мейбл? Я обіцяю не говорити матері.

— Я не можу тобі сказати... Тс-с-с-с. Ось мама.

Мати подивилася на Мейбл і сумно похитала головою. Мейбл стурбовано глянула на Ленні.

— Це вона тебе розбудила, щоб ти слухав її нісенітниці? — спитала мати.

Ленні запалив цигарку і засміявся.

— Не турбуйся, мамо, вона хороша дівчина. Ми просто знайомилися.

Мейбл глянула на Ленні, її погляд світився вдячністю. Стара усміхнулася.

— Вперше чую, як її хвалять,— сказала вона багатозначно.

— Ні, мамо, вона хороша дівчина,— сказав Ленні, заступаючись за сестру.

Ця несподівана підтримка схвилювала Мейбл. Губи її затремтіли, очі наповнилися слізьми.

— Я в тебе завжди гірша від усіх! — палко вигукнула Мейбл, і слези покотилися по її щоках.— І перед сторонніми ти ганьбиш мене? Ленні мій брат, але ж він мене зовсім не знає! І так завжди! Всі на мене тут нападають! Всі!

— Ну, годі,— сказала стара.— Люди не скажуть про тебе поганого, якщо не заслужиш. Нема диму без вогню.

— Це від заздрості!— вигукнула Мейбл.— Навіть рідна мати — і та проти мене, повірять першому-ліпшому, тільки не мені. І Ленні — не встиг приїхати, а його уже настроюють проти мене.

— Замовкни!

Ленні обняв Мейбл за плечі і погладив її по голові.

— Ну, годі, годі, перестань плакати. Ти ж уже велика дівчина. Я нікому не дозволю скривдити тебе.

Мейбл сховала обличчя у нього на грудях.

— Як хороше мати брата!

— Я теж радий, що у мене є сестра. Побачиш, як нам буде весело разом. А поки що іди вмийся.

Мейбл підвела голову, подивилася на брата і усміхнулася крізь слези. Він дав їй хусточку, вона витерла очі, віддала хусточку і вийшла.

— Ловко, нічого не скажеш! — обізвалась мати. — Ти вмієш підійти до людей, Ленні. Якби мені хто-небудь сказав, що вона може бути такою смирною, я б не повірила. Якщо ти будеш такий і з іншими, то скоро всі дівчата Стіллелевельда захочуть поплакати на твоїх грудях.

— Що з нею, мамо?

Стара подивилась замислено і похитала головою.

— Знаєш, синку, це інколи буває. Вона з усіма сперечається. Тільки для Божевільного Сема знаходить лагідне слово. Інколи ні з сього ні з того може образити людину. Наговорює на людей небилиці. А як бреше! Все це дратує людей. Ой, чого це я стою? Заговорилося! День минув, а я майже нічого не зробила. Все це через твій приїзд, синку, сьогодні я сама не своя, розгубилася, наче дівчина. Нічого не роблю, все мрію, розмовляю, метушуся хтозна-чого.

Вона поспішила до дверей, але зупинилася.

— О, мало не забула... Тільки подумати!.. Священик переказував, що згодом прийде поговорити з тобою.

— Дякую, мамо.

Вона повернулася до дверей, але знову зупинилася.

— Ти знаєш, сину, усі так готуються до вечора! Дівчата відпросилися раніше з роботи. Чутка про те, що ти приїхав, облетіла всіх. Дівчата миються, чепуряться, як ніколи.

Вона помовчала хвилинку, ніжно дивлячись на сина. Потім заговорила знову:

— Бачиш, сину, серед наших односельчан ти перший повернувся освіченою людиною з ученим титулом і до того ж — у Кейптауні був у такій пошані. Священик говорить, що ти принесеш нам знання і нове життя. Ось чому кожен так готується до вечора. Для наших людей тут це — велике свято, вони пишаються тобою. І подумати тільки — ти мій син!

Вона вийшла, але через мить знову зазирнула в двері, усміхнулася, і на очах у неї з'явилися сльози.

— Яка я рада, що ти повернувся додому, Ленні! Не тому, що ти став освіченою людиною, а тому, що ти мій син. Як приємно матері знати, що її син, який міг би непогано влаштуватися в іншому місці, приїхав таки до своєї матері.

І довго ще після того, як зачинилися двері, Ленні дивився на них. Так! Він правильно зробив, приїхавши

на батьківщину. Правда, тут буде нелегко. Багато чого йому бракуватиме, і за багатьма людьми він скучатиме. Скучатиме за Сілією. Але тут для нього є робота. Багато роботи. «Я повинен триматися,— сказав він сам собі.— Триматися і бути обережним».

А мати! Люба старенька мати! Вся ця метушня радує її. Найбільша радість, звичайно, це те, що він, її син, повернувся додому. Та й він радий. Як це Тумер сказав?..

...Ще епохи сонце не зайшло;
Твій син до тебе вчасно повернувся,
До тебе, мати, вчасно син вернувся.
Заходить сонце племені рабів,
Але ж воно не зовсім ще зайшло;
О земле, ще живе твоє тепло,
Ще бринить твій тихий, журний спів,
В душі моїй прощальний, тужний спів.

Ленні одягнув піджак, запалив цигарку і вийшов. Мати кинула на нього швидкий погляд, усміхнулася і знову взялася до роботи. Вийшовши надвір, Ленні випростався, вдихнув на повні груди повітря і подивився навкруги.

Над долиною спускалися сутінки, і Стіллевельд — його рідне село, — ця купка маленьких глиняних і дерев'яних халуп, вкритих старим гофрованим залізом, набував трохи приємнішого вигляду: зникла в темряві його страхотлива злиденність. Жменька сірих халуп тулилася до купи, немов шукаючи захисту від когось. А посередині, поділяючи село на дві частини, проходила довга вузька дорога; в дощові місяці тут була непролазна грязюка і стоячі гнилі калюжі; в суху пору року носились хмари куряви. Колись давно, коли Божевільний Сем був молодим, ще до того, як його прозвали Божевільним, він охрестив цей шлях Великою вулицею. Так і пішло з того часу, ця назва лишилась і досі.

Сутеніло. Ленні дивився на Велику вулицю і почував, що він вдома. Це було дивно, бо йому не подобалося це місце. Тут було брудно, місцевість, певно, нездорова. Вода в криниці в кінці Великої вулиці була жовтуватого кольору, і від неї тхнуло мулом, він помітив це, коли напився.

Двоє молодих дівчат пройшли мимо; їхні очі сміялись йому назустріч. Йому стало сумно. Він не міг роз-

глядіти, але був певний, що очі в них запалені. У матері очі запалені, у Мейбл також; те ж саме у кожному, з ким він зустрічався. А шкіра — запечена, суха, зашкарубла. Не така, як звичайно буває в людей, і це не тільки в його матері, у кожного так. Всі худі, виснажені, кістляві.

В Кейптауні кольорові теж живуть у злиднях. Але зустрічаються серед них і багаті. Там можна бачити бідних, не дуже бідних і заможних. А тут — не те. Здається, тут людина ніби й народжується для того, щоб стати бідняком, жити в злиднях і в злиднях померти. Кейптаунські бідняки трохи відрізняються від тутешніх. В душі деякі з них були вільні від бідності. А тут — ні. В погляді, в кожному русі, у всьому, що б вони не робили, відчувається убогість. Тут її можна відчути в голосі. Вона в них, в їх свідомості, і це ще гірше, ніж злидні, в яких вони живуть.

Ленні заплющив очі, намагаючись зосередитися і думати про Сілію. Він силкувався уявити собі її, але марно. Це йому завжди легко вдавалося, але зараз — не виходило. Щось заважало. Але що? Там, глибоко в душі, він знав, що саме. Ця думка почала точити його з тієї хвилини, як зародилася в його голові, але він не хотів висловити це словами, навіть визнати в думках. Він відігнав цю думку геть і подивився на годинник.

— Зараз двадцять хвилин на сьому... Так, так... Що робить Сілія в цей час?.. Двадцять хвилин на сьому... Кейптаун. Що б вона могла робити зараз?.. Я знаю, о сьомій вона буде пити чай вдома. Звичайно, якщо не піде кудись увечері... Але зараз, що вона робить зараз?..

— Добрий вечір. Я інколи теж розмовляю сам з собою. Це буває, коли я силкуюсь щось пригадати.

Опам'ятавшись від несподіванки, Ленні придивився до старого чоловіка, що усміхався до нього.

Ленні так поринув у думки, що не чув, як той підійшов.

Старий був високий на зріст, тонкий, як тінь, сутулий. Його кучеряве волосся було зовсім біле. Ленні не міг добре розглядіти його обличчя, але все ж помітив, що воно таке ж виснажене, обвітрене, як і у всіх інших, кого йому доводилося тут бачити. І очі, певно,

теж запалені. Усмішка надзвичайно добра, але, можливо, це просто так здається від вечірнього світла...

— Сподіваюсь, я не потурбував вас,— сказав старий, голос у нього був низький і гучний.

— Ні, ні, анітрохи.

— Я тутешній священик. Ви були зовсім малим, коли виїхали звідси, і не пам'ятаєте мене, сер, але я вас пам'ятаю.

— В такому випадку, ви, певно, пам'ятаєте моє ім'я,— сказав Ленні.

Священик замовк. Ленні раптом помітив, що священик хвилюється, хоч і не показує цього.

— Приємно бути вдома, отче,— сказав Ленні, потискуючи руку старого.

— Хвала богу! — сказав священик, і голос його затремтів.— Пробач, Ленні, сину мій, у нас ще ніколи не було вченої людини, і я не знаю, як з такою людиною розмовляти. Якось попалася нам газета — вона видається в Кейптауні для кольорових,— в ній був твій портрет, а під ним — твоє ім'я і ще якісь літери. Нікого серед нас не було, хто міг би прочитати, що там написано, але ми знали, що ти, напевно, дуже вчена людина, якщо твій портрет вмістили в газеті. Ось чому я не знаю, як з тобою розмовляти.

— Але я все той же Ленні, отче. Я народився тут, це моє рідне село, а ви тут священик.

— Воно так, сину, але ти став ученою людиною, ти знаєш більше від усіх тут, майже стільки, скільки знають білі у Великому будинку і інші білі, тому ми повинні ставитися до тебе з такою ж повагою, з якою ми ставимося до білих, ми пишаємося тим, що ти такий самий кольоровий, як і ми. Ти велика людина, сину, і тебе ждуть великі діла.

— Ні, отче, я не велика людина.

— Ти таки велика людина, Ленні, сину мій, ти знаєш майже стільки, скільки знають білі у Великому будинку.

Ленні усміхнувся. Майже стільки, скільки знають білі у Великому будинку... Він був певен, що знав стільки ж, навіть більше, але його землякам здавалося неймовірним, щоб він міг знати більше, ніж білі у Великому будинку.

Немов зрозумівши один одного без слів, Ленні і священик пішли вздовж Великої вулиці. За ними здійма-

лася легенька хмарка куряви. І всі жінки й дівчата, малі діти і чоловіки висовували голови в двері і вікна (там, де були вікна) і стежили за священиком і цим освіченим молодим чоловіком, сином сестри Сварц. А дівчата, лукаво усміхаючись, говорили: «Який же вродливий цей юнак!» — і жартома викликали одна одну позмагатися: побачимо, мовляв, хто завоює його кохання. А в очах старих жінок світилася тепла ласка, вони розділяли гордість сестри Сварц. Рідко бувало, щоб молода людина, маючи змогу непогано влаштуватися на чужині, повернулася в своє село, щоб бути з своїми. Уже облетіла новина, що Ленні привіз з собою фотокартку якоїсь дуже гарненької дівчини. Мейбл ухитрилась потягти її, щоб показати дівчатам, ті вже розглядали її, як хотіли, заздрили і захоплювалися. Господи, ну зовсім як біла! А як причесана! І навіть бачили на фотокартці, що в неї щокі ніжні й рожеві. Одним словом, красуня!..

— Давно вже плекаю я одну мрію,— задумливо почав старий священик, вдивляючись кудись вдаль.

— Яку ж?

— Роками я виношую її, сину мій.

— Про що ж це?

— Я молив бога, щоб дожити до того часу, коли вона здійсниться.

Ленні мовчав.

— Я вже старий і думав, що не доведеться побачити. Але я кожного вечора ставав на коліна і говорив: «Боже, це не просто упертість старого, який боїться помирати. О боже мій, ні. Ця мрія — моє єдине бажання. Дозволь дожити, поки вона здійсниться. А тоді нехай буде воля твоя. Амінь!» Це була моя молитва, і зараз, я бачу, бог відгукнувся на неї. Бог милостивий, сину. Хіба він не сказав: «Просіть і одержите». Я просив, і господь послав мені.

— Про що ж ви просили, отче?

— Що ти думаєш тут робити, сину мій?

Ленні усміхнувся і засунув руки в кишені.

— Найважливіше — це відкрити тут школу. Є й інші справи, але це — в першу чергу. А чому ви спитали?

— Саме про це я й молив бога, сину мій. Побачити школу, де діти Стіллевельда могли б навчатися мудрості світу цього, де вони могли б навчитися написати

своє ім'я, а не ставити хрест, як це мені зараз доводиться, щоб вони могли відкрити біблію і самі прочитати... Ти знаєш, сину, я ніколи не міг прочитати жодного слова з біблії. Я не вмію читати. Але наші діти і діти наших дітей повинні вміти читати. Якщо вони навчаться читати, перед ними відкриється цілий світ. Ось чому я молився про цей день, сину. Це початок великих подій. Тому що, коли наші діти навчаться читати і писати свої імена, вони більше не будуть жити в таких убогих халупах, як тут, і тоді з ними не будуть поводитися так, як тепер, тоді для всіх буде робота, добрі харчі і одежа. Ось яка була моя мрія, Ленні.

Старий говорив з таким глибоким почуттям, що й Ленні захопився видінням прекрасного майбутнього. Але він знав, що коли люди навчаться читати і писати, то це не значить, що кольоровий бар'єр зникне, будуть робота і гроші, краще житло, їжа і одежа. В Кейптауні він бачив сотні освічених молодий людей, які були безробітними. Більшість з них мала вищу освіту. Деякі мали навіть вчені ступені...

Він повернувся до свого співбесідника, щоб сказати йому про це...

— Так! Саме зараз настав час для великих справ! — сказав священник.

Ленні прикусив губу і вирішив не говорити старому про те, що письменність не розв'язує всіх проблем.

Вони мовчки йшли далі. Стіллевельд — темна купка будиночків — лишився позаду; вони піднімалися на горб. На землю спустилася ніч. В повітрі повіяло прохолодою, навкруги — мирний спокій і тиша, до чого Ленні так не звик.

Він знову згадав рядки з Тумера:

Ще епохи сонце не зайшло;
Твій син до тебе вчасно повернувся...

І от сонце зайшло, настала ніч, і він повернувся до дому. Ленні зупинився і озирнувся назад. Ось його рідне село, купка глиняних халуп, що здавалися звідси темними привидами. Рідне гніздо. А тут, поруч, неписьменний, старий, духовний батько невеличкої громади рідних йому людей.

Старий зупинився і теж озирнувся. Вони дивилися на село, і раптом там, внизу, спалахнув вогонь, яскраве жовте полум'я знялося до неба, ширилося, намагаю-

чись розігнати темряву. Але темрява була безмежна, а вогонь — занадто маленький, і він здавався світлою цяточкою в океані ночі.

— Це на твою честь, — сказав священик. — Там готуються до вечора зустрічі.

— Вогонь неначе загубився в темряві, — сказав Ленні.

— Вогонь яскравий, прекрасне видовище, — озвався священик.

Вони повернулися і рушили далі, піднімаючись на гору. Ноги потопали в м'якій соковитій траві, над головою, в ясному небі, сяяли зорі.

Вони вийшли на вершину і зупинилися. Внизу з протилежного боку Ленні також помітив вогні. Їх було з десяток, незрівнянно менших від того єдиного, який палав у Стіллевельді. Ленні оглянувся, щоб переконатися в цьому. Звідси було видно і Стіллевельд, і це інше селище. І справді, вогнище у Стіллевельді було набагато більше, ніж перше-ліпше там, унизу. Можливо, навіть більше, ніж усі ті, взяті разом. Але здавалося, що ті маленькі вогники, розкидані на широкому просторі, розганяли більше темряву, ніж той великий, у Стіллевельді.

— Що це там?

— Крааль, де живе Мако. Там є школа. Молодий Мако — тамтешній учитель. У мене завжди болить серце, як подумаю, що у кафрів¹ є школа, а в нас немає. Тепер уже буде і в нас.

У темряві, недалеко від співбесідників, піднялась з землі якась людина. Ні священик, ні Ленні не помітили її раніше.

— Я ж вам казав, отче, що ви можете прислати в школу дітей, і я буду навчати їх, але ви цього не зробили.

Чоловік говорив по-англійськи. Голос у нього був м'який, трохи глухуватий, в ньому чулися нотки душевної теплоти.

Ленні різко повернувся:

— Хто це?

— Це молодий Мако, — сказав священик і привітався.

¹ Кафрі — тубільне населення, негритянське плем'я.

Молодий Мако запалив сірник, розкурив люльку і, не поспішаючи, підійшов до них. Ленні здалося, що незнайомий надзвичайно високий на зріст. Насправді ж він був лише на кілька дюймів вищий від Ленні.

— Добрий вечір,— сказав Мако.— Ви вчитель з Кейптауна. Про вас багато говорять. Стіллевельд у захопленні від вас, чутка про ваш приїзд облетіла обидві долини і, здається, дійшла і до білих. Я — Мако, вам про це вже сказав священник. Даремно він скаржитья, я ж пропонував йому присилати дітей у школу, але він відмовився.

— Ще б що вигадав! — вигукнув старий.

Ленні був здивований. Священник говорив мовою африкаанс, Мако по-англійськи, але вони розуміли один одного.

— А чом би й ні? — спитав Мако.

— Я вже говорив тобі про це раніше.

— А, це про те, що бог створив нас різними... Скажи, невже твій бог розгнівається, коли кольорові діти будуть вчитися разом з кафрами?

Священник відкашлявся, сплюнув і запалив люльку.

— Бог створив білих, кольорових і негрів, Мако. Він створив їх різними, бо хотів, щоб вони були різні. Це його воля, щоб кольорові жили, працювали і вчилися з кольоровими. Якби не це, він створив би нас всіх однаковими.

— То це з його волі білі володіють всім, а ми, бідні негри, працюємо на них, так? Це божа воля?

— Не насміхайся, Мако,— сказав старий різко.

— Дай мені відповідь, старче,— лагідно промовив Мако.— Я не насміхаюся.

— На те воля господня, щоб ми були різні.

— І щоб білі були багатими? — спитав Мако.

Старий не відповів.

— А кольорові і негри бідними?

Священник усе мовчав.

— І щоб білі поводитися з нами, як з рабами?

Старий похитав головою, але знов не сказав нічого.

— Твій бог, певно, білий,— продовжував Мако.— Не інакше. Він говорить тобі: «Ти кольоровий, ти не повинен мати нічого спільного з неграми». Це ж саме говорить уряд, тому що він проводить політику «кольорового бар'єра», і я бачу, що твій бог також прибічник цієї політики.

— Все це нісенітниця, Мако, ми страждаємо за гри-
хи роду людського...

— А чому ж білі не повинні страждати?

— Перестань, Мако!

Мако засміявся низьким, приглушеним сміхом.

— Мені пора йти, старче.— Він повернувся до Лен-
ні.— Сподіваюсь, ми ще зустрінемося. Тоді зможемо
поговорити. Можливо, стану вам у пригоді. До побач-
чення... До побачення, старче, та гляди, скажи своєму
богові, щоб він з чорними також був ласкавий.

Він круто повернув ліворуч і швидко пішов вниз по
схилу гори в той бік, де світилися вогники.

— Хороший кафр цей Мако,— сказав священик,
і в голосі його Ленні помітив нотку вищості.

Мако був освіченою людиною, але кафр, отже, не-
письменний священик тільки тому, що він кольоровий,
ставив себе вище. Всі інші жителі Стіллевельда також
вважали себе вищими від кафрів. Старий ніколи навіть
не задумувався над цим. Це вважалося цілком при-
родним, само собою зрозумілим. Так само, як ніхто
ніколи не сумнівався в «природній вищості» білих, що
живуть у Великому будинку та на навколишніх фер-
мах. Для них це було так само природно, як і те, що
Ленні не може знати більше, ніж знають білі. Найбіль-
ше, що допускалося, це те, що він знає «майже стіль-
ки». Саме так сказав священик.

Ленні пригадалися його власні думки, коли він на-
магався уявити собі образ Сілії якраз перед тим, як
підійшов священик. В ту хвилину цей забобон жив
і в ньому. Хоч він і намагався заглушити це почуття,
але знав, що воно живе в ньому. Він почував, що від-
різняється від усіх інших жителів Стіллевельда, почув-
вав себе вищим за них. Він особливо відчував це тоді,
коли ті дві дівчини пройшли мимо нього, сміючись
і пускаючи бісики очима. А вони ж кольорові. Такі ж,
як і він. Інколи він почував це навіть з рідною матір'ю.
Що ж це таке? Звідки це береться?

Мако — освічена людина, але між Ленні і ним
є деяка різниця. Звичайно, є. Нема чого кривити ду-
шею. Мако кафр, а він кольоровий. У той же час він
не вірив, що краплина білої крові в його жилах дає
йому якісь переваги. На станції він мав нагоду пере-
конатися в цьому. Але коли стояв віч-на-віч з Мако,
він не міг нічого сказати. Більш того, він почував себе

трохи незручно в товаристві негра. Чого соромитися? Його ніхто не міг бачити. Все ж йому було соромно. І соромно, і страшно. І раптом він відчув, що йому було б дуже соромно, коли б Сілія побачила його матір, його село і людей, серед яких він народився і виріс.

— Але це ж невірно! — вигукнув Ленні.

— Що невірно? — спитав священник.

— Нічого. Це я розмовляю сам з собою.

Старий запалив сірник, прикурив і почав смоктати люльку.

— Скоро вже почнеться свято, — сказав старий, — я повинен сказати вітальне слово. Треба піти підготуватися. Підеш зі мною?

— Ні, я побуду ще трошки тут.

— Не затримуйся ж довго.

— Гаразд, отче, не буду.

Старий священник рушив назад і зник у темряві. А там, внизу, одиноке вогнище все ще палало в той час, як по другий бік гори кілька вогників уже згасли, а інші, здавалось, розганяли темряву успішніше, ніж той, самотній. Там, де лишився Ленні, все було повите темрявою.

Він сів на траву, витяг цигарку і закурив. «Я повинен бути обережним, — вирішив він, — дуже обережним. Тут буде нелегко. Треба відкинути геть думку, що я не такий, як вони, а то ще помітять. І це буде дуже погано».

— Цікаво, що зараз робить Сілія, — сказав Ленні вголос і подивився на небо. Сумно без неї. Він і раніше знав, що сумуватиме без неї. Але дивно, що він не страждає від цього. Він думав, що буде тяжко страждати без Сілії, насправді ж — ні. Ленні просто почував себе самотнім.

Все ж він правильно зробив, що приїхав сюди. Він потрібний цим людям. Для них так багато можна зробити. Він повинен їм допомогти.

«По всій твоїй країні можна бачити людей, які ще не починали жити, Сварц. Це твій народ. Вони живуть, а не живуть. Ви, молоді, повинні добитися, щоб вони дістали можливість жити, зростати і розвиватися, повинні допомогти їм стати людьми. Коли це станеться, в них пробудиться величезна життєва сила, яка потрясе не тільки твою країну, але й увесь світ. Якщо

тобі дороге те, чого я вас учив, ти повернешся до свого народу і навчиш його жити по-справжньому».

Так сказав йому на прощання старий Шімд. Це був трохи чудний, але розумний старий австрійський єврей, якого вигнали з його країни. Ленні усміхнувся і потяг цигарку. Вона погасла.

— Я зроблю це, професоре, — промовив він, шукаючи в кишені сірники.

— Хто тут? — вигукнув жіночий голос, що звучав злякано і водночас гордовито.

Ленні схопився з місця і рвучко обернувся. Він був певен, що, крім нього, тут нікого нема.

— Хто тут? — знову почувся голос. На цей раз гордовитості в ньому було більше, ніж страху. Загарчав собака.

Ленні напружив зір, але не міг нічого розглядити.

— А ви хто? — запитав він.

Настало довге мовчання. Чути було тільки, як десь зовсім близько побрязкує ланцюг. Певно, собака рвавсь до нього, натягуючи поводок.

— Якщо ви зараз же не скажете, хто ви такий, я спущу на вас собаку, — сказала жінка не зовсім впевнено.

Голос сподобався Ленні, і він усміхнувся.

— Ну, якщо ви погрожуєте собакою, то я в ваших руках.

— Ну, так хто ж ви?

— Я ж не обіцяв вам, що скажу, хто я.

— Я спущу на вас собаку.

— Я знаю, що ви не зробите цього.

— Чому? — запитання вирвалось у неї мимоволі.

— Тому, що ви мене не боїтеся і ви не жорстока.

Про це свідчить ваш голос.

— Дуже дотепно!

— Бачите, ви вже стаєте добрішою.

Хвилина мовчання. Потім до нього долинуло шарудіння.

— Ви вже йдете? — запитав Ленні.

— Іду.

— Прощу вас, скажіть, хто ви?

Знову мовчання, на цей раз довше. І саме тоді, коли Ленні вже втратив надію почути відповідь, вона сказала.

— Я — Сарі Вільер. — Голос був дружелюбний.

— Вільєр?
— Так. Я живу недалеко звідси. Наш будинок називають Будинком на горі.
— О! — вигукнув Ленні.
— А ви?
— Я — Ленні Сварц. Моя сестра працює у вас. Ленні почув, що в неї перехопило подих.
— Ви... Ленні Сварц... І ви зі мною так розмовляли?
— Що значить, «так розмовляли»?
— Як рівний... Як європеєць...
— Ви вважаєте мене нижчим від себе? А хіба кольорові говорять не так, як європейці?
— У мене велике бажання спустити на вас собаку. Ленні раптом розлютився. Гнів спалахнув у ньому гарячею хвилиєю.
— Ні, ви цього не зробіте! Ви не підете проти свого серця, ви ще не озвірили. Ваша грубість така ж природна, як і ваша інстинктивна доброта. — Ленні говорив різко.

— Ви... — слова застрягли у неї в горлі. — Ви...
— Продовжуйте. Кажіть: «Чорний виродок!» — Ось слова, які ви підшукуєте.
— Неправда! Ви нахаба!

Пауза. Тремтячими руками Ленні запалив цигарку.
— Ну, то ви будете зараз кричати чи тоді, як підійдете до дому, що якийсь чорний виродок хотів вас згвалтувати?

З того боку почувся шелест, і якийсь предмет ударив Ленні в груди. Він підхопив його. Це була товста палиця.

З палицею в руках Ленні слухав, як завмирають, віддаляючись, кроки.

Він затремтів усім тілом. Ніч була прохолодна, але Ленні витер піт з лоба.

Він розтоптав недокурок, повернувся і подався вниз, туди, де горіло самотнє вогнище Стіллевельда.

— Ось він, — сказав священник і взяв Ленні під руку, — а я вже думав послати за тобою кого-небудь туди, на гору.

І мати вже поспішала до нього. Вона теж взяла його під руку і повела повз вогнище, туди, де стояв довгий стіл, заставлений різними стравами. Їх оточили люди, вони розмовляли, сміялися, потискували йому руку, поплескували по спині — чоловіки і жінки, дівчата і хлопці і маленькі напівголі пузаті діти.

Всі вони розмовляли і голосно сміялися, але Ленні вчувалися фальшиві нотки в цій веселості. Вона здавалася нещирою, і це гнітило Ленні.

Тріскуче полум'я багаття здіймалося високо вгору, і маленькі червоні іскри розліталися і гасли в темряві.

А над усім цим — над безладним гомоном голосів, над сичанням і потріскуванням вогню, над нещирою, вимушеною веселістю і збудженими вигуками — над усім цим нависла мертва тиша ночі. І ніщо не могло її подолати. Звуки тільки підкреслювали цю тишу.

— От сюди, Ленні,— сказала мати і повела його в кінець довгого стола.

Священик зайняв місце напроти, на другому кінці. А по обидва боки столу тісно одне біля одного сиділи люди. Ленні усміхнувся матері,— вона теж примостилася поруч з священиком. Освітлені полум'ям очі старої жінки сяяли теплотою і скромною гордістю.

Священик встав і підняв угору обидві руки. І серед членів невеличкої кольорової громади Стіллевельда запала тиша, що злилася з тишею ночі. Очі всіх присутніх звернулися до старого священика.

Він заговорив своїм низьким, гучним голосом, розповів їм про свою молитву, про те, що бог почув його слова. Кольорові, казав він, не можуть вибитися із злиднів, бо не вміють читати і писати, їм жилося б набагато краще, коли б вони були письменними, що Ленні став вченою людиною і приїхав сюди, щоб навчити їх читати і писати, отже, тепер все зміниться на краще. Він, священик, перший запишеться до нього в учні, тому що вчитися можуть не тільки молоді, але й старі також. І вони повинні смиренно дякувати богові за те, що він послав їм, кольоровим жителям Стіллевельда, це нове світло, яке принесе їм нове життя.

Раніше він заздрив кафрам з сусіднього села, у яких була школа і учитель Мако, але тепер усе змінилося. Тепер вони покажуть кафрам, що й вони чогось варті.

— Отже, будемо їсти й пити, танцювати, співати і веселитися, бо й для нас настали нові часи.

Старі жінки принесли ще страви, священник благословив вечерю, і всі почали їсти.

Ленні думав про велику відповідальність, яка лягає на нього. Ці люди вірять, що, навчивши їх читати і писати, він допоможе їм покращити свою долю. А він не був певний цього. Але що ж може змінити їхню долю? Демонстрацію тут не влаштуєш. Їх так мало! Що він може для них зробити, крім того, що навчити грамоти?

Він відігнав цю думку і став дивитися на людей, що сиділи навкруги. Декого він почав пізнавати. Оцю нестримно веселу вилицювату жінку з широкими стегнами звать Фістою. Важко сказати, скільки їй років. Порівняно з іншими вона тримається вільно. Ленні вже бачив її вдень біля будиночка через дорогу. Вона, певно, там живе.

Він дивився, як вона відкидає назад голову і визивно сміється. Біля неї двоє молодих хлопців. Вона, здається, крутить їм голови і кепкує з них. Ленні помітив, що кілька старих жінок поглядають на неї з осудом і усміхаються.

Мейбл торкнулася його руки.

— Це Фіста,— промовила вона.— Вона теж була в Кейптауні. Вона хороша.

— Вона, здається, весела жінка,— промовив Ленні.

— Вона завжди весела.

— Завжди?

— Так, завжди. Вона завжди сміється. Її тут не люблять, але вона не звертає на це уваги.

— Чому?

— Та так просто, не звертає, та й годі.

— Та ні, дурненька, я не про те — чому її не люблять?

Мейбл хихикнула, глянула навкруги і, переконавшись, що ніхто не почує, сказала пошепки:

— Кожного разу, як Фіста побуває в Кейптауні, у неї потім дитина. Зараз уже четверо.

Ленні стримав усмішку.

— Що ж у цьому поганого?

Мейбл стало зовсім весело.

— А хто батько, вона ніколи не знає. Я чула, як тітка Анні розповідала мамі. Вона казала, що всі діти Фісти від різних батьків, і вона й сама не знає, хто чий. Ти б послухав її голос, коли вона говорила мамі:

«Сестро Сварц, я не знаю, за які гріхи мене так бог карає!» Але дітей любить! Ще й як! Тітка Анні їх так любить, що, здається, навіть радіє, коли Фіета повертається з новою дитиною.

— А як на це дивиться сама Фіета?

Мейбл захиталася від сміху, взявшись руками в боки.

— Фіета чудна,— сказала Мейбл.— Ти тільки не кажи мамі. Ми, дівчата, інколи зустрічаємося з нею за крамницею старого єврея, тоді вона нам багато чого розповідає.— Мейбл замовкла на хвилину, витерла сльози, що виступили на очах від сміху.— Фіета говорить, що коли чоловік гарний, чемний і недурний, уміє поговорити, віддати їй належне, тоді вона не може йому відмовити... Вона говорить...

— Гарзд, годі, Мейбл.— Ленні знову поглянув на Фіету. Вона якраз повернула голову в його бік, і їхні погляди зустрілися. Очі її сміялися, на розтулених губах грала усмішка, білі зуби блищали. Усмішка була така тепла і дружня, що й Ленні мимоволі усміхнувся.

Заграла гітара, зазвучала гармонія, і з галасом і сміхом усі пішли у танок.

— Ходімо потанцюємо,— сказала Мейбл, беручи Ленні за руку.

— Тільки не зараз, пізніше.

— Та ходімо...

— Трошки пізніше. Я ще хочу подивитись.

— Ти цілий вечір уже дивишся...— Мейбл раптом замовкла і стиснула його руку.

— Що трапилось?

— Ой! Вона йде сюди.

Ленні обернувся і побачив, що Фіета йде до них. Це помітили й інші. Мати Ленні, що сиділа поруч з священником, хотіла підвестися, але священник поклав руку на її плече і затримав її. Кілька танцюючих пар — старших віком — зупинилися. Мейбл тривожно озирнулася, як би втекти; водночас їй хотілося лишитись.

В юрбі почали обурено перешіптуватися. Фіета — нехороша жінка. Розпусниця. Яке вона має право підходити до Ленні, розмовляти з ним? Як їй не соромно! Деякі просто цікавилися, чим це кінчиться. Чи він від-

повідь їй? Чи, може, відвернеться? Він людина освічена, що він зробить?

— Здрастуй,— сказала вона.

— Здрастуй, Фієто,— відповів Ленні.

Вона звела брови і усміхнулася.

— То, значить, Мейбл тобі уже розказала про мене?

— Розказала.

Фієта повернулася до Мейбл і поплескала їй по плечу.

— Іди, Мейбл, погуляй. Я хочу поговорити з твоїм братом. Та й мати твоя не хоче, щоб ти тут була.

Мейбл вагалася.

— Іди, Мейбл,— сказав Ленні.

Вона пішла. Її підхопив якийсь молодий чоловік, і вони почали танцювати.

Фієта дивилась на Ленні знадлигим поглядом. Здавалось, це в неї виходить само собою, всупереч її волі: зустрічаючи мужчину, вона мимоволі кликала його, вабила таємним полум'ям, що тлів у її крові, немов казала йому: зрозумій мене, зумій підійти — і я твоя.

— Чого ти сюди повернувся? — запитала вона низьким окриплім голосом.

— Сідай,— сказав Ленні.

Вона сіла. Ленні запалив цигарку.

— Чому ти питаєш?

— Тому, що хочу знати. Що тобі тут треба? Що ти хочеш робити з цими людьми?

— Я хочу допомогти їм.

— Чого ради?

— Тому що вони для мене близькі.

— А що ти з цього будеш мати? Я бувала в Кейптауні. Я не дурна. Що тобі від них треба?

— Я нічого не хочу від них, Фієто. Я хочу їм допомогти. Я хочу навчити їх грамоти. Оце й усе. Більше нічого.

— У них немає грошей, Ленні Сварц.

— Це я знаю.

— У них нічого взяти.

— Я тобі вже сказав, що мені від них нічого не треба.

— Ленні Сварц, я вже зустрічала освічених людей.

— Я сказав тобі правду. Невже ти не можеш зрозуміти, що людям можна робити добро тому, що це свої люди, свій народ! Це ж мій народ, Фієто.

— З твоєю вченістю ти міг би заробляти в Кейптауні.

— Я тут народився.

Вона довго дивилася йому в вічі, і, як завжди, її погляд говорив: «Іди до мене»,— але на цей раз в очах її було і щось інше. Потім вона кивнула головою.

— Я вірю тобі,— сказала вона повагом.— Можливо, я помиляюся, але я тобі вірю. Ти, видно, й справді хочеш їм добра, Ленні Сварц, і я рада. Значить, я зустріла одну освічену людину, про яку не можна сказати, що вона шахрай.

— Таких багато...

— Я їх не зустрічала, я зустріла тебе... Тепер слухай. Я знаю, що думають про мене ці люди. Вони думають, що я шльондра і негідниця. Я їх не обвинувачую. Вони не розуміють. Вони не можуть зрозуміти, що діється в серці людини. Вони показують на мене пальцями. Але вони не знають, скільки лиха на світі, а я знаю. І я буду боротися і уб'ю кожного, хто принесе те лихо сюди. Іди звідси, Ленні Сварц. Іди до тієї гарненької дівчини, про яку мені розповідала Мейбл. До тієї, що на портреті. Освіта не принесе добра цим людям. Зараз вони мають мало, але задоволені. Вони завжди терплять нестатки, але по-своєму щасливі. У них є свій бог, своя маленька церква, свій священник, і вони щасливі. Якщо ж ти даси їм освіту, вони втраять і це маленьке щастя. Вони тоді захочуть таких речей, про які раніше й не мріяли. Захочуть мати більше їжі і чимало іншого. Почнуть казати, що білі нічим не кращі від кольорових, а це до добра не доведе. Я бачила, як таке трапилося в іншому місці, Ленні Сварц. Я не хочу, щоб це трапилося тут. Це мій народ, і я його люблю, Ленні Сварц. Залиш наше село, прошу тебе.

Ленні був здивований. Фіста знає так багато. Вона висловила те, що він невиразно почував... Вона ж розуміє все це досить чітко. Але це невірно. Тікати — це не вихід, цим нічого не досягнеш.

Священник думає, що освіта автоматично полегшить життя кольорових, Фіста думає, що освіта принесе лихо. Хто правий? Що йому робити?

— Поміркуй як слід, Ленні Сварц.

— По-моєму, ти помиляєшся, Фісто. Не сама лише освіта породжує у людей бажання щось мати.

— Але освіта допомагає їм у цьому і робить їх

нешасними. Не сперечайся зі мною, будь ласка, я знаю, що освіта не піде їм на користь. Твій приїзд накличе лихо. Залиш нас, прошу тебе.

Старий Шімд говорив йому, що його народ не живе, а животіє. І Фіета хоче, щоб так продовжувалося. Але він не хоче цього. Він подивився на неї і похитав головою.

— Я нікуди не поїду, Фіето, я залишаюся тут і буду робити те, що вважаю за потрібне... Я радий, що ти заговорила зі мною. Я постараюся переконати людей у тому, що ти хороша людина...

— Я ладна тебе вбити,— сказала Фіета просто, підвелася й пішла.

Він стежив, як вона йшла, похитуючи своїми широкими стегнами, дивився на її спину, поки вона не зникла за багаттям. Чудна жінка. Як у неї все переплуталось. Її важко зрозуміти. Вона не звертає уваги на те, що про неї думають люди, і в той же час любить їх усім серцем, намагається захистити, наскільки це в її силах.

— Чудна жінка,— сказав він вголос.

— Грішниця,— промовив священик у Ленні за спиною.

Ленні повернув голову і розкрив був рота, потім знизав плечима і не сказав нічого. Підійшла Мейбл і схопила його за руку, умовляючи потанцювати з нею.

— Що вона тобі казала? — запитала Мейбл під час танцю.

— Нічого.

— Ленні, я тебе дуже прошу, розкажи.

— Нічого розказувати, Мейбл.

— Але ви так довго розмовляли...

— Помовчи, Мейбл, добре?

Мейбл подивилася йому в обличчя.

— Вона зіпсувала тобі настрої?

— Замовкни, Мейбл.

Вони танцювали мовчки. Інші неслися в танці, сміючись і розмовляючи. В багаття підклали ще хмизу.

Тріскуче полум'я звивається в темряву. Лунають звуки бадьорої і хвилюючої музики. Віддалік у темряві кілька чоловік крадькома п'ють пиво. Усюди молодо лунає дзвінкий жіночий сміх.

Священик і місіс Сварц, горді і щасливі, сиділи поруч, і обоє не відривали очей від Ленні і Мейбл.

Якась дівчина перехопила Ленні у Мейбл і пішла з ним танцювати. Священик засміявся і повернувся до місіс Сварц.

— Дівчата не зводять очей з вашого сина, сестро Сварц.

— Він гарний хлопець,— відповіла вона.

— Еге ж. Щасливою буде та дівчина, яка вийде за нього заміж. Мені казали, що він привіз з собою портрет якоїсь молодой дівчини з Кейптауна.

— Ох, не обійшлося тут без злодюжки Мейбл,— сказала стара жінка.

— Кажуть, вона дуже вродлива,— сказав священик.

— Дуже вродлива,— відповіла сестра Сварц.

— Ви не боїтесь, що він поїде до неї?

— Не думаю.

— Освічений молодий чоловік буде почувати себе тут самотнім...

— Думаю, що він не поїде назад.

— Я дуже радий, сестро.

Раптом стара жінка поклатла руку на плече священика і зазирнула йому в обличчя.

— Скажіть, отче... Як ви гадаєте, повинна я йому сказати про його батька? Про його справжнього батька?..

Вони довго мовчали. Священик опустив голову на груди і заплющив очі. Стара схвильовано стежила за ним.

Коли він глянув на неї, очі його були ясні і добрі.

— Хороша ви жінка, сестро Сварц. Я думаю, що немає потреби говорити йому про це. Ви досить настраждалися. Ті кілька чоловік, що знали, або померли вже, або встигли забути про це. Чи не спробувати і нам забути?

— Слава богу,— сказала стара і зітхнула.

— Так, сестро, слава богу. Ваші страждання породили світло, що осяяло всю нашу долину. Ви страждали не даремно, сестро.

— Він такий схожий на свого... чи можу я так сказати — «на свого батька»?

— Звичайно, сестро.

— Той самий погляд, та ж хода, а яка схожість, коли він розмовляє. Немовби він знав його. На нас він

не схожий. Невже це все передається, отче? — В голосі її чулося благання.

Священик погладив її руку.

— Заспокойтеся, сестро. Не хвилюйтеся. Нема чого хвилюватися.

— Який ви добрий, отче.

Раптом священик схопився з місця.

— Ходімо, сестро Сварц. Ми з вами повинні танцювати. Ми не допустимо, щоб тітка Анні взяла над нами гору. Ви тільки гляньте: підстрибує, як молоде ягня.

І справді, мати Фіста, сива, вся в зморшках, весело витанцювувала з таким же, як і сама, сивим дідусем, який покинув свою палицю з нагоди нічного свята. А недалеко стояла Фіста з старшою дочкою — дівчиною років чотирнадцяти — вони сміялися, підбадьорюючи тітку Анні і її довгобородого кавалера.

Священик і місіс Сварц приєдналися до танцюючих.

Шкутильгаючи в темряві по Великій вулиці, Божевільний Сем прямував на вогонь. Він не йшов. Він біг, безперервно підскакуючи на лівій нозі, в той час, як права нога тяглася трохи позаду. Все його тіло було покручене і знівечене. Але Сем не був таким від народження.

Колись він був струнким, рухався легко, вільно, в жилах грала юна кров. Це було давно. Дуже давно. Майже тридцять років тому.

Історія про те, як Сем став калікою, це історія його кохання. Колись він кохав дівчину, і вона кохала його. Це було багато років тому, і дівчина була білою.

І ось одного ранку люди, що працювали на навколишніх фермах, ідучи на роботу, наткнулися на спотворене до невпізнання тіло, що лежало під відкритим небом. Виявилося, що це був Сем. Вони віднесли його назад, у Стіллевельд, думаючи, що він мертвий.

Голова його з правого боку була проломлена, очевидно, каблуком. Більшість ребер з правого боку були поламані, права рука перебита в кількох місцях. У паху зяяла з правого боку страшна, кривава діра. В такому стані підбрали його одного ранку майже тридцять років тому. Люди думали, що він уже мертвий. Але помилилися. Потім думали, що він все одно

помре. Але знову помилилися. Більше тижня він пролежав непритомним. Але вижив.

З того часу він почав пересуватися, викручуючись всім тілом, підстрибуючи на лівій нозі і злегка тягнучи праву. З того часу появилася в нього на голові, з правого боку, велика гуля. І саме з того часу він перестав бути молодим, відразу постарів, став людиною без віку.

Так ніхто й не знає, чиїх рук це справа. Сем уникав людей, блукав по долині ночами. З часом якось непомітно він прибився до Великого будинку на горі, де він працює, коли йому хочеться, або йде геть; тут він завжди знаходить шматок хліба та щось із старої одежі.

Сем все шкутильгав і шкутильгав по вулиці, поки не дійшов до вогнища. Люди привітали його. Один приніс йому шматок м'яса. Другий — тарілку. Хтось інший — шматок хліба. Ще хтось приніс чогось випити. Вони всі жаліли його, як здорові люди жаліють ідіота чи божевільного. Недобрий вогник спалахнув в його очах, але він покірно і мовчки брав усе, що йому подавали. Люди зверталися до нього, про щось запитували, потім відходили, не чекаючи відповіді. Сем блукав серед них, як німа тінь. Раптом він побачив Фіету. Вона його також помітила, підійшла і поклала руку на його плече.

— Як поживаєш, Семе?

— Добре,— відповів Сем тихим, але несподівано глибоким і чистим голосом. Недобрий вогник в його очах зник.— А ти?

— Все так само,— сказала Фіета.

— Це з нагоди приїзду Ленні Сварца? — запитав Сем, оглядаючись навкруги.

Фіета кивнула.

— Його хочуть бачити у Великому будинку,— сказав Сем.

— Он він,— сказала Фіета, показуючи на Ленні.— Я говорила з ним. Він хороша людина. Я умовляла його поїхати звідси, але він не хоче.

— А чому він повинен поїхати?

— Освіта принесе нещастя нашим людям, Семе.

Сем глянув на Фіету; в погляді цієї знівченої, незграбної людини засвітився незвичайний, проникливий розум.

— Я гадаю, Фіето, він повинен залишитися.

В очах Фіети промайнуло здивування. Сем намагався усміхнутися. Ліва половина його обличчя болісно скривилася. І тоді сльози заблищали в очах Фіети. Вона знову поклала руку на його плече.

— Ну, як твоя голова?

— Зараз я почуваю себе добре, — сказав він і, шкутильгаючи, попрямував до Ленні.

Підійшовши, він торкнув його за лікоть. Священик і мати Ленні перестали танцювати і наблизилися теж. Ленні обернувся до Сема.

«Це, певно, Божевільний Сем», — подумав він.

— Мене звуть Божевільний Сем, — сказав Сем. — А ви — Ленні Сварц. Герт Вільер хоче бачити вас зараз же у Великому будинку. Він хоче поговорити з вами.

— Герт Вільер, — сказав Ленні тихо, пригадуючи свою недавню зустріч з Сарі Вільер. Чи не означає цей виклик якоїсь неприємності? Він майже певний, що це так. І весь час Ленні почував на собі пильний погляд розумних очей Сема. Чому його називають Божевільним Семом? В ньому немає нічого божевільного.

— Але зараз уже пізно, — сказав Ленні, дивлячись на годинник. — Уже одинадцята година. Та й вечірка у нас...

— Краще все-таки піти, сину, — сказав священик.

— Так, піди, сину, — сказала мати, — до Великого будинку нас кличуть не часто.

Ленні глянув на Сема і кивнув головою.

— Гарзд.

Вони пішли, залишивши багаття і людей. Фіета не спускала з них очей, поки вони не зникли в темряві.

Місяць ще не зійшов. Ніщо не могло розвіяти темряву.

Ленні йшов мовчки, поряд з ним шкутильгав Сем. Ленні поринув у думки. Ця дівчина, Сарі Вільер, напевно розповіла про зустріч з ним. Йому хотілося знати, що тепер буде. І що за людина цей Герт Вільер? Гарзд, побачимо.

Раптом Ленні спіткнувся в темряві. Дужа рука підхопила його, і він не впав. Ленні був вражений, яка сильна ця рука, що просто підняла його вгору.

— Ви дуже сильна людина, — промовив Ленні.

Божевільний Сем не відповів.

Ленні почав думати про Сема. Він недовго бачив його, але за цей короткий час переконався, що Сем ні-

чим не схожий на божевільного. Навпаки, його погляд нагадав Ленні погляд його старого вчителя, професора Шімда. Він вирішив довідатися, чому його називають Семом Божевільним. Може, запитати його зараз? Ні. Це може образити його. Краще не треба... А може, все-таки запитати? Добре. Він постарається зробити це якомога обережніше.

— Семе!

— Що?

Ленні був знову вражений почуттям власної гідності і сили, що почувалися в голосі цієї людини. А рухався він при всій своїй зовнішній незграбності дуже легко і впевнено. Ленні це помітив ще раніше.

— Я хочу у вас щось запитати, Семе.

— Що саме?

— Але спершу я хотів би потиснути вам руку і сказати, що я ваш друг.

Ленні відчув, як ліва рука Сема лягла йому на плече. Потім вона сковзнула вниз і стиснула його праву руку.

— Моя права рука не діє,— сказав Сем.— Ну от. Тепер ми друзі. Питайте.

— Я не хочу вас образити. Просто хочеться знати...

— Запитуйте, Ленні Сварц, не бійтесь.

Ленні помовчав якийсь час, потім запитав:

— Чому вас звать Божевільним Семом?

Підйом скінчився, і вони тепер ішли по рівному місцю.

— Інколи у мене починає боліти голова,— сказав Сем. Голос у нього був спокійний, байдужий.— Часом біль посилюється так, що я вже потім нічого не пам'ятаю. Я ніби божеволію.

— Розумію,— сказав Ленні повільно. Він хотів спитати ще дещо, але передумав.

Сем, здавалося, зрозумів це. Він продовжував.

— Як бачите, люди мають рацію, говорячи, що я божевільний. Це правда.

— Як же це з вами трапилося?

Сем ішов мовчки.

Вони поминули кілька будівель і вийшли на шосе гравієм доріжку. Ленні все чекав відповіді, але Сем мовчав. Так вони обійшли кругом Великий будинок і опинилися позад нього.

— Ми прийшли,— сказав Сем і відчинив двері в кухню.

Там поралися дві чорні жінки. Глянувши на прибулих, вони знову заходилися працювати. Сем провів Ленні через кухню, ввійшов у маленький коридор, стіни якого були зроблені з колод, що підтримували стелю і водночас відгороджували коридор від кімнат.

В коридор виходило п'ятеро дверей — одні напроти кухні і по двоє з кожного боку коридора.

Поки вони минали цей короткий прохід, одні двері з лівого боку відчинилися і звідти вийшла молода дівчина.

— Здрастуй, Семе,— сказала вона.

— Здрастуйте, Сарі,— відповів Сем.

Ленні був здивований, почувши, що Сем називає її на ім'я, не додаючи при цьому ніякого шанобливого звертання.

Коли Сем прийшов покликати Ленні в Великий будинок, він, говорячи про Герта Вільера, не називав його баасом Гертом, і це не здивувало Ленні: адже при розмові не було нікого з білих.

Здивувала його і ця молода дівчина, що стояла в дверях і дивилась на нього. Не було особливих причин для здивування, але все-таки, коли чуєш її голос і в той же час бачиш її — це справляє дивне враження.

Вона була молода і приваблива, хоч і не відзначалась нічим особливим,— дужа, трохи вилицювата, з пишним, світлим, як кукурудза, волоссям, зачесаним назад.

— А це хто? — спитала вона.

— Ленні Сварц,— відповів Сем.

— Я так і думала,— промовила вона, оглянувши Ленні з ніг до голови.

Щось у її голосі примусило Сема подивитися спочатку на неї, а потім на Ленні.

— Так, ми вже зустрічалися,— холодно сказав Ленні.

— Ходімо,— сказав Сем і відчинив двері напроти кухні.

— Ленні Сварц тут, Герте,— доповів він спокійно.

— Зайди, Сварц,— почувся грубий голос.

Поминувши Сема, Ленні ступив через поріг. За столом в глибині кімнати сидів високий чоловік. Його гостра борідка була така ж руда, як і кудлата шапка

волосся на голові. Величезні веснянкуваті руки лежали долоньями на столі. Не підводячи очей, він сказав:

— Тепер можеш іти, Семе.

Ленні залишився стояти біля дверей. Здоровило за столом не рухався і не зводив очей, так продовжувалося довго, хвилини-здавалися Ленні вічністю. Чоловік сидів, немов статуя, нерухоми і байдужий. Здавалося, він нічого не може заподіяти — ні доброго, ні злого. «Мертвий», — промайнуло десь глибоко в свідомості Ленні. В кімнаті панувала тиша. Ленні здавалося, що він чує, як б'ється власне серце. Воно стало битися сильніше. Його тіло почало тремтіти. Напруження було надзвичайне.

«Саме цього він і хоче, — сказав сам собі Ленні. Він одігнав це гнітюче почуття і подивився на людину за столом. — Гаразд, — сказав він собі, — я не допущу, щоб він взяв наді мною гору, я не заговорю першим. Він покликав мене — нехай він і говорить».

Ленні здавалося, що він стоїть так уже кілька годин, коли нарешті Герт Вільєр глянув на нього. Холодні голубі очі зміряли його з ніг до голови три чи чотири рази, щоб, бува, чого не пропустити, і зупинилися на обличчі.

— Так, значить, ти — Ленні Сварц? — сказав нарешті Герт Вільєр.

Ленні мовчав.

— Ти німий, чи що? — проревів раптом Вільєр.

— Що ж мені говорити? — спитав Ленні тихо.

— Це вже краще, — сказав Вільєр, але очі його налилися люттю.

— Для чого ви мене викликали? — запитав Ленні. Великі руки все лежали нерухомо на столі.

— Я чув, ти збираєшся відкривати тут школу?

— Так, у Стіллевельді.

— А гроші?

— Я вже домовився з органами освіти в Кейптауні.

— Он як... Уже все влаштовано, га?

— Так.

— На чийй землі буде стояти школа?

— Стіллевельд належить державі.

— Ти й це знаєш?

— Знаю.

— Ти, я бачу, людина освічена.

Вільєр підвівся і підійшов до вікна. Він розчинив його і висунув голову. Потім раптом круто повернувся і підійшов до Ленні.

— А хто ти такий, скажи, що надумав планувати щось, не спитавши ні мене, ні інших європейців, що проживають тут?

— Ми не раби.

— Ага! — вигукнув Вільєр і підійшов знову до вікна. — Незалежна людина, я бачу. Мої друзі — ті, що зустріли тебе сьогодні вранці, — пам'ятаєш їх? — мали рацію. Ти зазнався. Ти вважаєш декого за свою рівню... Ти забув своє місце!.. *Нам* не подобається тут такий настрій, *містєре* Сварц. Ми за те, щоб усе залишалося незмінним. І кольорові нами задоволені. Їм досить того, що в них є, більше вони і не просять. Вони розуміють нас, і ми розуміємо їх. Раджу запам'ятати це! Нас не влаштовують кейптаунські порядки, ми не допустимо тут ніяких змін, зрозуміло? Я хочу попередити тебе, Сварц. Вдруге я не попереджаю. А на твої органи освіти мені наплювати, скільки б там їх не було. Якщо ти зробиш хоч один невірний крок, Сварц, — накличеш на себе біду. Нам не потрібні тут незалежні виродки, *містєре* Сварц. Ясно?

Вільєр підійшов до стільця і сів, як і перед тим. — Можеш іти, — сказав він, не підводячи очей.

Ленні вийшов. Маленький коридор і кухня були порожні. Опинившись надворі, він постояв хвилинку біля кухонних дверей, чекаючи, поки очі звикнуть до темряви, потім, обігнувши будинок, пішов в напрямку Стіллевельда. Він почував себе невимовно стомленим.

Те, що сказав Вільєр, не було для нього несподіванкою. Він цього в якійсь мірі чекав. Але зараз про це не варто думати. Він занадто стомився. Найкраще зараз піти додому та лягти спати.

Він поминув надвірні будівлі. Сходив місяць. Місяць, незвичний для Південної Африки: занадто вже маленький, тьмянний. Там, праворуч, ледве бовваніло село.

Раптом перед Ленні виростили дві темні постаті. Щось тверде вдарило в нижню частину живота. Стало важко дихати. Підгиналися коліна. Інстинктивно він відповів ударом по темній постаті, що була перед ним. Почувся стогін і лайка. Важкий кулак ударив Ленні в обличчя. Він похитнувся. Знову щось сильно вдарило в нижню

частину живота. Він упав на землю і затих. З носа текла кров.

Одна з постатей наблизилась до Ленні, збираючись ударити ще раз, чоловік підняв уже ногу і раптом зупинився. Почулося гавкання собаки, за яким хтось біг,— ближче й ближче.

— Гайда звідси,— сказав він,— хтось іде.

Вони зникли.

Собака знайшов Ленні, що нерухомо лежав на землі, і гарчав над ним доти, поки не підбігла Сарі Вільбер.

Дівчина освітила Ленні електричним ліхтариком, схилилась над ним і підняла його голову. Він розплющив очі.

— Не бійтесь, вони вже пішли,— сказала вона.

Перемагаючи біль, Ленні підвівся і став, тримаючись руками за живіт.

— Обережно, у вас з носа йде кров.

Він нахилив голову вперед, щоб кров не капала на костюм.

— Що трапилося?

— Не знаю. Вони раптом напали на мене.

— Ви їх знаєте?

— Ні.

— Ви полаялися з дядьком Гертом?

— Ні. Він полаявся зі мною.

Вона помовчала хвилину, потім спитала:

— Дуже болить?

— Ні, тепер уже нічого. Це щастя, що ви в цей час підійшли. Вони ж тільки почали. Ну, тепер я піду. Дуже вам вдячний.

Він подумав про матір. Як вона злякається, коли побачить його в такому стані.

— Я хотів би змити кров, перш ніж іти додому. Якщо мати побачить мене таким, вона буде хвилюватися. А втім, обійдеться. На добраніч...

— Ви можете помитися на кухні,— запропонувала Сарі.

— Я думаю, краще не треба,— відповів Ленні.

— Уже всі полягали, а Герт ніколи не заглядає на кухню. Ходімо. Ви вмієтесь, ваша мати нічого й не помітить.

— Гарзд. Дуже вам вдячний.

Вони повернулися до Великого будинку. Сарі пода-

ла Ленні таз з водою і мовчки дивилася, як він змиває кров з обличчя. Вона хотіла допомогти йому струсити з піджака пісок, що залишився у нього на спині. Але щось примусило її стриматися. Все-таки вона біла, а він — кольоровий. Правда, з ним про це якось забуваєш. Він поводиться не так, як кольоровий. Доводиться весь час нагадувати собі, що він не білий, а то можна забути.

А рушник — витерти обличчя — дати йому чи ні? Машинально вона подала свій власний рушник для рук і мовчки стежила, як він витирає обличчя, потім з цікавістю подивилася на рушник після того, як Ленні повернув його. Все так чудно. Він подякував їй таким тоном, немов звук до того, щоб білі дівчата подавали йому рушник, але цього не могло бути. А може, таки було?

— У вас на спині пісок,— прошепотіла вона.

Він хотів струсити сам, але не міг дістати рукою. Тоді вона нерішуче підійшла до нього і струсила пісок.

— Дякую,— сказав Ленні,— ви така добра. Мені дуже соромно за все те, що я наговорив вам сьогодні.

— Вам таки повинно бути соромно!

Вони усміхнулись одне одному.

Сарі дивувало те, що вона так швидко примирилася з духом рівності, що запанував між нею і Ленні. Це щось нечуване. Але ще більш нечувано, щоб кольоровий поводився так, як поводився Ленні.

— Це від освіти ви такий? — спитала вона.

Ленні зрозумів, що вона має на увазі. Він усміхнувся.

— Так, почасти і від освіти.

— І багато вас таких?

— Багато. Бачите, в Кейптауні бар'єр між кольоровими і білими не так відчувається, як тут.

— І там ставляться до кольорових, як до білих?

— Так, деякі з білих ставляться однаково.

Вона ще хотіла запитати, чи були в нього білі друзі в Кейптауні, але не наважилась. Якось незручно.

— Дуже вам вдячний,— сказав Ленні.— На добраніч.

— На добраніч.

Довго ще після того, як Ленні пішов, сиділа Сарі, думаючи про цього кольорового, який поводився з нею не так, як кольорові, хоч і не був божевільним, як Сем.

І знову ішов Ленні по дорозі від Великого будинку. Безліч думок пронеслось в його голові, поки він ішов додому. Неймовірна плутанина безладних думок, що завдавали фізичного болю.

А над ним, і над Великим будинком, і над обома долинами нависла ніч. Довга ніч. Темна, до болю сувора, байдужа. І така тиха. Тихіша, ніж сама тиша. І ця тиша ставала ще більш глибокою від ледве чутних, сумних звуків всяких дрібних істот, що населяли вельд.

Ленні спіткнувся. «Заспокойся,— сказав він собі.— Заспокойся і прожени цю темну хмару з своєї свідомості. Темрява — це злоба, а злоба не приносить нічого доброго». Він обливав язиком губи, відчуваючи садна і кров.

Але ніщо не могло заспокоїти серце, якому стало тісно в грудях, і кров, що не переставала шуміти в голові.

Він поспішив вниз по схилу в напрямку Стіллевельда. А перед ним весь час стояла постать Герта Вільєра, його незграбні руки, притиснуті долонями до столу, нерухома постать, обважніла, байдужа.

— Та заспокойся ж,— наказав він сам собі.

Повільно, дуже повільно згасав вогонь злоби в його душі. Він, здавалось, відчував, як злоба виходить з нього. Натомість прийшов тяжкий сум. Знову все стало простим і ясним. Але ясність ця була така безрадісна, така болюча. Від неї було боляче, хоч він і почував себе краще.

Він вийшов на Велику вулицю, як колись назвав її Божевільний Сем. Йдучи вздовж неї, Ленні не був певний, що в темряві ночі він впізнає свою халупу. Він знав тільки, що вона десь в кінці вулиці.

Але розшукувати не довелося. Двері будиночка були відчинені, і на порозі, спиною до світла, стояв священик.

— Це ти, Ленні? — гукнув він.

— Я.

— А ми вже турбувалися,— сказала мати з глибини дому.

Ленні переступив поріг і причинив за собою двері. Він подивився на матір, примушуючи себе усміхнутись.

— Ти ще не спиш? — запитав він удавано суворо.

Тривожні зморшки на лобі священика зникли. Він усміхнувся і повернув до дверей, збираючись іти.

— Все гаразд, сину?

— Так, отче.

— Тоді на добраніч. Тобі треба відпочити. Побалакаємо завтра. На добраніч, сестро.

Священик ступив у темряву і зачинив двері.

— У тебе такий стомлений вигляд, сину,— сказала мати.

— Мамо, тобі вже давно час спати.

— Хотілося діждатися тебе.

Ленні обняв її за плечі і пригорнувся до себе.

— Значить, все обійшлося? — спитала вона.

— Так. Вільєр хотів довідатися, що я думаю робити.

— І ти сказав йому?

— Сказав.

— І все обійшлося добре?

— Так, мамо... Ну, іди спати. У тебе стомлений вигляд.

Вона показала на куток кімнати, де було постелено.

— Мейбл і я будемо спати тут. А ти спатимеш у спальні на ліжку.

— Ні, ні! — рішуче сказав Ленні.— Ти спатимеш на ліжку. Я ляжу тут. А де Мейбл?

— Вона так стомилася, що прилягла на ліжку та й заснула. Я зараз розбуджу її.

— Мамо, іди лягай на ліжку. Я тут спатиму.

Якось невпевнено стара жінка попрямувала в сусідню кімнату. Думка про те, що він спатиме на підлозі, не давала їй спокою. Він же — освічена людина. Джентльмен з Кейптауна. Вона і Мейбл — то інша річ. Вони можуть спати і на підлозі. Вона б ще сперечалася з ним, але в куточках його рота помітила такі рішучі риси, та й погляд у нього був рішучий. Він ввійшов слідом за нею в другу кімнату і приніс звідти свій чемодан.

— На добраніч, мамо,— сказав і причинив двері.

Стара загорнулася в ковдру, відчуваючи, як їй стало тепло на душі — зовсім не від ковдри... Її син удома. Він там, у сусідній кімнаті. Знову в її сім'ї є чоловік, у домі знов є казайн. А його так довго не було! Дев'ять років минуло з того часу, як вона поховала чоловіка. Тепер у сім'ї знову є чоловік. І який! Всі його пова-

жають. Навіть білі з Великого будинку прислали за ним. А вони роблять це не часто. Білі також не можуть не поважати його. Він людина освічена. Ось яка він людина!

Дві сльозинки скотилися з її очей і впали на подушку, ніжна усмішка розгладила зморшки на обличчі. Так, з усмішкою на губах, вона й заснула.

А в сусідній кімнаті Ленні лежав і курив до світанку...

ЧАСТИНА ДРУГА

ЛЮБОВ

1

Ісаак Фінкельберг обернувся до батька:

— Сьогодні ввечері до нас прийдуть молодий Мако і Ленні Сварц.

Старий єврей перевів свій сумний погляд з відчинених дверей крамниці на сина.

— Ти накличеш на нас біду,— сказав він стримано.

— О, ти знову починаєш! — озвався Ісаак.

— Хоч ти і вчений, але все ж дурень,— промовив сумно старий.— Ти тільки подумай, як слід подумай, сину мій.— Він благально склав руки.— І так уже голландці дивляться на нас скоса, бо ми євреї. Так само починалося і в нас на батьківщині. Хіба ти не розумієш, Ісааку, синочку мій?

— Я розумію занадто добре.

— Ні, ти не розумієш. Ти думаєш, що твій батько набрався голландського духу і вважає, що негри не такі люди, як ми. Ти помиляєшся. Занадто довго мене зневажали, щоб я зневажав інших. Я тільки турбуюсь про тебе, про крамницю і про себе. Нам не багато треба: аби тільки куточок, де ми могли б жити тихо і спокійно. Тут нам живеться непогано. Якщо ми не будемо втручатися в чужі справи, не будемо нікого зачіпати, то, можливо, і нас ніхто не чіпатиме.

Його сумні, розумні очі благали сина, молили відчути той віковий гніт, під яким формуються такі погляди.

Ісаак похитав головою і знизав плечима. Потім він зняв окуляри і почав їх протирати.

— Коли ти жив на батьківщині, ти нікого не зачіпав, правда?

— Не зачіпав,— сказав старий, зітхнувши.

— Але вони не дали тобі спокою. Вони вбили твою дружину і двох дітей. Мою матір, брата і сестру.

— Ти був тоді маленький. Ти знаєш лише те, що я тобі розповідав.

— Все ж вони вбили їх, так чи ні?

— Так,— промовив старий гірко.

— А ти все ще додержуєшся свого принципу: «Робіть, що хочете, тільки не чіпайте мене». Саме так ти робив на батьківщині.

— Можливо, ці люди не такі.

— Ти віриш, що вони не такі?

— Що ж нам залишається, як не вірити, сину мій?

Ісаак глянув на батька з докором.

Несмілива і водночас мудра усмішка з'явилася на обличчі старого. Здавалося, він угадував думки сина. Він співчутливо кивнув головою.

— Так. Я знаю, про що ти думаєш. Думи твої гіркі, ти зневажаєш мене. Ти гадаєш, що твій батько слабкий, що він боягуз. Можливо, ти думаєш, що весь твій народ слабкий і боягузливий. І в думці ти докоряєш йому гнівними словами пророків. Це завжди так буває, сину мій. Так було і з моїм батьком, так було з батьком мого батька, так було з давніх часів. І так буде довіку. Те ж саме буде і з твоїм сином. Не важко боротися в думках. Ти охоплений презирством, це можна прочитати в твоїх очах. Але нелегка це справа — боротися не в думках, а на ділі.

— Ти навіть і в думках не пробуєш боротися,— тихо сказав Ісаак.

— А хіба це так погано, коли людина прагне спокою і не хоче, щоб її турбували? — Старий намагався розпалити в собі гнів проти сина.— Хіба закон життя — це боротися, і знов боротися, й боротися? — Але він не міг розгніватись. Він занадто добре розумів почуття свого сина.

Ісаак криво усміхнувся.

— А ти знайшов спокій, тату?

Старий повільно кивнув головою і невесело відвернувся.

— Так, в моїй душі панує спокій,— промовив він, і в його голосі почувався дивний сум.

Ісаак підійшов до дверей і нерішуче спинився.

— Я знаю, ти відчуваєш себе самотнім,— сказав старий, не повертаючи голови.— А ці двоє молодих людей освічені, як і ти. Тобі приємно розмовляти з ними так само, як і їм приємно розмовляти з тобою. Але я благаю тебе, будь обережним. Ми не повинні сваритися з голландцями.

— Я буду обережним,— сказав Ісаак і незграбно погладив старого по плечу.

— Ти хороший хлопець,— сказав старий, дивлячись вдаль, туди, де на заході, за далекими горами, сонце котилось назустріч темряві. Якби його дружина була жива! Вона напевно стояла б тут, поруч з ним, і милувалася б цим теплим, привітним краєм. Вона так любила тепло! Але вона лежить в холодній землі, там, на батьківщині. Яка вона була вродлива! А якою доброю матір'ю була вона для його дітей. Якою дбайливою і вірною дружиною для нього! Життя стало порожнім без неї. Не чути більше її голосу, її легких кроків, ніколи вже не торкнеться його її рука. Здавалося, він живе тепер лише часткою своєї істоти. Решта похована в сирій землі, там, на батьківщині, разом з нею.

Ісаак зазирнув батькові в обличчя, потім, круто повернувшись, попрямував через крамницю до маленької кімнати, що правила йому за робочий кабінет.

Він сів за стіл і почав дивитися у відчинене вікно. Його невидючий погляд блукав по зелених схилах, що здіймалися і збігали вниз, танучи десь на обрії.

— В чомусь вони праві, старі,— прошепотів він тихо.— У всякому разі, спокій, душевний спокій — це у них є.

В кімнаті кружляла єдина невгамовна муха. Інші спали на стелі. І лише в цієї однієї, здавалося, вистачало сил і волі літати навкруги і тихенько дзижчати.

Надворі спускалася ніч, немов поспішаючи зі сходу на захід, де на обрії, ніби стовпчики в кінці бігової доріжки, простяглись сонячні промені. Над усім цим панувала тиша широких просторів, тиша тропічного неба.

— Так, у них хоч спокій,— прошепотів Ісаак і відкрив свою коричневу записну книжку, що лежала на столі.

Було чути, як батько зачиняв двері крамниці і засував засув. Потім глухе човгання ніг; це старий пройшов мимо і зачинився у своїй кімнаті.

— У них спокій,— повторив Ісаак тихо, але на цей раз в його голосі звучала нотка сумніву.

Перед ним лежала розкрита записна книжка, але він думав про батька. Він прислухався, чи не доносять-

ся які-небудь звуки з батькової кімнати. Але ніщо не порушувало тиші, яка панувала в усьому домі.

Не встаючи з місця, він розпростав груди, немов скинув з себе тягар, і перегорнув кілька сторінок записної книжки. Вона вся була списана дрібним, акуратним густим почерком. Це був щоденник, він вів його з дня свого прибуття в Стіллевельд. Щоденник допомагав йому коротати години нескінченно довгих ночей; він брався за нього тоді, коли стомлювався після читання або роботи над книгою, тією самою книгою, з якої так часто кепкував його батько. Він повільно перегортав сторінки, зрідка затримуючись, щоб прочитати якусь нотатку. Раптом він перестав перегортати сторінки і прислухався. Потім тихенько встав, підійшов навшпиньки до дверей і безшумно відчинив їх.

До нього долинув низенький приглушений голос батька. Старий співав. Це була якась чудна мелодія, старовинна, зовсім не схожа на знайомі європейські мелодії. Слова пісні були на мові, якою розмовляли на його батьківщині. Він уловив кілька слів. Та не до слів прислухався він, а до голосу — до самотньої безнадійної печалі і покірливої приреченості, що звучала в ньому.

— Вони знайшли спокій,— промовив він гірко.

Він підійшов до кімнати старого і відчинив двері. Батько сидів на ліжку і, похитуючись то в один бік, то в другий, співав. Він перестав співати і глянув на сина. Якусь мить батько і син мовчали. Потім Ісаак промовив:

— Нелегкий твій спокій, тату, правда?

У теплому погляді сина старий побачив, як добре син розумів його. І він обурився. Це погано, коли син знає так багато, що батько боїться його погляду. Це турбувало старого. Це підривало його життєве коріння, міняло русло, по якому до цього часу протікало його життя. Погляд сина погрожував порушити спокій, що прийшов до нього в старості. Цей погляд будив у ньому такі почуття, про існування яких він до цього часу і не підозрював. Можливо, глибоко приховані, ці почуття дрімали в ньому все життя ще з молодих років. Але син невірний, а він завжди вірив у бога. Не можуть їх почуття бути однаковими. Та це було б і неправильно. Здавалось, що Ісаак заглядав йому в душу і читав його думки.

Раптом схопившись з місця, він закричав:

— Забирайся звідси! Забирайся! — І його кулаки вагупали по грудях Ісаака. Ісаак міцно схопив старого за руки.

— Пустити! — Старий тремтів від люті.— Ще ніколи в нашій родині не було безбожників. Який сором для мене на старості літ! Ти знущався з моєї релігії! Пустити, виродок! Пустити! — Він вирвав руку і вдарив Ісаака в обличчя.

На мить все тіло Ісаака напружилося, потім напруження спало. Він випустив і другу батькову руку і вийшов з кімнати. Старий з гуркотом зачинив за ним двері.

Вернувшись у свою кімнату, Ісаак сів і став дивитися в вікно. Ніч наздогнала останні промені на заході, і темрява запанувала всюди.

Стара жінка, кольорова, що служила у Фінкельбергів, внесла газову лампу і повісила посередині кімнати.

— Місіс Снайдер, батькові поки що лампи не треба заносити,— сказав Ісаак.

— Гаразд, містере Ісаак,— відповіла жінка.— Вечеря вже майже готова.

Повернувшись до неї, Ісаак усміхнувся.

— Я покличу його через кілька хвилин. Ви тільки скажете мені, коли буде готово. Потім, місіс Снайдер, зваріть, будь ласка, кави і залиште її на плиті, я буду вам дуже вдячний. Розумієте, у нас сьогодні буде гість. Містер Сварц завітає до нас.

— Ленні Сварц?

— Так, місіс Снайдер.

Ісаак усміхнувся, побачивши, як обличчя місіс Снайдер засвітилося від гордості. І тут він подумав, що стара не раділа б так, якби знала, що й Мако теж прийде.

— Добре, містере Ісаак. Підігріти булочки, ті, що я вчора спекла? Ви знаєте, вони дуже смачні, коли їх підігріти.

— Підігрійте, місіс Снайдер, і скажете мені, коли все буде готове, я покличу батька.

Вона вийшла. Ісаак почав перегортати щоденник, поки знайшов останній запис. Він перебіг по ньому очима, відкрутив ковпачок авторучки і почав писати далі:

«Стара місіс Снайдер була в захопленні, коли ді-

зналась про те, що Сварц прийде сьогодні ввечері. Вона, певно, вважає, що це для нього честь. Я розумно зробив, не сказавши їй, що Мако також буде тут.

Кілька хвилин тому батько вдарив мене. Певно, я вивів його з терпіння.

Сьогодні після полудня я спостерігав дуже цікаву річ. В крамницю зайшла одна дівчина, голландка, представниця тутешньої африкандерської аристократії. З нею був той чудний чоловік з розумними очима, Божевільний Сем. Я певний, що його каліцтво — це справа рук тих, хто вважає себе «вищою білою расою». Міс Вільер робила покупки, коли в лавку зайшов Сварц. Побачивши його, вона почервоніла. Вираз її очей змінився. На його обличчі нічого не прочитаєш. Він уміє володіти собою. Але мені здалося, що на цей раз він уперше втратив самовладання. Важко судити, які почуття ним оволоділи. Одне для мене ясно, що між ними щось є. Божевільний Сем це також помітив. Його розумний погляд перебігав з нього на неї. А Сем не пропустить нічого. Мені завжди хотілося з ним поговорити. Але він мені заборонив це своїм поглядом. Проте я знайду нагоду з ним поговорити.

Ленні Сварц і Сарі Вільер! Цікаво, чим це кінчиться.

Яке все-таки цікаве це місце. А скільки таких сіл розкидано на цьому неосяжному континенті. Це ж лише одне село. Одне африканське селище. Але тут і Ленні Сварц, і Сарі Вільер, і Божевільний Сем, і Мако. (До речі, він мені подобається). Щодо Сварца, то я ще нічого певного сказати не можу. Надто вже він замкнутий. Ще більше стриманий, ніж Мако. Цікаво, як вони сподобаються один одному. Скоро побачимо.

Мені здається, що тут скоро має щось трапитись. Цікаво тільки — що. Африканське село. Це звучить непогано. Якось по-людськи мирно і привітно. Єврей, кольоровий і негр зустрічаються сьогодні в африканському селі...»

Місіс Снайдер постукала і, відчинивши двері, просунула голову в кімнату.

- Вечеря готова, містере Ісаак.
- Дякую, місіс Снайдер.
- Я приготувала каву і булочки.
- Дуже добре.

— Тепер мені можна вже йти? Розумієте, я...

— Так, можете йти, місіс Снайдер. На добраніч.

— На добраніч, містере Ісаак.

Дочекавшись, поки грюкнули вихідні двері, Ісаак підвівся і пішов до батька. Він тихенько постукав у двері.

— Хто там?

— Це я, Ісаак.

— Чого тобі треба?

— Вечеря готова. Ходімо вечеряти.

— Я не хочу їсти. Вечеряй сам.

Ісаак постояв хвилинку. Потім постукав знову.

— Чого тобі?

— Тату, я хочу тобі щось сказати.

— Говори.

— Я хочу попросити в тебе пробачення.

— Що?

— Я хочу попросити в тебе пробачення.

На мить настала тиша, потім двері відчинилися, і з темної кімнати на нього глянули батькові очі. Як тільки Ісаак почав говорити, батько зупинив його.

— Вечеря прохолоне,— буркнув старий.— Ходімо!

І коли Ісаак рушив слідом за батьком, на його губах заграла ніжна усмішка.

2

Ісаак дивився у вікно і усміхався. Він трохи хвилювався.

За ним, стоячи на одному коліні, Ленні переглядав книги на книжковій полиці.

Мако ще не прийшов. Напруживши слух, Ісаак вдивлявся в темряву. Десь на Великій вулиці вила собака.

— Нещасна,— промовив Ісаак, не повертаючи голови.

— Вам добре, ви чуєте її тільки здалека,— сказав Ленні.

І знову усмішка з'явилась на губах Ісаака. Його навіть дивувало, як легко він знайшов спільну мову з Ленні. З ним він почував себе невимушено, невідомо куди зникла його звичайна стриманість. Не було потреби пояснювати. Вони розуміли один одного з пів-

слова. Без зайвих розмов. І Ленні почував себе так, наче вони вже давно знайомі. Хоч його обличчя, як і раніше, було як маска, але напруженість зникла. Так вони розмовляли з чверть години, обмінюючись короткими, часто незакінченими фразами.

— Буває, що вона так вие всю ніч,— промовив Ленні.

— Моторошно від такого завивання,— сказав Ісаак.

— Справжнє пекло.

Ісаак знову прислухався, чи не йде Мако.

— Ніч темна,— зауважив він.

— Я скучаю за вогнями міста,— сказав Ленні.

— Нудьгуєте інколи? — запитав Ісаак, пригадавши портрет гарненької дівчини, який йому недавно з гордістю показувала Мейбл.

Ленні гортав книгу Стейнбека «Небесні пасовища».

— Тепер, коли відкрилась школа, уже нічого. А спочатку було дуже нудно.

— А найгірше перший місяць.

— В такому разі мені лишається потерпіти ще тиждень.

— Так, ще один тиждень, і найгірше позаду... До речі, про нудьгу.— Ісаак обернувся до Ленні, стежачи за його обличчям.— Коли ця дівчина, Вільер, тільки приїхала...— Він навмисно зробив паузу.

Ленні відірвав погляд від книги.

— І що ж?

«На його обличчі не прочитаєш нічого,— подумав Ісаак,— але він таки відірвався від книги і, до того ж,— досить швидко».

— Вона мало не збожеволіла від нудьги.

— Вона вже давно тут?

— Кілька місяців.

— Що ви про неї можете сказати?

— Майже нічого. Хіба те, що вона далека племінниця цього Вільера, теперішнього господаря Великого будинку. Певно, бідна родичка. Я чув, вони жили колись цілим кланом. А тепер залишився тільки Герт, якщо не рахувати Сарі. Але ви, напевно, знаєте все це. Ви ж тут народилися.

Ленні кивнув головою.

Ісаак уважно стежив за Ленні, думаючи над тим, як краще примусити заговорити його душевні струни. Він обережно підбирав кожне слово.

— Ходять чутки, що рід Вільєрів не закінчується Гертом.

— Он як?

Ісаак вдивлявся в обличчя Ленні, в думці порівнюючи його з обличчям Герта Вільєра. Потім сказав:

— Так, кажуть, що як пошукати, то нащадків декого з роду Вільєра можна знайти в Стіллевельді.

Ленні впився поглядом в обличчя Ісаака. Вся його невимушеність зникла. Тепер в Ленні відчувалося внутрішнє напруження.

— Але ж не всі кольорові — незаконнонароджені, — промовив він тихо.

— Тільки зрозумійте мене правильно, — сказав Ісаак.

— Я зрозумів. Але я думаю, що це питання треба з'ясувати. — Він погладив підборіддя. — То де слід шукати цих, як ви сказали, нащадків роду Вільєрів? Що про це говорять чутки?

— У Стіллевельді.

— Ви розумієте, що я маю на увазі, — сказав Ленні нетерпляче.

— Ага! — І Ісаак усміхнувся своєю скритною, лукавою усмішкою, ніби сміючись з чогось, що знає тільки він. — Ніяких імен при цьому не було названо.

— Зрозуміло.

Повернувшись спиною до кімнати, Ісаак виглянув у вікно. Ленні знову втупив очі в книгу. В кімнату влетів нічний метелик і почав кружляти навколо лампи. Коло, по якому він кружляв, зменшувалося все більше й більше, поки метелик, втративши всяку обережність, пролетів над отвором довгого лампового скла. Почувся легенький тріск. Крила метелика спалахнули. Він упав на підлогу і замовк. Його танець навколо вогню скінчився смертю.

— Він прийде, ще не так пізно, — сказав Ленні.

— То ви знаєте, що я запросив Мако? — запитав Ісаак.

— Не важко було про це догадатися.

— Я теж так думаю. Здається, він іде.

Ісаак висунувся з вікна ще більше і пригнув голову, прислухаючись. До нього донеслися ледве чутні кроки по твердій піщаній землі.

— Ви вже зустрічалися з Мако?

Ленні кивнув головою, не відриваючи очей від книжки.

— В перший же день мого прибуття сюди.

Кроки наближались. Ісаак поспішив до дверей зустрічати Мако. Тим часом Ленні почав шарити по кишенях, шукаючи цигарки. В кімнату знову долинуло тужливе собаче виття.

Ленні підвівся, коли Ісаак і Мако ввійшли в кімнату.

Мако усміхнувся і простяг руку. Ленні потиснув її, уважно розглядаючи прибулого. Він уперше бачив Мако так близько.

Перед ним стояв стрункий, гнучкий юнак з темно-коричневою шкірою. На губах його грала усмішка, очі були задумливі. Шкіра в нього була гладенька, рівна, і лише широкий лоб прорізала зморшка.

Ленні уявляв його собі зовсім іншим. Йому здавалося, що насмішкуватий голос, який він чув три тижні тому, не міг належати цьому стрункому вродливому юнакові. Такий голос повинен був би належати людині огрядній, а не цьому юнакові, на зріст тільки трохи вищому від нього. І тут він знову почув той самий голос.

— А я вас ждав, думав, що ви прийдете до нас.

Так, це був Мако. Той же голос, який він чув тоді.

— Ніколи було, школа забирає багато часу, та й інші справи є.

«Розмовляють, немов фехтують»,— подумав Ісаак.

— Як поживає старий священик? — запитав Мако.— Все молиться своєму білому богу за мою чорну душу?

Ісаак зняв окуляри і став старанно їх протирати, злегка похитуючись вперед і назад, з п'ятки на носок.

— А чому в цього священика білий бог, він же сам не білий? — пробурмотів Ісаак.

Швидкий погляд Ленні перебіг від Мако на Ісаака. Куди вони хилять?

Ісаак надів окуляри і швидко почав:

— Це цілком природно, що люди втілюють свою релігію в який-небудь знайомий образ... Цікаво, яким кольором шкіри наділяють неєвропейці свого бога, коли вони його уявляють?

Мако засміявся, відкинувшись на спинку стільця. Він заговорив повільно, злегка усміхаючись, ніби намагаючись пригадати якусь давню історію.

— Він іноземець, звичайно; так люди говорять. У нашому селі одну дівчину вбили за те, що вона прийняла християнську віру. Всі боялися цього бога, занесеного сюди білими людьми в довгих рясах. І саме цей страх привів мене до нього, як і інших хлопців з нашого села. Бог був страшний, і кожного, хто йшов за ним, ждала кара,— саме тому захотілося дізнатися, що він з себе являє, цей бог.

А місіонери — білі люди в довгих рясах — розповідали такі дивні історії про нього, що колір його шкіри не мав ніякого значення для мене. А найбільше мені сподобалася історія про те, як він перетворив воду в вино, і ще про те, як оживив мертву людину. Та ще про те, як він нагодував багато людей, маючи трошки їжі. Це було чудово! І я повірив у нього, тому що він був добрий, тому що його мало не замучили до смерті. Я повірив у нього також тому, що місіонери були лагідні зі мною.

Потім якось я захотів довідатися про колір його шкіри.— Тут Мако злегка усміхнувся.— Здається, в той день мене хтось назвав чорношкірою мавпою і плюнув в обличчя. Я пішов у каплицю і став на коліна перед чорною статуєю святого Петра. Я молився дуже довго, але ні бог, ні святий Петро не сказали мені, який же він — білий чи чорний, і кого він більше любить — білих чи чорних. Ви уявляєте? Маленький чорношкірий хлопчисько один у темній порожній каплиці. І ніякої відповіді! Я почував себе нещасним. О, який я був нещасний,— Мако знову тихенько засміявся.

Біля ніг святого Петра стояла чаша з водою. Я подивився на чашу і сказав: «Боже, перетвори цю воду в вино, щоб я переконався, що ти мене теж любиш, хоч я і чорний». Я чекав, але вода залишалася водою. Я повторив своє прохання, додавши «будь ласка». Але нічого не трапилося. Тоді я подумав: «Може, бог думає, що я вип'ю вино». І я сказав: «Слово честі, боже, я не буду пити це вино, обіцяю»,— але й на цей раз нічого не трапилося. Ось і все. Після цього він не був уже для мене тим, чим був раніше...

— А тепер? — запитав Ісаак.

— Ми не говоримо про те, що тепер.

— А як у вас, Сварц?

Ленні подивився на Ісаака і похитав головою.

— Я цим ніколи не цікавився.

— І кольором шкіри теж?

— Майже ні. Розумієте, я дуже рано виїхав до Кейптауна.

— Без сумніву, у кольорових є національне почуття.

— Звичайно,— сказав Мако.

— Я не знаю,— сказав Ленні.— Але серед кольорових не почуєте розмов про національність, расу, колір шкіри.

— Цікаво, чому це так? — сказав Ісаак.

У його очах Ленні прочитав виклик, тому він весь насторожився, немов готуючись відповісти на удар.

— Можливо, тому, що вони ні білі, ні чорні,— зауважив він удавано спокійно.

— Може, бояться думати про такі речі, як ви гадаєте?

— Тут нема про що думати,— Мако глянув на Ленні.— Сварц говорить, що вони не належать ні до білих, ні до чорних. Тут зрозуміло. Вони не знають ні внутрішньої згуртованості, ні традицій, характерних для мого племені або для білих, у них немає минулого, лише майбутнє.

— Але групове почуття все ж існує, цього заперечувати не можна,— сказав Ісаак.

Ленні заспокоївся. Вони зачепили питання про кольорових, нехай поговорять.

— Так, групове почуття існує,— сказав Ленні.

— Це вигадка,— зауважив Мако.

— Кольоровий одружується з кольоровою,— сказав Ісаак.

— Темношкіра дівчина намагається вийти заміж за юнака з світлішою шкірою. Темношкірий юнак намагається одружитися з такою, яка була б світліша за нього.

— Все ж і ті й ті — кольорові,— сказав Ленні,— це робиться в межах одного племені.

— Це так, але кожний намагається наблизитися до білих.— Чому це?

Мако подивився на Ісаака і на Ленні, чекаючи відповіді, але обидва мовчали. Він почекав ще трохи, потім сам відповів на своє запитання.

— Тому, що в них нема свого власного коріння. Ні минулого, ні традицій, як у білих або в кафрів. Тому вони й тягнуться туди, де вигідніше. Білі при владі, всни всюди розпоряджаються. Тягтися до чорних — не вигідно, там діє расова дискримінація. Тому вони й пнуться до білих.

Один письменник з кольорових назвав їх «людьми кордону», і він мав рацію. А один англійський поет сказав: «Тільки привид може жити між двох вогнів», — і він теж мав рацію. Кольорові живуть між двома вогнями. Вони намагаються вибратися звідти. Я вважаю, що саме в цьому і полягає кольорова проблема...

Він замовк, в кімнаті настала тиша. Схиливши голову на груди, Ленні думав над тим, що сказав Мако, дивуючись з того, що Мако знає так багато.

Ісаак сидів, злегка відкривши рот, на обличчі в нього від напруження з'явилися зморшки. Потім він зни-
зав плечима і схопився з місця.

— Це слід обміркувати, — сказав він, прямуючи до дверей. — Від кави думки стають ясніші. Вип'ємо по чашці.

Ленні простяг Мако цигарку і сів зручніше. Йому хотілося сказати Мако, що він вражений його знаннями, але, почувавши себе ніяково, юнак мовчав.

В кухні Ісаак щось бурмотів, наливаючи каву.

Раптом двері кімнати старого Фінкельберга розчинилися, і він появився на порозі.

— Ну що ж, молоді люди, — промовив він, — як іде ваша бесіда? Я чую, що мій син пораяється на кухні, давай, думаю, піду вип'ю чашечку кави з вами, потім я вас залишу, щоб не заважати вашій розмові.

Мако усміхнувся і простяг старому цигарку.

— Ви можете лишитися з нами, — сказав він.

— О ні. Я повинен вас залишити, — сказав старий, киваючи хитрувато головою. — Є така стара приказка: там, де збираються молоді, старому нічого робити, нехай шукає таких, як і сам, або ж іде геть. Не знаю, звідки вона пішла, але це правда. Скажімо, ви хочете поговорити про дівчат — ну як ви можете вести про них мову в присутності старої людини?

— Ми зовсім не про дівчат говоримо, — сказав Ленні.

Старий містер Фінкельберг усміхнувся, в очах його світилася мудрість, мудрість людини, що колись сама була молодою і не забула цього.

— Молоді люди починають, звичайно, розмову з зірок або з того, як краще сіяти хліб, а потім зовсім непомітно розмова переходить на жінок. Ось так воно.

Перш ніж хто-небудь встиг йому відповісти, Ісаак ввійшов у кімнату, несучи каву. Обличчя його засяяло, коли він побачив батька у своїй кімнаті. Очі старого єврея зустрілися з очима сина, вони дивилися один на одного якось мить, немов розмовляючи без слів; на цьому суперечка закінчилася. Між батьком і сином знову настали мир, злагода і взаємне розуміння.

— Ось,— сказав Ісаак, ставлячи каву і булочки на стіл.

— Вам подобається тут? — запитав старий, дивлячись на Ленні.

Ленні ніяково усміхнувся.

— Ви можете не відповідати. Я й без того бачу.

— Ні, мені подобається,— інколи.

— Коли працюєте в школі,— сказав Ісаак.

— Так. Коли працюю в школі.

Після цього настала тиша. Всі пили каву. І раптом Ленні відчув, яка ця тиша глибока й непорушна. Здавалося, навіть маленькі створіння, що заселяли вельд, замовкли на цей час, боячись порушити тишу. Ні звуку навколо. Німа тиша смерті. Можна було легко уявити собі землю як мертву кулю, на якій назавжди замовкли всі звуки і згасло всяке життя, і це лякало Ленні, бо образ мертвої землі викликав в його уяві й інші страшні сили: безкрайній простір, вічну темряву, глибину океану і самотню людину серед мертвого всесвіту. Він напружував слух, але тиша ставала ще глибшою. Здавалося, навіть серце перестало битися.

Раптом тишу порушив різкий, схожий на шкрябання звук — хтось витер сірника. Ленні підвів голову і побачив, що Мако запалює люльку. Потім він вловив на собі погляд Ісаака, що пильно стежив за ним. Цей погляд, здавалося, хотів пройти крізь шкіру і заглянути всередину. Чудний же він хлопець, цей Ісаак.

Мако смоктав люльку і дивився у відчинене вікно. Тиша була порушена. З Великої вулиці долинуло протяжне виття собаки. Що міг розгледіти Мако, вдивляючись так пильно в вікно? За вікном була темрява...

— Стомився я,— сказав старий.— Я вас залишу, молоді люди. Піду відпочивати. На добраніч.

Важко ступаючи, він вийшов і зачинив за собою двері.

Ісаак усміхнувся і тихенько похитав головою. Мако подивився на Ісаака, і на його обличчі теж з'явилася усмішка.

Поглянувши на Мако і підбираючи слова, Ленні промовив:

— Ви сказали, що кольорові живуть між двох вогнів і що вони намагаються вирватися з цього становища, наближаючись до білих.

— Авжеж.

— Ви сказали це так, ніби ви їх гудите за це. Чому?

— Хіба ви проти змішаних шлюбів? — втрутився в розмову Ісаак.

Мако курив люльку, роздумуючи. Потім він сказав:

— Я не засуджую кольорових за їх прагнення наблизитися до білих як таких. Я їх засуджую тому, що таке прагнення — це прояв відсутності внутрішньої свободи. Я вважаю, що коли б білі і чорні були рівними, коли б не було расової дискримінації і чорні могли б бути обраними до парламенту так само, як і білі, і користуватися однаковими правами — якби за таких умов кольорові прагнули наблизитися до білих, в цьому не було б нічого особливого. Я б не заперечував. Але вони хочуть наблизитися до білих тому, що ті при владі. Таким чином, визнають себе нижчими і намагаються самі стати білими, щоб вийти з цього становища. Це духовне рабство, а воно ще гірше, ніж рабство тілесне. Ми, чорні, намагаємося випрямити наше волосся, тому що у білих волосся пряме. Це також рабство духу, відсутність внутрішньої свободи, визнання свого рабського становища і водночас спроба відмежуватися від нього. Саме проти цього я й виступаю. Ви розумієте? Те ж саме можна сказати і про змішаний шлюб. Якщо це компенсація за те, що ти не білий, я буду боротися проти цього, не шкодуючи сил. Якщо в основі шлюбу лежить кохання між чоловіком і жінкою, які стали вище расових забобонів, то це їх справа... Але я через вас заговорився, а вже пізно. Скоро мені йти...— Він поглянув на Ісаака, на губах града трохи насмішкувата усмішка.

— Ми багато сьогодні наговорили,— сказав Ісаак.— Як ви на все це дивитесь, Сварц?

Ленні засміявся і похитав головою.

— Мені треба ще подумати. Все це таке нове для мене, мені зараз важко висловити свою думку. Дещо нагадує слова мого старого професора, є дещо й таке, чого я не чув. Я можу тільки сказати: Мако — це джерело мудрості.

Раптом Ісаак схопився схвильовано з місця і, киваючи головою, забігав по кімнаті.

— Тихше,— промовив він і, спершись об двері, з заплющеними очима застукотів пальцями лівої руки об двері. Потім розплющив очі і засміявся, повернувшись до Мако. В цьому сміху чулася нотка торжества.

— Ну? — сказав Мако.

— От вам і ну! — вигукнув Ісаак.

Він повільно відійшов від дверей, наблизився до Мако і зупинився перед ним. Ленні здивовано стежив за ними. Що далі?

— Я давно помітив,— тихо сказав Ісаак,— що коли людині дати можливість виговоритися до кінця, вона зрадить себе. Тут помилки не буває. Так вийшло й зараз.

В очах Мако заблищали насмішкуваті вогники.

— Он як,— сказав він, і в голосі його зазвучала та сама іронічна нотка, яку Ленні вже чув тоді ввечері, коли вони розмовляли з священником.

— Так,— відповів Ісаак, але в його голосі не було тієї впевненості, яка відчувалася в словах Мако.— Спочатку ви говорили про звичаї, традиції і національне почуття, з цим ми погодилися. А тепер ви заперечуєте національне почуття, підтримуючи ідею змішаного шлюбу. Чути такі речі від вас — людини, яка так глибоко розбирається в усьому,— для мене це не зовсім зрозуміло.

Мако засміявся.

— Національне почуття — це дійсність, незалежно від того, визнаєте ви його чи ні. Є такі люди, які твердять, і я з ними згоден, що свобода і щастя на землі настануть лише тоді, коли нації перестануть воювати між собою, коли одна нація перестане пригноблювати іншу. Змішаний шлюб між людьми різних національностей, чи то між білими й чорними, чи рожевими і червоними, є дзеркалом, у якому відбивається та

вища форма взаємин між різними національностями, за якої людина стане справді вільною. Зрозуміло? Де ж тут суперечність?

Схилившись на вікно, Ленні вдивлявся в темряву ночі. Щось відбувалося в його душі, вона наповнилася якимись новими й хвилюючими почуттями. Мако відкрив перед ним нові обрії, показав широку і правдиву панораму життя. Цей спокійний, глибокий і багатий відтінками голос. Можливо, Шімд намагався пояснити йому те ж саме, але тоді він не зрозумів як слід. Чому ж зараз все це стало для нього таким ясним? Пригадалися рядки якогось вірша. Він не пам'ятав автора. Але слова не стерлися з його пам'яті. Вони виринали, немов з туману. Англійський поет говорив те ж саме, що тільки-но сказав цей молодий чорношкірий африканець. Хто ж цей поет? Ні, він не міг пригадати. Тільки рядки із вірша та голос Мако, який ще довго вчувався Ленні після того, як Мако замовк. Поет говорив:

Геть трони й вівтарі, хай будуть люди
Без класів, каст, без націй і без рас.
Всі вільні й рівні, лиш собі підвладні,
Всі добрі, мудрі, справедливі — Люди.

— Чудово,— сказав Ісаак, дивлячись на Ленні.— Хто це написав?

Ленні похитав головою. Він прочитав вірш уголос, сам того не помічаючи, і тепер зніяковіло усміхнувся.

— Хто це написав? — спитав Ісаак.

— Не можу пригадати. Я не помітив, що говорю вголос.

— Це підходить до того, що сказав Мако. Якщо пригадаєте, хто це написав, скажіть мені. Я хотів би прочитати весь вірш. Ніколи не думав, що в поезії може бути політика. Мені не дуже подобається поезія.

Мако підвівся і випростався. Він підійшов до вікна і визирнув. Несподівано на небі появилася місяць. Він був повний, і темрява розсіялась. Земля купалася в морі місячного саява.

— Це написав англієць, якого звали Шеллі,— сказав Мако.— Він любив свободу і боровся за неї. Якби він жив зараз, він боровся б за свободу африканського народу.— Він говорив спокійно, здавалося, що голоз його долинає здалека, що думки його також десь далеко.

Ісаак повернувся до Ленні і хотів був щось сказати, але роздумав і став мовчки дивитися на нього.

Ленні не відривав погляду від спини Мако. На якусь мить маска зникла з його обличчя, з його очей. Темні щоки розчервонілися, очі загорілися цікавістю. Здавалося, з його уст зараз полетять запитання, одне за одним.

«Ви вражені, мій друже»,— подумав Ісаак. Потім він усміхнувся і похитав головою.

— Але я також вражений,— пробурмотів він.

Ніхто його не почув.

— Це чудово,— сказав Мако.

Ісаак кинув погляд на його спину.

— Чудово?

— Так.

— Ага, ви маєте на увазі краєвид?

— Краєвид, так. Але я маю на увазі й інше.

Ісаак засміявся.

— Я хотів був назвати вас раціоналістом, Мако, у вас на всяке положення є обґрунтування, пояснення, певна думка, але тепер я не можу цього зробити.

Мако повернувся і глянув на Ісаака, потім перевів погляд на Ленні, який уже сидів спокійно і курив.

— Яка користь в ярликах? Щодо мене, Фінкельберг, то я мрію про такий день, коли не буде ніяких ярликів. Я мрію про красу. Я люблю все красиве, вільне, я люблю вільних людей. Я намагаюся, поминувши назви, проникнути глибше і найти там добре, прекрасне. Можливо, настане час, коли всі люди захотять цього. Можливо, вони й зараз цього хочуть, але не знають про це. Я люблю свій народ, але я знаю, що він не кращий від інших народів. Я хочу любити й інші народи, але як я можу любити тих, хто пригноблює мій народ? Я повинен боротися проти них. Але коли ми станемо вільними, тоді ми навчимося любити їх... А тепер я мушу йти.

«Цікаво,— думав Ісаак,— чи багато в Африці таких людей, як Мако. Він, певно, один із тих багатьох, які напوماцки шукають свою дорогу; один з тих, хто вже починає знаходити необхідні слова, щоб передати свої почуття, хто без злоби, але рішуче вже говорить про боротьбу. Цікаво, в якій мірі це характерно для Африки в цілому?»

— Я піду з вами,— сказав Ленні.

— Я радий, що ви завітали до мене,— промовив Ісаак.— Я думаю, що ми скоро знову зустрінемося.

Вони вийшли в теплу місячну ніч і попрямували вниз, до Стіллевельда.

Ісаак дивився їм вслід, поки вони не зникли.

— Цікаво,— сказав він тихо,— цікаво.— Потім він зачинив двері і пішов до своєї кімнати, щоб занотувати в щоденнику всі події цього вечора.

— Ну, яке враження справило на вас тутешнє життя? — спитав Мако.

— Бідно живуть люди,— відповів Ленні.

— Тут всі бідні, навіть дехто з білих.

— Справа не тільки в тому, що вони бідно живуть,— сказав Ленні.

— Ви маєте на увазі їх дух?

— Я навіть не знаю, що це... Придивіться, який у них вигляд.

— Так, нам трохи легше,— сказав Мако.— Земля належить нам. До того ж, у нас її більше, ніж у вас. Та й води у нас більше. Ми менше залежимо від білих фермерів. А все ж і ми бідні.

— Ви звернули увагу на їх шкіру?

Мако кивнув головою в темряві.

— Так. Я бачив їх шкіру. Вода погана. Харчі не годяться. Грошей одержують мало.

— Якби я міг їм чим-небудь допомогти!

Вони пройшли по безлюдній Великій вулиці, вибрались на пагорок і зупинились. За ними внизу розкинувся Стіллевельд, а попереду в ширшій і більш родючій долині лежав крааль Мако.

Ленні глянув на Мако і подав йому руку.

— На добраніч. Я радий, що знову зустрівся з вами.

— Ми ще будемо зустрічатися,— сказав Мако.— Якщо буде вільний час, заходьте до мене. Увечері, коли схочете. Я зможу дати вам почитати що-небудь. На добраніч.

Ще довго після того, як Мако пішов, Ленні стояв і дивився вниз, на долину. Він почував себе стомленим і водночас неспокійним. Вибравши гладенький круглий камінь, Ленні сів на ньому. Навкруги було тихо. Йому й потрібна була тиша. Але десь там, всередині, сум

давав себе знати. Він ріс з кожною хвилиною, поки нарешті не переріс у нестерпне почуття самотності, що стискувало його серце. Він намагався опертися цьому почуттю, але марно: стало ще гірше. Йому хотілося, щоб поруч з ним був хто-небудь, хотілося з ким-небудь поговорити, посміятися.

Він подумав про Сілію. От якби вона зараз була з ним! Послухати б її сміх, її веселий сміх. Можливо, йому стане легше, коли він напише їй листа. Сьогоднішній вечір у цього молодого єврея нагадав йому кейптаунські вечори, веселу компанію.

Сілія... Сілія... Як було б гарно зустрітися з нею! Він заплющив очі, намагаючись уявити Сілію такою, якою так часто її бачив. Сілія! Сілія кохає його. Хороша дівчина. Вродлива. А який товариш! Вони все робили разом. Сілія...

Десь поблизу щось хруснуло. Він повернув голову і насторожився. Може, це Сарі Вільер? Він напружував слух, але кругом стояла тиша.

— Ну й дурень! — пробурмотів він з досадою.

Він запалив цигарку і з люттю жбурнув обгорілого сірника. Хвиля безсилового гніву пронизала все його тіло і стихла. Яке він має право чекати Сарі Вільер? Він поспішив униз по схилу, в напрямку Стіллевельда.

3

Проміння ранкового сонця проникло в кімнату і торкнулося обличчя Мейбл. Вона ще спала. Зараз вона здавалася такою юною, зовсім дитиною. Пустотливий, непокірливий, самозадоволений вираз зник з її обличчя. Одна рука безпорадно притулилася до щоки. Повні губи були трохи розтулені. Уві сні до Мейбл поверталось дитинство.

Стара мати, схилившись над ліжком, дивилася на дочку, збираючись розбудити її, але вигляд цієї дитячої безтурботності зупинив її; очі матері засвітилися теплом, і ласкаві зморшки лягли в куточках рота.

— Моя маленька дитинко, — прошептала мати, не зводячи ніжного погляду з дочки.

Мейбл застогнала і перевернулася на спину. Стара одразу насупилась. Обличчя знову стало суворим і докірливим. Вона почала грубо трясти Мейбл.

— Мейбл! Мейбл! Ти спізнишся на роботу! Вставай!

Мейбл застогнала, протестуючи, і знову закуталася в ковдру, намагаючись сховати голову під подушку.

Мати почала трясти її дужче.

— Вставай!

У відповідь потік сонних, жалібних слів протесту.

Стара зайшла з другого кінця ліжка і почала стягувати ковдри. Лаючись, вона стягувала ковдри, одну, другу, поки Мейбл не лишилася в самій тоненькій зношеній сорочці, що прикривала її міцне, молоде, коричневе тіло.

Упираючись, намагаючись хоч трошечки продовжити сон, Мейбл перевернулася на бік і згорнулася клубочком.

— Так ти не хочеш вставати? — сказала стара погрозливо і вліпила їй лункий ляпас по широкому заду.

Мейбл скрикнула і прокинулася, дитячий вираз обличчя зник.

— За чверть години ти повинна бути на роботі, — сказала мати й вийшла.

Одягаючись, Мейбл не переставала буркотіти й нарікати. Нічого, крім роботи. Працєю, працєю, працєю з ранку до ночі, а потім знову робота. А що це дає? Одягти нічого. Краще втекти звідси. В Кейптаун, там дівчата гарно одягаються, носять туфлі на високих каблуках, їм не треба ходити на роботу. Чому вона повинна працювати день у день все своє життя?

— Що ти там порадешся так довго? — гукнула мати.

— Навіть одягтися не дадуть, — огризнулася Мейбл і аж затремтіла від злості.

— Скоро шість! — гукнула мати, на цей раз привітніше.

— Я не рабіння! — крикнула Мейбл, і її очі наповнилися слізьми.

Вловивши нотку відчаю в голосі Мейбл, мати тиенько ввійшла в кімнату. Схилившись на одвірок, вона стежила за Мейбл. З дівчиною щось діється. Вона була в цьому певна. Трапилось щось недобре. Мейбл любить огризнутися, посперечатися — це одна справа, але така Мейбл, як зараз, — це зовсім інше. Щось тут не гаразд.

— Що з тобою, дитино моя?

— Я не рабиня! — крикнула Мейбл, з викликом глянувши на матір.

Якусь мить мати пильно дивилася на неї, потім знову спитала:

— Що з тобою, дитино моя?

Виклик у погляді Мейбл згас, її плечі опустилися. По щоках потекли сльози. Губи затремтіли. Вона стояла, мов загнана, її погляд блукав по кімнаті, неначе шукаючи порятунку.

— Скажи мені, дочко, що з тобою. Я ж твоя мати. Я вже давно живу на світі. Я знаю життя краще, ніж ти. Що сталося?

— Нічого ти не знаєш! — закричала Мейбл, і в її голосі була безнадійність. — Ти нічого не розумієш! Ти стара! А я молода! Мені потрібна гарна одежа і взуття, я хочу ходити туди, де гуляють хлопці й дівчата, зустрічатися з молодими людьми, з красивими молодими людьми. Ти цього не розумієш. А я розумію, я молода! — Сльози полилися з її очей нестримним потоком.

Обличчя старої здригнулося від болю. Вона підійшла до Мейбл, обняла її за плечі і пригорнула. Мейбл притулилася до матері. Все її тіло здригнулося від ридання. Стара пригорнула свою дитину, чекаючи, поки мине буря.

— Я розумію твої почуття, дитино моя, — сказала вона ніби здалека. — Коли я була молодою, я пережила те ж саме. Я розумію тебе, Мейбл. Я ж твоя мати. Знаю, все знаю, дочко. Таке почуття, ніби всередині ось-ось обірветься щось і задушить тебе, правда?

Мейбл кивнула головою, не відриваючись від матері.

— Мені відоме це почуття. Це трапляється не тільки з молодими. Буває і з літніми людьми. Зі мною це також буває. Але ж треба жити, дочко. Життя у нас тяжке. Хороше в житті — не для нас. Все хороше — для білих. А нам, щоб жити, треба тяжко працювати. Можливо, через деякий час ми зможемо послати тебе на кілька днів у Кейптаун, трошки я зароблю грошей, перучи білизну, трошки ти, та Ленні допоможе. Ну, дочко?

— Ти й раніше так говорила.

— Але тоді з нами не було Ленні, моя дитино. А зараз тобі треба поспішати, бо ти спізнишся на роботу. Там є чашка кави і шматок хліба для тебе.

— Я не голодна, мамо, — сказала Мейбл і попрямувала до дверей. Біля дверей вона зупинилася.

— А де Ленні?

— Пішов прогулятися, — відповіла стара.

По другий бік вулиці назустріч ішла Фіста, порівнявши з Мейбл, вона помахала їй рукою. Трохи далі її наздогнала інша дівчина, яка працювала у сусіда Вільєрів.

Вони разом піднялися на пагорок і звернули наліво. За ними вставало ранкове сонце. Робочий день почався. А чоловіки, які працювали здебільшого на фермах, пішли на роботу ще раніше.

Сонце піднялося високо і стало прямо над головою, злегка відхилившись на північ. Його проміння грало на траві і на бурій землі. Тьмяна спека нависла над Кару.

Герт Вільєр поїхав у найвіддаленішу частину своїх володінь подивитися, як там працюють темношкірі. Два білих наглядачі, які були скватерами¹ на його землі, взявши з собою кілька тубільців, вирушили в гори шукати овець, що відбилися від отари.

За будинком дві чорношкірі жінки прали білизну. Мейбл полоскала її й розвішувала.

Сарі Вільєр вийшла через задні двері і спинилась, дивлячись на прачок, потім не поспішаючи підійшла до Мейбл.

Мейбл глянула на неї, чекаючи якогось питання, але Сарі мовчала, і Мейбл знову взялася до роботи. Сарі пильно вдивлялася в неї. Це сестра Ленні Сварца. Але вона зовсім не схожа на Ленні Сварца. Ніякої сімейної схожості. Жодної рисочки. Навіть у поведінці нічого. Нічогісінько!

Це кольорова дівчина. Вона й поводитьсь, як кольорова. Як і всі кольорові, яких Сарі доводилося зустрічати. Несміливо, шанобливо, покірно.

Обидві чорношкірі крадькома поглядали на Сарі. Чому вона так придивляється до бушменки? Сердиться, чи що?

Мейбл стало ніяково під пильним поглядом цієї

¹ Дрібний орендар, який повинен за користування землею працювати на хазяїна-фермера.

білої дівчини. Простирadlo вислизнуло з її тремтячих рук і упало на землю. Вона боязко попросила пробачення, підняла і подала її чорношкірій, що стояла ближче до неї.

Сарі усміхнулася. Кольорова. Така ж, як і всі інші. Покірна і шаноблива. Тільки брат не такий. Він поводитьсь не так, як кольоровий. Герт мало не задихнувся від гніву після того, як Ленні пішов. «Освічений виронок», — так Герт назвав його. Невже його відрізняє від інших тільки освіта? Він поводитьсь зовсім не як кольоровий. У нього немає цієї покірливості, він дивиться прямо в вічі.

— Мейбл!

Дівчина схопилася.

— Що, міс Сарі?

— Ходімо, допоможеш мені перестелити постелі.

— Я вже прибрала їх, міс Сарі.

— Так, але ти не перетрусила матраци. І баас Герт скаржився сьогодні вранці.

Недобрий вогник спалахнув в очах Мейбл. Сарі повернулася і пішла до будинку. Мейбл жбурнула сорочку в воду і пішла слідом за Сарі. Обидві чорношкірі, перезирнувшись, продовжували прати.

Сарі і Мейбл ввійшли в спальню Герта. Вони мовчки зняли постільну білизну, перевернули і збили матрац і знову застелили ліжко.

— Тепер краще, — сказала Сарі і попрямувала в свою кімнату. У себе вона не поспішала. Після того, як постільна білизна була знята, вона сіла на матрац і усміхнулася Мейбл. Мейбл мимоволі відповіла усмішкою.

— Як справи в школі? — запитала по-дружньому Сарі.

— Ленні каже, що непогано.

— Я чула, у вас є і вечірня школа для дорослих.

— Так.

Мейбл трохи пожвавішала.

— Ти ходиш у вечірню школу?

Мейбл кивнула. Потім раптом засміялася.

Сарі теж усміхнулася.

— Чого ти смієшся?

— Міс Сарі, ви знаєте тітку Анні?

Сарі стала пригадувати, потім похитала головою.

— А Фісту ви знаєте?

- Так, я бачила її.
- Тітка Анні — це її мати.
- Ну й що?

— Тітка Анні вже дуже стара. В неї немає зубів, вона майже нічого не бачить. І вона також відвідує вечірню школу! Так смішно на неї дивитися, коли вона намагається розібрати літери на дошці.

Мейбл залилася сміхом. Сарі усміхалася.

- А як ваш... мм... ваш учитель? — запитала Сарі.
- Ви про Ленні?
- Так, так. Про Ленні. Він задоволений? — Вона не зводила очей з Мейбл.

Мейбл на мить задумалась. Сарі, здавалося, читала її думки.

— Не знаю,— сказала повільно Мейбл, хитаючи головою.— Бачите, його не так легко зрозуміти, нашого Ленні. У нього не дізнаєшся, що він думає, що чуває. Він не такий, як усі. Якщо людина незадоволена, це завжди видно. У нього ж не так. Я думаю, це тому, що він людина освічена.

«Не такий, як всі,— думала Сарі.— Так, навіть Мейбл це помітила».

- А чим він займається після школи?
- Читає книжки, гуляє. О, він багато читає, міс Сарі... Інколи мені здається, що він скучає за Сілією.
- За Сілією? — спитала повільно Сарі.
- Так, Сілія — це його дівчина. Вона дуже вродлива, міс Сарі. Я бачила її фотокартку. Він привіз з собою. На ній красиве плаття. Вам треба було б подивитися.

- Я хотіла б побачити, Мейбл.
 - Я принесу вам завтра.
 - А Ленні не буде заперечувати?
 - Він не знатиме.
 - Ах, так.
 - Ви повинні побачити її, міс Сарі. Вона майже...— Мейбл раптом замовкла і відвернулася.
- Сарі подивилася на неї, потім підвелася.
- Давай застелемо ліжко.

Вони мовчки застелили ліжко. Глянувши на Мейбл, Сарі піймала її погляд.

- Майже що, Мейбл?
- Мейбл завагалася і відвела погляд.
- Майже біла, міс Сарі.

— І гарненька?

— Гарненька, міс Сарі.

Сарі підійшла до невеличкого дзеркала, що висіло на стіні, і заглянула в нього.

— Оце і все, Мейбл. Дякую, що допомогла мені.

Мейбл відійшла до дверей і затрималася.

— Міс Сарі...

— Що?

— Можна мені зараз піти? Я буду недовго.

— Мейбл, протягом тижня ти ходиш кудись щодня в цей час. Куди ти ходиш?

— Будь ласка, міс Сарі, відпустіть,— сказала Мейбл схвильовано.

Сарі подивилася в дзеркало.

— Гаразд, іди, але це востаннє.

— Дякую, міс Сарі, дякую! — радісно вигукнула Мейбл і поспішила з кімнати.

«Вона зовсім не схожа на Ленні»,— подумала Сарі, все дивлячись в маленьке дзеркальце.

Їй хотілося знати, чи справді красива Сілія. Вона раптом струснула гнівно головою і вийшла з кімнати. Вона звелить осідлати коня і поїде назустріч Герту. Він, певно, повернеться злий. Тубільці розпустилися на роботі. Але не могла заглушити в собі неспокій, що раптом охопив її.

Полудень. В повітрі стоїть тиша. Ні одна травинка не сколихнеться. Не поворухнеться ні один листочок. Тільки сонце пече нестерпно, безжалісно, висмоктуючи сили людей і тварин, перетворюючи все, до чого доторкнеться його промінь, в золотисту бронзу. Немов сонце наділене даром царя Мідаса.

Тільки в постаті молодого англійця помітні були ознаки життя. Прикриваючи очі від сонця, він вдивлявся у вузьку польову дорогу. В маленькому автомобілі було душно, та зате був якийсь захисток від сонця.

«Вона повинна вже бути тут,— повторював він в двадцятий раз і знову вдивлявся вдалину. Вона завжди приходить цим шляхом. Ось уже тиждень кожного дня».

Він витер лоб і раптом відчув, що поруч, зовсім близько, хтось є. Він знову став дивитися вздовж шляху, але там нікого не було, а вона ж завжди приходить з того боку. Він повільно повернув голову праворуч.

Так і є! Ось вона. Всього за яких-небудь сто ярдів від машини, і підкрадається, щоб підійти непомітно.

— Хелло, Мейбл! — вигукнув він.

— Не вийшло! — сказала Мейбл і перестала краситися.

Молодий чоловік вискочив з машини і пішов назустріч.

— Я вже думав, що ти не прийдеш,— промовив він.

— Ви знали, я прийду,— сказала Мейбл, опустивши очі. Десь у куточках її рота з'явилась усмішка.

— Ти славна дівчина. Я буду скучати за тобою.

— Моя хазяйка... моя хазяйка... моя хазяйка...

— Що таке з твоєю хазяйкою?

— Моя хазяйка...— вона напружено шукала в своїй пам'яті потрібні англійські слова.— Моя хазяйка не хотіла дозволяти мені сьогодні прийти.— Вона намагалася говорити швидко, але слова застрявали в горлі, вона заїкалася.

Молодий англієць засміявся. Вони сіли в машину. З дитячим захопленням, відкинувшись на м'яку спинку сидіння, розглядала Мейбл блискучі прилади. Для неї це була небачена розкіш. Нічого подібного вона ще не бачила в своєму житті.

— Розкажи мені про свою хазяйку своєю мовою, мовою африкаанс.

— Що?

— Твоя хазяйка не хотіла тобі дозволити прийти — як це буде на африкаанс?

Засміявшись, Мейбл відвернулася.

— Ну, скажи!

Не дивлячись на нього, Мейбл сказала речення на рідній мові. Потім повернулася до нього і несміливо глянула в вічі.

— Тепер я розумію, що ти говориш,— сказав він сміючись.

— Ви смієтеся з мене,— сказала Мейбл.

— Ні, що ти, моя мила!

Вона нерішуче торкнулася баранки і глянула на нього.

— Подобається? — спитав англієць.

Вона енергійно кивнула головою. Для Мейбл в цю мить ніби все на світі змінилося. Вона вже не кольорова і не бідна, вона вже не Мейбл, вона більш не ходить на

поденну роботу. Вона — поважна біла дама, а це її машина, поруч її чоловік. На ній нарядне плаття. Весь світ за вікнами цієї невеличкої машини здався зараз Мейбл чудесною казкою. Всі речі були саме такими, якими вона хотіла їх бачити. З її очей зникли похмурість і виклик, обличчя проясніло. На губах з'явилася задумлива усмішка.

Молодий чоловік зрозумів, що означає цей спрямований вдалину погляд. Він ніжно дивився на дівчину. Вона мріяла і не могла розповісти йому про свої мрії. Чудернацька країна. Він радий, що скоро покидає її. Йому незрозуміле і нестерпне те ганебне ставлення білих до кольорових, яке панує в цій країні. У цьому всі вони якісь ненормальні.

Якось він спробував поговорити на цю тему з молодим лікарем-голландцем, людиною розсудливою, але перше, що він почув від нього, було питання: «А ви хотіли б, щоб ваша сестра вийшла заміж за кафра?» А потім: «Що б ви зробили, коли б чорношкірий звалтував вашу сестру?» На це він відповів голландцеві питанням, що б він зробив, коли б білий звалтував темношкіру дівчину, і на цьому їхня дружба закінчилась.

Біля нього сидить ця бідолашна дівчина і мріє; цікаво, про що вона мріє. Як вона сприймає цю кольорову проблему? Як її взагалі сприймають темношкірі в цій країні?

Він взяв її руку й погладив. Мейбл ухопилася за його пальці. Піднесла його руку до своїх губів і палко поцілувала.

— Мейбл, — сказав він тихо.

Вона глянула на нього закоханими очима.

— Мейбл, ми з тобою друзі, правда?

Вона кивнула головою. Він бачив, що вона поринула в думи і майже нічого не чула, що він їй говорить.

— Пам'ятаєш, Мейбл, ти мені розповідала про свого брата Ленні, вчителя, про те, який він розумний. Він твій брат, так? Я також твій брат, розумієш?

Задихаючись, Мейбл почала шукати слова чужої для неї мови. Але вона не знала таких слів, щоб пояснити йому, що він відрізняється від Ленні, бо він біла людина з-за океану. Вона ще так мало ходила в школу. Мейбл підбирала потрібні слова з таким напруженням, що її обличчя перекривилось.

— Я... люблю,— промовила вона благально.— Я люблю.— На очах у неї заблищали сльози.

Молодий чоловік покитав головою.

— Ні, Мейбл.

— Так! — палко вигукнула Мейбл.

— Тобі тільки так здається. Крім того, я мушу їхати. Я повертаюсь додому. Додому. Далеко, за океан.— Він кляв себе за те, що не досить знає мову африкаанс і не може роз'яснити їй, у чім справа.

Мейбл схвильовано дивилася на нього.

— Ви від'їдете?

Він кивнув головою. Ну, як тут говорити, коли не знаєш мови!

— І я з вами?

— Ні, Мейбл.

Слова полилися потоком з її уст. Вона схопила його за руки. В її голосі, в тому, як вона вимовляла незрозумілі для нього слова, чулося благання. «Яка все-таки виразна ця мова»,— подумав він мимоволі.

— Ні, Мейбл.

Мейбл дивилася на нього і все ще не вірила його словам.

— Ні, Мейбл,— знову сказав він.

Мейбл зрозуміла, що він не жартує. Вона прикусила нижню губу і відкинулася назад. Знову сльози затуманили очі, покотилися по щоках. Тепер вона мовчала. Тільки тремтіла вся, та сльози не переставали котитися з очей.

Він пригорнув її до себе — і тут греблю зовсім прорвало. Вона заридала, уткнувшись в його піджак. Сидячи так, коричнева дівчина і білий юнак не помітили, що з-за найближчого пагорка, в ста ярдах від них, виринула якась постать і почала швидко наблизитися до машини.

Фієта поспішала, бо в полуденній тиші вона здає лека почувла ридання Мейбл. Поспішаючи, вона кляла про себе все на світі. Очі її палали гнівом. Що зробив Мейбл цей білий? Може, він хотів згвалтувати її? Добре, що вона ще кілька днів тому вислідила Мейбл. Добре, що вона прийшла сюди сьогодні, чекала і стежила.

Вона підійшла прямо до машини. І все ж її ніхто не помічав. Тільки ридання Мейбл сповнювали повітря. Білий чоловік пошепки заспокоював дівчину.

— Що тут відбувається? Що ви робите з Мейбл? — В голосі Фіети чулася холодна лють.

Білий підвів голову і спокійно подивився на Фіету. Вона цього не чекала. В таких випадках вони все-таки бентежаться.

— Ви розмовляєте по-англійськи? — запитав спокійно.

Мейбл підвела голову, але уникала погляду Фіети.

— Що він тобі зробив, Мейбл?

— Нічого.

— А чого ти плачеш?

— Так...— відповіла похмуро Мейбл.

— Тобі потрібна допомога, Мейбл? Може, щось....

— Нічого.

— То чого ж ти плачеш?

— Дай мені спокій!

— Будь ласка, скажіть, ви розмовляєте по-англійськи?

Фіета кивнула головою і пильно поглянула на молодого чоловіка.

— В такому разі я прошу вислухати мене. Я не зробив Мейбл нічого поганого.

— Ви всі так говорите,— сердито сказала Фіета по-англійськи.

— Але це правда.

— Ви думаете, що вам можна прийти, напаскудити і піти безкарно геть, бо ми, бачте, кольорові. От тобі й білі, хороші люди, нічого сказати! Ви говорите, що не бажаєте мати нічого спільного з кольоровими, а після цього шукаєте гарненьких дівчат. Вводите їх в біду, а самі даєте ходу. Білі! — Фіета вся тремтіла від гніву.

— Ходімо, Мейбл! — закінчила вона вже на мові африкаанс.

— Вислухайте мене, будь ласка! — сказав молодий чоловік різко. Він повернувся до Мейбл.— Скажи їй, нехай вислухає мене.

— Ходімо, Мейбл! — слова Фіети прозвучали, як наказ.

Мейбл подивилася на Фіету, потім на молодого чоловіка.

— Він хоче мені щось сказати,— промовила вона тихо.— Ти розумієш його мову. Вислухай його і розкажеш мені. Він мені нічого не зробив, Фіето. Прошу тебе.

— Ходімо краще звідси! — різко відповіла Фіета.

— Я прошу тебе, Фієто.

Фієта глянула на молодого чоловіка. Він поведився не так, як людина, що зробила щось погане.

— Ти кажеш, він тебе не скривдив?

— Ні. Правда, ні.

— Гарзд.— Вона знову поглянула на нього і кивнула головою.— Говоріть.

— Сідайте в машину, там, позаду,— сказав молодий чоловік,— сонце дуже припікає.

Фієта хвилину вагалась, потім сіла.

— Спочатку дозвольте пояснити, хто я такий,— сказав він, звертаючись до Фієти.

Вона поважно кивнула головою.

— Я антрополог...

— Що?

— Я вивчаю людей,— сказав, усміхаючись, молодий чоловік.

— Ви вивчаєте людей? — перепитала вона недовірливо.

Він кивнув головою.

— Так. Цілком вірно. Я всюди мандрую і вивчаю людей. Я знайомлюсь і дружу з ними, намагаюсь зрозуміти їх.

Фієта кивнула головою, але погляд її говорив, що вона йому все ще не вірить.

— Я прибув сюди з Англії, щоб вивчити кольорових. Я хочу написати про них книгу.

Фієта глянула на нього. Чи не сміється він з неї? Білі не пишуть книг про кольорових.

— А для чого? — запитала вона підозріливо.

— Тому, що чим більше знаєш про людей, тим краще.

Фієта передала Мейбл зміст розмови. Мейбл щось відповіла.

— Вона питає, чи ви любите її,— сказала Фієта, повернувшись до англійця.

— Вислухайте уважно, Фієто. Скажіть їй, що я люблю її так, як люблю свою сестру, яку я залишив вдома. Це почуття глибоке й прекрасне. Скажіть їй також, що я сьогодні від'їжджаю, але я завжди буду її пам'ятати.

— Ви від'їжджаєте? — запитала Фієта. Вона усміхнулася йому по-дружньому, показалися два рядки білих зубів, на щоках заграли ямочки.

— Так, завтра я повинен бути на пароплаві. Скажіть їй, що я люблю її і що завтра я від'їжджаю.

Фіета розповіла про все це Мейбл. Мейбл захвилювалася. Очі її знову наповнилися слізьми. Вона притиснула руки до грудей. Коли Фіета закінчила говорити, вона схопила її за руку:

— Фіето, прошу тебе, скажи йому, що я хочу поїхати разом з ним. Скажи, що я буду багато працювати, що я буду хорошою. Скажи, що я вмю готувати смачні страви. Ти ж знаєш, що я вмю. Я буду прати і для нього, і для його сестри. Ти ж знаєш, як я добре перу. Прошу тебе, умов його взяти мене, Фіето, прошу тебе. Прошу...

Фіета глянула на неї теплим, співчутливим поглядом.

— Мейбл, дитинко,— промовила вона з материнською ніжністю.— Ти його дуже кохаєш, правда?

— Я люблю його! Люблю! Скажи йому, що я буду вчитися і стану такою ж освіченою, як Ленні, і буду говорити на його мові,— я буду розмовляти по-англійськи так само, як і він. Скажи йому, нехай візьме мене з собою, скажи, благаю тебе.

— Він не може, Мейбл. У нього є дружина і двоє дітей. Він не може взяти тебе, але він тебе любить як молодшу сестру. Не треба його мучити. Він хороша людина.

Сльози душили Мейбл. Гострий біль стиснув їй серце. Біль був такий сильний, що слльози висохли.

— Я сказала їй, що у вас є дружина і двоє дітей,— пояснила Фіета,— і тому вона не може з вами поїхати. Ви добрі з нею, і тому вона вас покохала. Вона каже, ви повинні взяти її з собою, бо ви добрий. Вона каже, що буде працювати на вас. Тому я й вигадала про дружину й дітей.

Молодий чоловік стиснув кулаки і відвернувся.

— Скажіть Мейбл, що мені вже пора їхати.

Фіета переклала слова Мейбл. Мейбл глянула на нього.

— Як вас звать?

— Тоні... Прощай, Мейбл.

Мейбл шепнула щось Фіеті і відвернулася.

— Вона просить, щоб ви її поцілували.

Тоні нагнувся і поцілував Мейбл в губи. Вона ви-

скочила з машини і пішла, заливаючись слізьми. Фіета потиснула простягнену їй руку.

— Прощайте, Фіето.

— Прощайте, Тоні... Мейбл любить білих... А я їх добре знаю, і я ненавиджу їх... Прощайте...

Вона пішла слідом за Мейбл.

Маленький автомобіль покотив по дорозі, залишаючи за собою стовп курави.

День був такий же жаркий, і все так само неухильно котилося по небу сонце.

У всьому світі люди, як і раніш, займалися своїми справами.

В Кейптауні.

В Йоганнесбурзі.

В Преторії.

В Південній Африці.

На всьому африканському континенті.

І на інших континентах.

Одне і те ж робилося в усьому світі. Люди займалися своїми справами. Тільки час в різних кінцях світу був неоднаковий. І день не скрізь той же самий. І люди не всюди однакового кольору. Мабуть, не скрізь і день такий гарячий, як тут. Але всюди кожний займався своїми справами.

І люди двох долин — тієї, де лежав Стіллевельд, і тієї, де був розташований крааль Мако, — також займалися своїми справами.

Лише для Мейбл всьому настав кінець після від'їзду її білого друга.

Фіета сиділа з нею на вершині невеликого горба, в якого видно було весь Стіллевельд. Вона мовчки дивилась на Мейбл, безсила допомогти їй. Що вона може зробити, щоб розсіяти заціпеніння, яке охопило дівчину?

— Поплач, Мейбл, — сказала Фіета, — тобі легше стане. Серце не так болітиме.

А там, у долині, старі жінки копирсалися на своїх мізерних ділянках піщаної землі, сподіваючись хоч що-небудь виростити на ній. А маленькі пузаті кольорові діти, перемагаючи голод і дрімоту, слухали Ленні, який вчив їх читати, писати й лічити.

— Це погано, коли людина намагається заглушити в собі якесь горе. Це погано. Повір мені. Я знаю. Я теж немало страждала, Мейбл. Сем інколи втрачає розум.

А знаєш чому? Тому що він занадто багато намагається заглушити в собі, занадто великі муки. Не роби цього, Мейбл. Я дуже люблю Сема. Як бачиш, я теж нещасна.

Але Мейбл не чула її слів.

Внизу, в долині, старий єврей відважував тітці Сусанні на пенні маїсового борошна. Три роки тому чоловік покинув її з п'ятьма дітьми і поїхав у Кейптаун. Тепер вона помирала від туберкульозу: на її худому, виснаженому обличчі неприродно блищали очі. Старий єврей дав їй грошки більше борошна. У неї п'ятеро дітей, а це — вся їх їжа. Йому стало тяжко на серці: гидко все-таки бути крамарем.

Старими, як світ, очима Ісаак дивився на батька і на стару кольорову жінку, якій уже небагато лишилося жити.

А на брудній піщаній Великій вулиці двоє голих кольорових дітей з землистими, безкровними обличчями гралися з худою нещасною собакою, тією самою, що вила вночі.

Фіета почала впадати в розпач. Обличчя Мейбл виглядало зовсім старим. Старим і змарнілим. Як у людини, що втомилася жити. Вона взяла Мейбл за плечі і струснула її.

— Час іти додому, — сказала Фіета. — Я піду з тобою. Ми скажемо твоїй матері, що ти нездужаєш. А потім я піду до Великого будинку і передам, що ти захворіла.

Мейбл мовчала. Фіета підвелася і, відійшовши недалеко, оглянулася. Мейбл сиділа в тій самій позі.

Фіета напружено думала.

Різко повернувшись, вона швидко підійшла до Мейбл. Нахилившись, Фіета схопила Мейбл спереду за плаття і потягла з такою силою, що та стала на ноги.

Мейбл похитнулася. Фіета ударила її в обличчя. Мейбл відступила, і Фіета вдарила її ще раз.

Мейбл не встояла на ногах і впала назад. Фіета знову підняла її і, тримаючи лівою рукою за плаття, правою продовжувала бити її по обличчю.

Скам'янілий погляд Мейбл ожив. В очах відбився біль.

Фіета ударила знову, дуже сильно. В куточку рота Мейбл виступила кров.

І раптом Мейбл розплакалася. Тоді Фіета штовхнула її, і вона впала на землю.

Її плач став сильнішим, нестримним, він перейшов у розпачливий крик болю. Її пальці впилися в землю, чіплялися за чахлу траву.

— Так, так! Плач, дурне дівчисько! — кричала Фіета, і в неї самої по щоках текли сльози.

Ридання Мейбл перейшли в прокльони. Вони потрясали повітря, потім поступово ущухли. Мейбл лежала, притуливши обличчя до теплої землі, і схлипувала. Присівши поруч, Фіета мовчки дивилася перед себе.

«Ось так дівчина перестає бути дівчиною і стає жінкою», — гірко думала вона.

— За мого часу було простіше, — промовила вона тихо. — Згвалтують тебе — і на цьому кінець.

Сонце було вже далеко на заході, його промені золотили вершини далеких гір. Повіяв легенький, з прохолодою вітер, люди перестали обливатися потом.

— Тобі краще, Мейбл?

Мейбл підвела голову і глянула на Фіету.

— Ти не уявляєш собі, як це боляче, Фіето.

Фіета відвела погляд і промовила:

— Я знаю... Багато-багато років тому, коли тебе ще не було на світі, я зустріла одного чоловіка і покохала його. Він був гарний, молодий, сильний. Він був освічений, а тоді було дуже мало освічених серед кольорових... Але він мене не любив. Він був такий же кольоровий, як і я, але він мене не любив. Він любив білу дівчину. Ти її не знаєш. Вона померла до того, як ти народилася. Твоя мати знала її. Вона жила у Великому будинку.

— В цьому самому?

— Так, Мейбл, в цьому самому... Вони покохали одне одного... Білі мало не забили його до смерті... Зараз він уже не такий, як тоді був, але я люблю його, як і раніше. Це завдає мені великих страждань. Ось чому я їду до Кейптауна, проводжу ночі з іншими чоловіками. А він мені дорогий і досі...

— Це Сем?

— Так, — сказала Фіета глухо.

Довго ще сиділа Фіета, дивлячись перед себе; її минуле ожило знову і проходило перед її очима. І знову оживала трагедія Сема, який був тоді Семюелем Дюплессі, трагедія, що закінчилася смертю дівчини,

яка любила його, а його знівечене тіло було знайдено рано-вранці другого дня... Багато-багато років минуло з того часу.

Фіета труснула головою і підвелася.

— Ходімо.

Вона допомогла Мейбл підвестися, і обидві жінки стали спускатися до Стіллевельда. Сонце уже сховалося за далекими горами позад них.

4

В темряві спалахнув сірник. На мить його світло вирвало обличчя Ленні з суцільної темряви. Ленні закурив цигарку і загасив сірник; і знову непроглядна темрява огорнула невисокий горб, з якого видно було обидві долини.

Він поворухнувся, щоб виступи каменя, об який він спирався, не врізалися йому в спину. Випускаючи в темряву клуби диму, він думав про Мейбл. Якась раптова зміна відбулася в ній. Коли він прийшов із школи, вона лежала в ліжку. Біля неї була Фіета. Фіета раптом стала між Мейбл і всіма іншими. Чудна людина ця Фіета, дивна суміш суворості і ніжності. Мейбл — друга людина, з якою він бачив її такою ніжною і співчутливою.

Він затагнувся. Червоний вогник став яскравішим, потім знову погас. В темряві тихої ночі то тут, то там мерехтіли світлячки.

З Мейбл щось трапилося, він певний в цьому. Вона не хвора, ні, це все вигадки. Але вона змінилася. Він не міг позбутися цього враження. Він намагався розібратися в ньому. Перекласти це на зрозумілу для нього мову. В чому ж різниця? Мейбл учора і Мейбл сьогодні... В чім річ? Вчора вона була веселою й життєрадісною... Дитина! А сьогодні? Сьогодні вона якось принишкла... Жінка! От і вся розгадка. Мейбл перестала бути дитиною, вона стала жінкою. Але хіба так буває ні з того ні з сього — вчора дівчинка була ще дитиною, а сьогодні — вже жінка. Де ж причина?

Він пригадав Мейбл, якою він побачив її вперше після свого приїзду. Вона була тоді зовсім дитиною. А як вона змінилася тепер...

Правда, все міняється. Так, для дорослих, особливо для молодих дівчат, вечірня школа перестала бути чимсь хвилюючим, загадковим. Він знав, що більшість молодих дівчат прийшли туди, сподіваючись, що він зверне на них увагу. Все ж справи йдуть непогано...

Він курив, міцно затагуєчись. На думку прийшов Кейптаун. Там такими вечорами шумно. Жвавий вуличний рух. Різноголосий гомін і вулична метушня. Можна піти в кіно, на концерт, на вечірку, можна потанцювати; зустрічі з друзями в кафе, нескінченні розмови. Як не схоже на цей тихий вечір. Але все це його більше не вабило. Все це належало до іншої половини його життя.

Долинули кроки. Хтось ішов сюди. Він знав, що йшла Сарі Вільбер. Так повинно бути. Інакше бути не могло. Він сидів, не повертаючи голови, і спокійно прислухався.

Щось незвичайне було в ритмі цієї ходи. Кроки були розмірені, але здавалося, що, перш ніж торкнутися землі, нога кожного разу вагається.

Кроки наблизилися до нього і завмерли. Ленні не повертав голови. Він затагнувся цигаркою і випустив кільце диму.

— Добрий вечір, — сказав він байдуже.

— Добрий вечір, — відповіла дівчина так само байдуже.

Ленні погасив недокурок об м'яку землю і відкинув.

— Мені передали, що Мейбл захворіла, — сказала Сарі без особливого інтересу. — Що з нею?

Він повернувся до неї, намагаючись розгледіти її обличчя. Вона знайшла гладенький камінець і присіла на ньому.

— Не знаю, — сказав він. — Увечері, коли я повернувся, вона почувала себе погано. Фіста, мабуть, могла б сказати більше. Вона не відходить від Мейбл.

— Хіба вона вам нічого не сказала?

— Фіста мене чогось недолюблює.

— Он як!

В темряві пальці дівчини наткнулися на пучок трави. Вона потягла — і вирвана трава залишилася в її руці.

— Ви, певно, нудьгуєте за Кейптауном, — сказала вона вже не так байдуже.

— Зрідка,— промовив він холодно.

«По голосу нічого не зрозумієш»,— подумала вона.

— Я також бувала в Кейптауні. Місто мені сподобалося.

— Так, життя там кипить,— відповів він.

— Вам тут часом буває, певно, дуже тоскно,— наважилася вона сказати.

«Хотів би я побачити зараз її обличчя»,— подумав він.

— Вам, певно, також буває тоскно,— сказав він.

— Інколи. Але я ж не жила у великому місті так довго, як ви. Перед тим, як я приїхала сюди, я жила в маленькому містечку в Трансваалі, я більш звикла до такого життя.— Голос її звучав тепло, по-дружньому.

— Вам подобається тут? — запитав Ленні.

— Так собі... Тільки хочеться інколи якоїсь зміни. Набридає, коли бачиш навкруги одних і тих же людей. Мені принаймні.

Якийсь час вони мовчали. Ленні вийняв цигарки.

— Хочете цигарку?

— Я не курю, але давайте спробую.

«Боїться відмовитись»,— подумав, усміхнувшись, Ленні.

Він запалив сірника і глянув на неї. Подавшись наперед, він простяг їй цигарку, потім підніс сірника. Її пальці тремтіли. При світлі сірника її обличчя здавалось дуже ніжним і лагідним. Він запалив свою цигарку, загасив сірника і знову сів, спираючись на камінь.

— Я хочу у вас щось запитати,— сказав він.

— Що? — швидко озвалася вона.

— Для чого ви допомогли мені в той вечір?

— Я не знаю.

— Ви ж не цікавитесь кольоровими.

Вона мовчала.

— Адже так? — настоював Ленні.

— Не знаю,— відповіла вона незадоволено.

— Пробачте.

— Будь ласка.

— А знаєте, якщо застануть нас разом, то буде лихо.

— Для вас,— сказала вона.— Герт не любить вас. Він часто про вас говорить.

Ленні тихо засміявся.

— А що він про мене говорить?

— Лає.

— Як же він мене лає? Скажіть.

— Не скажу,— різко відповіла вона.

— Ви чудна дівчина,— сказав Ленні тихо.

— Чому?

— Ви не така, як інші білі в цих краях. Звичайній білій дівчині навряд чи спало б на думку сидіти ввечері серед вельду з кольоровим. А ви не така. Чому?

— Чи не здається вам, що ви задаєте надто багато запитань? — сказала вона різко.

— Я просто хотів би знати,— промовив він.

Дівчина мовчала якийсь час, потім сказала:

— А ви пам'ятаєте, як ви грубо обійшлися зі мною в той вечір, коли ми вперше зустрілися; смішно, тоді було темно і зараз темно; у всякому разі, поводитись ви тоді грубо, і я хотіла побачити, чи можете ви бути ввічливішим.

— Ну і як — можу?

Вона засміялася.

— У всякому разі, намагаєтесь.

Потім вона знову почала серйозно:

— Ви не такий, як усі інші. Ви не схожі на інших кольорових, з якими мені доводилося зустрічатися. Ви не боягуз і дивитесь людям прямо в обличчя. Я не думала, що серед кольорових можуть бути такі люди — я маю на увазі, люди, які не бояться. Ви поводитесь зовсім не так, як інші.

— Я не відрізняюся від інших кольорових,— сказав повільно Ленні.— Я тут народився, я — один із них. Різниця тільки в тому, що у мене були такі можливості, яких у них не було. Я навчився бачити, робити і розуміти речі, які для них залишаються недоступними. Я дізнався, чому одні народжуються білими, а інші — чорними, чому в одних волосся кучеряве, а в інших — ні, а коли все це знаєш, тоді не боїшся людей тому, що в них шкіра іншого кольору.

— А таких, як ви, багато? Кольорових, які не бояться?

— Так. Чимало. І з кожним днем їх стає все більше.

— Я не зустрічала. Ви перший, і ви зовсім не схожі на кольорового. Ви просто людина. А ті, інші, теж такі?

— Кольорові тільки тому так поведуться з білими, що самі білі змушують їх до цього. А коли б їх не пригнічували, не знущалися з них, дали б можливість жити і розвиватися по-людськи, тоді ви мені не говорили б, що я не такий, як вони. Та й себе ви не почували б іншою в порівнянні з ними. Якби тільки вони мали змогу бути людьми...

— Ви, напевно, ненавидите нас,— сказала Сарі тихо, ніби зробила велике відкриття.

Ленні сидів тихо, дивлячись у темряву ночі. У нього було легко на серці. Мир і спокій. Його внутрішній спокій гармоніював з мирною тишею вельду. І він невіразно чув, що все це якось зв'язане з Сарі, що саме її присутність породжує цю гармонію.

А дівчина ще гостріше відчувала чари тиші. Сарі розтавала в ній, ніжилася з тим задоволенням, з яким старі зулуски закутуються в ковдри холодного зимового ранку. Яке щастя відчувати, що ти віддаєшся цій чудесній силі.

Внизу, під ними, з правого боку, світилися вогники в халупах кольорових мешканців Стіллевельда. З лівого боку — такі ж вогники у кафрів.

З Великої вулиці до них донеслося гавкання собаки. Сарі здригнулася, немов прокинувшись від забуття.

— Тихо тут,— сказала вона і зніяковіла: так банально прозвучали її слова.

— Так, тихо,— сказав Ленні, думаючи, що б ще додати.

Сарі потягнулася, потім скочила на ноги. Ленні все ще не міг придумати, що б сказати. Чомусь нічого не виходило.

— Давайте пройдемося,— нерішуче запропонувала вона.

Ленні схопився на ноги. Він відчував її поряд з собою. Шкода, що її не видно в темряві. Цікаво, як вона одягнена.

— Гаразд. В який бік?

— Ходімо вниз,— відповіла Сарі.

Вона пішла вниз ліворуч.

— До краалю Мако?

— В той бік, але не до самого краалю.

Він рушив за нею. Вони йшли поруч по ледве помітній стежці. Він бачив тільки неясні обриси її постаті. Легка, як тінь, струнка, граціозна, вона рухалася серед

камінців і купин так легко, немов кожний камінчик, кожна купина були їй знайомі. Він спіткнувся об купину і мало не впав. Вона простягла руку і допомогла йому утриматися. В іншому місці він наштговхнувся на неї і мало не збив її з ніг.

«Краще б він взяв мене під руку,— подумала вона,— я знаю це місце». Вона хотіла сказати йому, щоб він взяв її під руку, але слова чомусь не йшли з язика.

Нарешті вони вибралися на рівну стежку. Сарі притишила кроки.

— Тут уже рівніше,— промовила вона.

Далеко на сході швидко піднімався місяць. Літній місяць сходить пізно.

— Скоро стане світліше,— сказала Сарі.

— Так.

«Набридла ця темрява»,— подумала вона,— я хочу бачити його обличчя».

Ленні стиха прочитав:

По долині я їду,
Виграваю на дуду.

Вона вловила кілька слів.

— Що це?

— Маленький зразок англійської поезії,— сказав він сміючись.

«Який він соромливий,— подумала вона і промовила:

— Прочитайте так, щоб і я почула.

— Це зовсім простенький вірш,— сказав він.— Написав його поет на прізвище Блейк.

Вона наблизилась і ніби ненароком взяла його під руку.

— Тут зараз знову будуть камінці й купини,— промовила вона, звертаючи трохи вліво від краалю Мако.— Ну, читайте далі вірші,— нагадала вона.

— Я не знав, що ви розумієте англійську мову,— промовив він.

— В цій країні розмовляють на двох мовах, хіба ви цього не знаєте?

В її голосі він почув сміх і відчув себе дурнем.

— Пробачте,— сказав він.— Тут навкруги населення розмовляє тільки на африкаанс, і мені здавалося...

— Ну, гаразд, читайте вірші.

— Ага... так...

Вона засміялася. Йому сподобався її сміх.

— Та ви не розказуйте про них, а прямо читайте.

Він почув її близькість, її руку, що спиралася на його руку, дотик її плеча. І він не почував себе самотнім. Вона могла б бути для нього хорошим другом. Він тихо почав:

По долині я іду,
Виграваю на дуду;
Чую — з хмар якесь маля
Так до мене промовля:
«Ти заграй і заспівай
Гарну пісню про ягнят».
Я заграв і заспівав,—
Хлопець був тій пісні рад.

Сарі раптом підхопила:

«Пісню в книжку запиши,
Всім на пам'ять залиши»,—
Мовив милий жартівник
І відразу в хмарці зник.
Комишинку я зламав,
Змайстрував собі перо,
Що співав, те записав,
Любим дітям на добро.

— Це також,— сказала вона весело,— написав поет на прізвище Блейк. Чули коли-небудь про такого?

Ленні відчув себе ображеним. Вона зрозуміла це і тихенько засміялася.

— Ви людина з гонором, Ленні Сварц,— лукаво промовила вона.

Ленні хотів звільнити свою руку, але вона тримала її міцно. Сарі була задоволена. Цього разу він розгнівався тому, що вона сама захотіла його розгнівати. Він знову спробував звільнити руку, і знову вона не пустила. Він не міг вирвати руку, не завдавши їй болю, а вона знала, що він цього не зробить.

— Дайте мені спокій,— сказав він незадоволено. Він розумів, що поводитьсь безглуздо, і це сердило ще більше.

— Не гнівайтесь! — промовила дівчина.

Ленні перестав вириватися. Щось таке було в її голосі... Він помилився. Вона не з тих білих, що люблять поглузувати з кольорового.

— Пробачте мені,— сказав він.

— Ви даремно розгнівались,— промовила дівчина з докором, відпускаючи його руку.

Вони знову стали чужими. Близькість зникла. Вони поводились стримано, як двоє, які мало знайомі одне з одним. «А тільки-но було зовсім інакше»,— гірко подумав Ленні.

— Пробачте мені,— повторив він серйозно.

Вони знову звернули ліворуч. Тепер крааль Мако залишився позаду, вони поверталися до того місця, звідки почали спускатися. Деякий час ішли мовчки. Місяць піднімався все вище, і темрява поступово розвіювалася. Тепер вони могли краще бачити одне одного.

— Розумієте,— сказала Сарі,— ви даремно розгнівались, я навіть і не думала насміхатися, але побачила, що ви гніваєтеся... А я просто жартувала... Я жартувала так...— Вона зніяковіла й замовкла, але через кілька хвилин почала знову: — Я хотіла тільки трошки подразнити вас, але не так, щоб ви на мене образились... Розумієте? Це тому, що...— Вона знову замовкла.

— Нічого, не турбуйтеся,— сказав Ленні.

— Коли-небудь я вам поясню,— промовила вона.

Ленні почував себе нещасною людиною. Здається, така дрібниця, а зіпсувала все. Сарі Вільер опинилася раптом десь далеко-далеко від нього. Вона замкнулася в собі, навіть не відчуваєш, що біля тебе жива людина.

— Якщо ви не поспішаєте, давайте посидимо тут хвилину. Мені хотілося б вам дещо пояснити.

Він чекав її відповіді, але Сарі, здавалося, і не збиралася відповідати. Вона пильно вдивлялася в його обличчя, що невиразно виступало з темряви, ніби силою свого погляду могла розігнати морок і всі його думки прочитати у нього в очах. Потім зовсім несподівано вона опустила на коліна. Вона завмерла так на мить, спираючись долонями об м'яку траву, потім сіла.

Ленні запалив цигарку і вмовстився поруч.

— Коли я розгнівався, то це не тільки я один. Це я і всі кольорові, схожі на мене, ті, які хочуть бути вільними; ті, які не відчувають себе нижчими від інших тільки тому, що відрізняються від них кольором шкіри. Ми знаємо, що нас завжди можуть образити, і намагаємося запобігти цьому. А тому ми завжди на-

сторожі, ми зважуємо кожне слово. Інколи це робиться мимоволі. А коли в людини до такої міри загострена чутливість, вона інколи вбачає образу і там, де її немає. Я не хотів на вас гніватися. Ви мене розумієте?

Сарі Вільєр прагнула зрозуміти те, що він сказав, але для неї це було нелегко. Гніваються не тільки кольорові. Вона намагалася уявити себе кольоровою. Як би вона почувала себе, коли б Ленні був білим, а вона — кольорова? Вона могла уявити себе з коричневою шкірою. Вона могла навіть уявити себе з таким непокірним волоссям, як у Мейбл, але почувати себе кольоровою вона не могла. Вона не знала, як це має бути. Мейбл була для неї кольорова. Про Мейбл вона думала, як про кольорову. А ось з Ленні — справа інша. Він просто людина. І саме тому вона й сидить тут з ним, що він просто людина. Він — чоловік. Вона — дівчина. Так, шкіра у нього справді як у кольорового, але він — просто людина.

І чим більше вона думала, тим більш складним і незрозумілим це все здавалося. Ну, як вона може уявити його кольоровим, коли він для неї просто людина?

— Тепер ви розумієте? — повторив Ленні.

— Розумію, — сказала вона, — але більше так не треба.

Вони підвелися і пішли далі, до вершини горба, звідки було видно обидві долини. Майже всі будинки зникли в темряві. Майже всі люди вже лягли спати.

— Мені час іти, — сказала вона.

Він переборов бажання сказати, що проведе її.

— Я радий, що ви прийшли, — промовив він.

— Справді? — запитала вона просто.

— Так.

— Завтра ввечері я знову прийду, — її голос звучав весело, — але обіцяйте мені, що ви не перетворитесь знову в кольорового, якщо я жартуватиму з вами. Ви подобаєтеся мені тоді, коли я бачу в вас просто людину. Обіцяєте?

— Обіцяю.

Сарі Вільєр простягла йому руку. Ленні взяв її. Вона була маленька, ніжна й тепла.

— На добраніч, Ленні Сварц, — тихо сказала вона.

Він дивився їй вслід, поки вона не зникла в темряві і кроки її не завмерли вдалині. Потім він повернувся

і став повільно спускатися вниз, до Стіллевельда. Він ясно усвідомлював, що він на вельді, що Сарі Вільер — біла дівчина, і що бути разом з нею йому легко і приємно, що він уже давно не почував себе так легко. З цими приємними і тривожними думками він ліг спати. Вони переслідували його уві сні, він спав неспокійно і бачив страшні сні.

Коли Сарі Вільер ввійшла в Великий будинок, Божевільний Сем підвівся з темного кутка, де ховався. Він притулювся до стіни і голосно застогнав. Стукало в скронях, страшенно боліла голова. Він добре знав, що це означає. Це початок, а далі — провал у порожнечу, як це з ним часто буває. Скільки він пам'ятає, завжди починалося так. А що було до того, як почався біль, він пам'ятав туманно, як сон, що все більше бліднув після кожного припадку. Йому хотілося, щоб швидше настала ця порожнеча. Муки наростаючого болю були нестерпні. Він відчував нестримну пульсацію мозку, відчував, як мозок розбухає, росте, тисне на череп, намагаючись розколоти його. Біль стає все сильнішим, здається, що голова ось-ось трісне, і хочеться самому покінчити з цим болем, ударившись об гострий камінь, звільнити себе від мук... Він стогнав і чіплявся за стіну. Його тіло здригалось. Нестерпний біль заповнював всі його члени. Сльози відчаю з'явилися в очах. Свідомість гасла. Наступає порожнеча, але як же повільно вона наступає!

Надприродним зусиллям він примусив себе зібратися з думками, перебороти на хвилину біль, привести в дію мозок. На мить свідомість повернулася.

— Треба йти до Фіети,— промовив. Весь зосередився на цій думці і ще раз повторив уголос. Це був останній проблеск розуму, остання цяточка світла в наступаючій темряві.

Він схопився за стіну і завмер на мить.

— Треба йти до Фіети.

Він відійшов від стіни, спіткнувся і впав на коліна. Перемагаючи біль, піднявся і пішов далі. Він ішов скорчившись, похитуючись, як п'яний, голова його впала на груди, немов шия не могла вже витримати її вагу. Він розпачливо стогнав:

— Треба йти до Фіети.

Але світло гасне. Нестерпний біль посилюється. Біль затьмарює свідомість. Зробив ще одне нелюдське

зусилля, намагаючись зосередити думку на Фієті, але не зміг...

Свідомість згасла. Напівдорозі між Великим будинком на горі, де жили білі, і Стіллевельдом він повалився на землю і залишився лежати нерухомо, як мертвий.

Місяць поволі плив на захід, а час немов спинився. Напівпрозоре місячне сяйво заливало землю, розганяючи густу чорнильну темряву. Час ішов, з хвилини виростали години. І ось з того місця, де впав хворий Сем, піднявся божевільний. Він схопив пригорщу піску, розтер ним собі обличчя і, голосно регочучи, побіг через вельд...

5

З самого ранку над будинком сестри Сварц ніби нависла важка хмара. Цю гнітючу атмосферу не можна було пояснити погодою. Причина її була в дітях. Мейбл так несподівано перетворилася в байдужу, понуру, пригнічену жінку. Ленні був мовчазний, замислений, неуважний. Сестра Сварц не знала, що робити. Порадитися з священником? Він знає, що порадити. Вона підвела голову від печі і крадькома глянула на Ленні. Він їв без усякого апетиту, глибока зморшка перерізала його лоб.

Вона перевела погляд на Мейбл. Дівчина не доторкнулася до сніданку. Ковтнула була кави, але тут же відсунула чашку. Це було так не схоже на Мейбл. Цього раніше не траплялося. Вона не залишала їжу навіть тоді, коли була в поганому настрої.

— Швидше снідай, Мейбл,— сказала мати.

— Я не голодна,— сказала Мейбл, підводячись. Вона пройшла в спальню. Стара почекала хвилинку, потім пішла за нею.

Мейбл стояла, дивлячись невидючими очима в невеличке віконце. Плечі її опустилися, наче під непосильною ношею. Глибокий сум почувався в її постаті. Мати підійшла і обняла її однією рукою за плечі. Раптом Мейбл повернулася і уткнулася обличчям матері в груди. Вона затремтіла всім тілом. Мати сильніше пригорнула її до себе.

— Що з тобою, дитино моя?

— Нічого.

— Розкажи мені все, доню, я ж твоя мати.

— Нічого розказувати.

— Тебе скривдив хто-небудь у Великому будинку?

— Ні.

«Що ж могло її так розхвилювати?» — думала мати.

— Можливо, тут замішаний мужчина? Ти вскочила в біду? Знаєш...

— Ні, мамо.

Як же матері втішити свою дитину, не знаючи, що в неї болить? Тяжко стало на серці у старої. А от Фіета знає, що з Мейбл...

— Я ж твоя мати, дочко. Я ж маю більше знати, що з тобою, ніж Фіета. Ти мені не довіряєш, дочко. Я ж твоя мати. Я ж тебе породила! — В її очах заблищали сльози.

Мейбл глянула на матір, в її погляді світилося співчуття і жаль; мати вловила і зрозуміла цей погляд. Так дивляться старі мудрі люди на тих, хто не знає життя. У цьому погляді вже не було нічого дитячого.

— Дорога мамо, — прошепотіла сумно Мейбл і поцілувала матір. — Нічого зі мною не трапалося. Нічим ви не можете мені допомогти — ні ти, ні Фіета. Я їй нічого не розповідала. І не турбуйся. Я не вагітна, і нічого лихого зі мною не станеться.

Вона знову поцілувала матір і вийшла. В другій кімнаті Ленні, замислившись, пив каву. Мейбл хвилину вагалася, потім, торкнувши його за плече, сказала:

— Проведи мене трошки, Ленні, добре?

Ленні глянув на неї і зрозумів: вона переживає якесь горе. Він відігнав свої думки і підвівся.

Мати дивилася крізь невеличке віконце, як вони йшли по Великій вулиці. Якийсь незрозумілий страх стиснув її серце. Вона стримала ридання, швидко повернулася і почала прибирати постіль.

— Ти щось невесела стала, що-небудь трапилося? — спитав Ленні, скося поглядаючи на Мейбл.

— Так, — коротко відповіла вона.

— Ти хочеш щось мені розказати?

— Ні.

— Чи не про того білого, про якого ти мені казала?

— А хіба я тобі казала про нього?

— Звичайно. З якої він ферми?

— Він не тутешній, Ленні. Він з Англії і вже поїхав додому, він мене не любив і дитини в мене не буде.

— З тобою справді щось трапилось, Мейбл.

— Я вже не маленька, Ленні, Фіста має рацію.— Потім, немов думаючи вголос, вона ледве чутно додала: — Краще б він мене згвалтував.

Ленні різко повернув голову і пильно подивився на неї.

— Ні. Так краще.

— Ти не розумієш.

— Я розумію. Він відкрив перед тобою новий світ. Світ, де люди не працюють все життя, де люди мають час посміятися і потанцювати, де їдять смачні страви і їдять, скільки хочуть, де є багато інших прекрасних речей. Я трошки знаю той світ і можу тобі сказати, що він кращий від того, в якому ми живемо, але, з другого боку...

— Ні. Ти не розумієш, Ленні. Спочатку все було так, як ти кажеш, а потім стало зовсім не так. Я навіть сама до цього часу не розуміла цієї різниці. Це важко висловити. Ось коли слухаєш тебе або священика, то неначе бачиш перед собою те, про що ви говорите, а я цього не вмю. Все ж я розкажу тобі, думаю, що ти зрозумієш. Цей білий показав мені, що я така ж сама, як і всякий інший, як, наприклад, Сарі Вільєр. Він мені про це не говорив. Але це видно було з його поведінки, з того, як він дивився на мене. Це було навіть в тому, що ми ніяк не могли зрозуміти одне одного, бо він не знав африкаанс, а я не знаю англійської. Розумієш, якби я розказала про це матері або комусь іншому, подумали б, що я божевільна. Але я знаю, що це так, та що з того! Я нічого не вмю робити, як ти. Ти навчався інших, а я не можу. А тому я хочу поїхати звідси. Де-небудь в іншому місці мені буде легше.

— Я розумію...— нерішуче почав Ленні.

— Ти повинен зрозуміти...— сказала вона настійливо.

— Я тебе розумію, Мейбл, але не схвалюю твого рішення покинути село. Куди ти поїдеш, як ти будеш жити?

Замислившись, Мейбл зупинилася. Вона знала, що хотіла сказати, але їй так важко було підшукати потрібні слова.

— Ти розумієш, Ленні, в душі я вільна жінка, зовні ж — рабиня, але і та, і друга — це я. Мені треба зробити так, щоб між ними обома була згода. Коли б він узяв мене з собою, я була б завжди спокійна, бо я його кохаю. А тепер я мушу здобути спокій сама, і для того, щоб його знайти, я повинна виїхати звідси. Прошу, зрозумій мене.

— Куди ж ти поїдеш? — спитав Ленні повільно.

— В Кейптаун.

— Ти твердо вирішила?

— Так.

Вони йшли мовчки, поки не показався Великий будинок.

— Гаразд, — сказав нарешті Ленні. — Чим я можу тобі допомогти?

— Ти міг би допомогти мені грішми.

— А мати?

— У мене не вистачить мужності сказати їй, Ленні. Ти розкажеш їй, коли я поїду. Доглядай її. Вона старенька.

— Коли ти думаєш їхати?

— Сьогодні ввечері іде поїзд. Мати буде в церкві. Я зможу взяти децю з собою.

— Я дам тобі адресу однієї особи, яка допоможе тобі влаштуватися в Кейптауні.

— Та дівчина, що на портреті?

— Так.

— Ні, Ленні, дякую.

— Чому ж?

— Так, просто не хочу, але все одно тобі вдячна. Ти хороший брат.

— Скільки тобі треба грошей?

— Один фунт, якщо можеш.

— Гаразд: Я дам тобі два. Відділ освіти прислав мені трохи грошей. Мені кожного місяця присилають по шість фунтів. Я буду чекати на тебе. Я проведу тебе до станції.

— Краще я піду сама, Ленні. І я б хотіла, щоб тебе не було дома, коли я збиратимусь.

— Але чому ж?..

— Для мене буде легше. І постарайся, щоб мати зрозуміла... Прощай, Ленні. — Вона притулилася до нього на мить і зразу ж поспішила геть.

Ленні подивився їй вслід, повільно повернувся і побрів назад. Він думав про Мейбл і про її нещасливу долю. Але це займало його думки лише частково. Бо в той же час він думав і про Сарі Вільер, білу дівчину. Цілісіньку ніч він бачив перед собою її обличчя. Вона кликала його. Розмовляла з ним. Сміялася. Була то мовчазна й серйозна, то пустотлива. Йому здавалося, що він знає її все життя. Здавалося, що грався з нею в дитинстві, виріс разом з нею. Здавалося, вони розуміють одне одного так, як мало хто серед людей.

Але все це ні до чого. Вона біла, а він кольоровий. І цього змінити не можна. Ніщо не може цього змінити. І безглуздо було б думати про неї. Думки про неї, зустрічі з нею — все це до добра не доведе. Як це сказав Мако тоді ввечері? Ніби расові забобони відбивають найнижчий ступінь розвитку людини. Можливо! Але ці забобони існують і зараз, і від них нікуди не втечеш. Доводиться жити в суспільстві, а суспільство влаштоване саме так. Легко Мако говорити про те, що треба боротися, доки не буде визнано рівноправність націй. Куди важче зробити що-небудь в цьому напрямку. Крім того, він хоче жити, сміятися і бути щасливим. Він хоче бути корисним для свого народу, це вірно, але він також хоче бути щасливим. І крім того, тільки той може бути справжнім борцем, хто ненавидить тих, проти кого бореться. А в нього немає ненависті. Нема ненависті і до білих. Тільки зрідка, коли вони його чимсь кривдили, він обурювався. Але це проходило, і він ні з ким не хотів боротися. Якщо і боровся, то це була не та боротьба, до якої закликав Мако. Можливо, це тому, що він кольоровий. Як це говорив Мако? Кольорові живуть між двома світами. А вчора ввечері, коли Сарі Вільер була поруч з ним, він не відчував себе стороннім, таким, що живе між двома світами. Йому було дуже добре з нею.

— Але з цього нічого не вийде, — сказав він мляво. — Краще з нею не зустрічатися. Забути про неї. Наполегливо працювати і забути про дівчину на ймення Сарі Вільер. Пам'ятати тільки, що на світі є така біла дівчина Сарі Вільер і що він, Ленні Сварц, — кольоровий. І ніколи про це не забувати. Біле з кольоровим не сполучається, не може сполучитися. Старий Шімд говорив, що грамотність пробудить нові сили в його народі,

говорив, що і він повинен внести свою частку в цю справу. Ось чому він повернувся додому. Не для того, щоб задивлятися на Сарі Вільер. Відділ освіти погодився подати допомогу школі. Школа — ось що найважливіше. Білі його не чіпають. Але якщо його побачать з Сарі, про нього згадають. І тоді школі кінець. Ні! Вільше він не буде зустрічатися з Сарі. Він знайде інше місце для прогулянок, буде читати і думати про інші речі. Нарешті, якщо йому захочеться просто розважитися чи пожартувати, можна ж знайти дівчат і серед кольорових...

Ленні відчув полегкість після того, як вирішив не зустрічатися з Сарі Вільер. Серце щеміло, але він намагався не звертати на це уваги і відігнав від себе думки про Сарі.

Він згадав про Мейбл. Але це було все одно, що думати про справи чужої людини. Він подумав про матір... Від'їзд Мейбл буде для неї тяжким ударом. Він, звичайно, зробить все, щоб вона зрозуміла. Сьогодні, коли Мейбл поїде, він проведе з матір'ю вечір.

Він схилився на низьку огорожу, що оточувала громадську криницю в кінці Великої вулиці; попливли одна за одною безладні думки, вони з'являлися самі собою, мимо його волі...

Сьогодні від'їжджає Мейбл. Хочеться вірити, що життя не обійдеться з нею занадто жорстоко. Не забути приготувати для неї два фунти.

...Щось не видно Фіети. Цікаво, чи скоро вона відчує потребу поїхати в Кейптаун, щоб повернутися звідти з дитиною. Чудна жінка, ця Фіета. Що зв'язує її з Божевільним Семом...

...Треба як-небудь зустрітися з Мако і з молодим Фінкельбергом. Це єдина можливість поговорити, розважити душу. Мабуть, завтра ввечері піду до Мако. Подивлюся, як там у їхньому селі йдуть справи...

...Цікаво, що робить зараз наша кейптаунська компанія, Сілія. Аж не віриться, що колись я був серед них...

Так пливла одна думка за одною. Але десь у глибині весь час таїлася думка про Сарі Вільер. І настійливо рвалася на поверхню.

Якась стара жінка підійшла до криниці і шанобливо вклонилася йому, як і годилося кланятися учителеві, який знає майже стільки, скільки й білі. Він допо-

міг їй набрати води, і вона пішла, схвильована, не можучи дочекатись тієї хвилини, коли розповість сусідам, як він допоміг їй набрати з криниці води. Не хто-небудь, а вчитель, учена людина! Ще одна легенда до тих, що так любовно плелися навколо Ленні Сварца, який поїхав до Кейптауна звичайним босоногим хлопчиськом, а повернувся такою освіченою людиною, що після його імені стоять ще якісь літери, а його портрет було вміщено в кейптаунських газетах.

Він подивився на годинник. Скоро час до школи. Він запалив цигарку і пішов не поспішаючи по вулиці. З вікон і дверей виглядали люди, вітаючи його. Вони пов'язували його появу тут з бесідою, проведеною Ленні в церкві про свіже повітря, про те, як бог любить, щоб були розчинені вікна, і щоб люди милися не тільки там, де іншим видно, але й там, де не видно. Деякі старі жінки швиденько повідчиняли вікна.

Йдучи по вулиці, Ленні почув якийсь хриплий регіт і крик, що закінчувався то стогоном, то завиванням. Крики посилювалися. Здавалося, вони долітали з-за крамниці Фінкельберга. Люди переглядалися і заганяли дітей в будинки. Діти не слухалися.

Із старенької церкви вийшов священик і підійшов до Ленні. Дикі крики все наближалися.

— Це Сем,— сумно сказав священик.— Знову біс у нього вселився.

Діти, що гралися перед церквою, яка правила також і за класне приміщення, перестали гратися і підійшли ближче, щоб не пропустити видовища. Їх очі блищали від цікавості.

Село замовкло, коли на вулиці з'явився Божевільний Сем. Він похитувався з боку на бік, за поясом у нього стирчала обгризена собаками кістка, одяга розірвана. Лахміття не прикривало всього тіла, на якому виднілися синяки і глибокі подряпини. На обличчі й голові позасихали кров і грязь. А волосся нагадувало повсть, заліплена глиною.

Божевільний Сем підстрибнув і голосно закричав. Потім він упав на живіт і, дико регочучи, почав гризти землю.

— Треба його якимось вгамувати,— сказав Ленні і зробив крок уперед.

Священик схопив його за руку.

— Це небезпечно, сину мій.

— Але ж треба щось зробити,— сказав Ленні і, звільнивши свою руку, пішов уперед. Божевільний Сем підвів голову і побачив, що Ленні наближається до нього. Його очі заблищали хитрими вогниками. Вони забігали, заметалися на всі боки, поки не зупинилися на товстій жердині. На мить його погляд затримався, потім знову перекинувся на Ленні. Голосно сміючись, він швидко підвівся і схопив жердину з надприродною силою, яка інколи з'являється у божевільних. Щось бурмочучи, він став підступати до Ленні.

— Вернися, сину! — гукнув священик.

— Якщо я тепер побіжу, він мене вб'є,— сказав Ленні.

— А залишишся, то він напевно вб'є тебе. Вернись!

— Я ваш друг,— сказав Ленні Сему. Йому не сподобався погляд хитруватих очей божевільного, злорадність і жадоба крові в цьому погляді.

— Я ваш друг,— повторив Ленні.

Сем підступав все ближче. Їх відділяло кілька ярдів. Страх охопив Ленні, коли він побачив, що Сем готується ударити. Ленні весь напружився, готовий відскочити вбік і побігти геть.

— Не здумай бігти, Ленні Сварц! — владно пролунав голос Фіети позаду нього.

Вона швидко підійшла, стала між Ленні і Семом і простягла руку.

— Віддай це мені,— промовила вона спокійно.

Сем зупинився в нерішучості перед нею.

— Віддай це мені,— повторила вона тим же спокійним голосом.

Сем став озиратися навколо, ніби обдумуючи, як краще звідси втекти. Потім неохоче віддав їй свій дрючок. Фіета довго і пильно дивилася в очі божевільного. І туман, здавалося, почав спадати з його очей, погляд став яснішим, в ньому можна було прочитати страждання. Сем затремтів усім тілом, з грудей вирвався стогін.

Божевільня минуло, але нестерпний головний біль знову повернувся. Голова боліла все дужче. Сем невпевнено зробив крок вперед і, знепритомнівши, впав на руки Фіети. Напруження зникло. Коли Сем опритомніє, він знову буде нормальною людиною і знову візьметься до своїх справ.

Ленні підійшов до Фіети, щоб допомогти їй, але вона різко відштовхнула його.

— Не чіпайте!

Священик взяв його за руку і повів геть.

— Не чіпай її, сину мій.

Фіета обхопила дужими руками нерухоме тіло Сема, випросталась і понесла його до будинку своєї матері.

Деякий час панувала тиша, ніхто не ворушився. Здавалося, село закам'яніло. Це заціпеніння тривало кілька секунд, потім розвіялося. Очі у всіх пожвавішали. Подих став помітнішим. Швидше потекла кров по жилах. Життя йшло вперед, як і по всій Африці, як і в усьому світі.

Ленні повернувся і пішов до своєї школи, до дітей, яких він повинен навчити читати, писати й лічити. Люди пішли прибирати в своїх будинках, обробляти свої мізерні смужки землі, своєю бережливістю і старанністю відганяти від оселі привид смерті.

Тільки в будинку тітки Анні було тихо. Фіета сиділа, доглядаючи напівмертве тіло Божевільного Сема; велика любов і велика ненависть наповняли душу і, як у дзеркалі, відбивалися в очах.

Нарешті Сем відкрив очі. Вони були спокійні і ясні. В них світився розум.

— Дуже погано було? — запитала Фіета.

Він хотів посміхнутися, і один бік обличчя в нього перекосився.

Фіета співчутливо кивнула головою.

Він глянув на неї, питаючи без слів.

— Ні, цього разу ти нічого поганого собі не заподіяв. Але півгодини тому ти мало не забив Ленні Сварца.

На мить біль затуманив його погляд. Він усе ще почував себе дуже слабим і не міг говорити, але знову запитав її поглядом. І якимсь чудом вона зрозуміла його знову.

Вона відповіла:

— Ні, ти його навіть не торкнув. Я зупинила тебе.

Вона прочитала вдячність в його погляді. І тут сили зрадили її. Голова впала на груди. З очей полилися сльози, вони текли на плаття і зволожили його на грудях. Сем простяг свою здорову руку і стиснув її пальці.

— Я повинен піти і попросити в нього пробачення,— сказав він через хвилину.

— Перш за все відпочинь,— промовила Фіета.

Вона поклала його зручніше на старому ліжку.

— Я приготую тобі чашку кави, а потім ти трохи поспиш,— сказала вона.

Вона вийшла в другу кімнату, розпалила примус, підігріла каву, що залишилася від сніданку, вилила в чашку і принесла йому.

Він прислухався до кожного її руху і думав про неї. Ось вона несе йому каву. Вона знову була сильною. Хвилина слабкості і сліз минула.

— Випий,— сказала вона.

Він сів у ліжку, взяв каву з її рук і задумливо почав пити. Всі ці роки вона любить його, як і раніше, і любов її не гасне. Чому? Де причина цього? Чому така любов?

Він подивився їй у вічі.

— Що таке? — спитала вона.

Він замислився на хвилинку, потім сказав:

— Любов — це єдине, в чому людина не владна над собою, чому це так?

Вона усміхнулася. Жартівлива відповідь готова була зрватися з її уст, але вона глянула в його очі і не сказала ні слова. Натомість відвернулася, відійшла від нього і стала дивитися в вікно.

— Смачна кава,— сказав Сем.

— Там ще є трохи, якщо хочеш, я дам,— промовила вона, не повертаючи голови.

Сонце вже зайшло, всі зошити перевірені, учні пішли додому. У людини украдено ще один день, день, який уже ніколи не повернеться, його втрачено секундами, хвилинами, з яких складається минуле в житті кожної людини. Знову настав вечір.

В старій церкві було тихо. Так тихо, що Ленні чув, як цокає годинник на його руці. Всюди лежали тіні. Його думки були такі ж похмурі, як і тіні навколо.

...Ввечері всі старі жінки зберуться для молитви в будиночку в кінці Великої вулиці. Його мати також буде там. Мати буде там, а Мейбл буде в цей час уже в дорозі, прямуючи до Кейптауна. Можливо, вона вже вийшла з дому...

Він відчув себе винуватим перед Мейбл. Треба було більш уважно поставитись до неї. Допомогти їй якось, замість того, щоб займатися власними переживаннями. Можливо, і її жде доля всіх тих жінок, яких йому доводилося бачити в Кейптауні, тих, що стоять під вуличними ліхтарями, жестом і поглядом зазиваючи чоловіків. Він немов уже бачив Мейбл, як вона стоїть на розі вулиці і, похитуючи стегнами, кидає недвозначні погляди на чоловіків...

Ленні швидко вийшов з темної церкви і поспішив додому. Наблизившись до будинку, він зупинився, вражений тим, що в вікнах темно. Можливо, вона ще не прийшла з роботи? А можливо, прийшла і вже поїхала? Якась невиразна тривога охопила його серце, ніби нове нещастя підстерігало його. Він побіг до будинку.

Відчинивши кухонні двері, він запалив сірник. В хисткому світлі побачив матір. Сірник погас. Страх охопив Ленні. Здавалося, що і в темряві він усе ще бачить, як непорушно сидить за столом мати, поклавши руки на стіл, опустивши голову на руки. З блискавичною швидкістю промайнула в його голові думка про смерть.

Тремтячими руками він запалив ще один сірник і засвітив газову лампу. Полум'я поступово розгорялося, і скоро в кімнаті стало зовсім світло. Ленні торкнувся рукою плеча матері. Вона поворухнулася, потім повільно підвела голову.

— Здрастуй, синку, — сказала вона.

Ленні сперся руками об стіл і зітхнув. Ще деякий час його серце билося несамовито, потім заспокоїлося. Він усміхнувся матері стомленою усмішкою.

— Такий великий клунок білизни, Ленні, — сказала вона. — У мене все болить. Хотіла трошки відпочити перед тим, як іти молитися. Так затишно в темній кімнаті. Сідай, синку. Хочеш чашку чаю? Я приготую тобі перед тим, як піду на молитву. — Вона посміхнулася. — Бачиш, я вже пам'ятаю, що ти любиш пити чай ввечері, як це заведено в Кейптауні. Певно, старію я, синку. З цим клунком білизни я зовсім вибилася з сил. Така брудна білизна у цих голландців де Беерів. А які скупі! Три шилінги за такий клунок білизни — за цілий день роботи... Та що це я заговорилося! Піду поставлю чайник.

— Не треба, мамо.

— Хіба ти не хочеш чаю?

— Ні, не хочу. А де Мейбл?

— Хіба вона тобі ще не дала їсти?

— Я вже поїв. Сказав їй, що не буду обідати. Де вона?

— Не знаю, сину. Можливо, ще на роботі.

Ленні з сумнівом глянув на двері спальні.

— А ти вже вечеряла? — спитав він, думаючи про інше.

— Так. Ці де Беери хоч і скупі, але годують непогано. Котлета, галушки, чашка кави, хліб з сиром.

Ленні зайшов у спальню, засвітив газову лампу і зазирнув під ліжко. Плетеної солом'яної корзини Мейбл не було. Він передивився одержу, що висіла на стіні. Трьох платтів Мейбл не було. Він відкрив свій чемодан і дістав звідти бумажник. З п'яти фунтів залишилося три. Почуваючи себе винуватим, Ленні просунув руку глибше в чемодан, підняв газету на дні і перелічив гроші, сховані там. Гроші були цілі. Він ще гостріше відчув свою вину. Як він міг так подумати про свою сестру!

А тим часом мати розповідала з кухні про ненажерливість де Беєрів, про те, що вони з'їли за день і які всі вони худі.

Ленні вийшов у кухню. Він хотів сказати матері, що Мейбл поїхала, але, глянувши на її обличчя, передумав.

Раптом мати замовкла і подивилася на Ленні. Тривога і страх світилися в її погляді. І разом з благаання, німе й безпорадне. Він бачив, що мати хоче щось сказати, але їй надто тяжко. І в цю хвилину Ленні твердо вирішив більше ніколи не зустрічатися з Сарі Вільєр.

— Що трапилося, Ленні? — спитала мати, намагаючись стримати тремтіння голосу.

Ленні відвернувся. Він мовчав. Як це важко — повідомляти про щось сумне. Він обурювався, що Мейбл завдала йому такої прикрості.

— Щось з Мейбл, так? — спитала мати.

Не діставши відповіді, вона підвелася і легенько торкнула його за плече.

— Так тяжко, коли не знаєш правди, сину. Скажи мені прямо — це буде легше. Що трапилося, благаю тебе?

— Мейбл поїхала,— сказав невизрачним, чужим голосом.

Мати повернулася і знову сіла на стілець.

— Так і повинно було статися. Куди вона поїхала, сину?

— В Кейптаун,— відповів Ленні, намагаючись не дивитися їй у вічі.

— З яким-небудь чоловіком?

— Сама.

— Що вона буде там робити? Де вона житиме?

Ленні підійшов до дверей і виглянув надвір.

— У неї є гроші?

— Я дав їй два фунти.

— Скільки вона може жити на ці гроші?

— Не знаю.

— Ти ж жив у Кейптауні.

— І все-таки не знаю, мамо!

Вона обвела поглядом кімнату, підійшла до спальні, заглянула в двері і знову повернулася на своє місце. Похитала головою — раз, другий, третій.

— Донечко моя,— сказала вона приглушеним голосом.— Хто ж там буде прати твою білизну, хто буде штопати?

Вона глянула на Ленні, немов чекаючи відповіді.

Ленні запалив цигарку і з люттю розкурював її. Краще б вона плакала!

— Хто будитиме її вранці?

«О боже мій!» — подумав Ленні.

— Хто буде її лаяти? — Горе душило її, голос тремтів.— Важко їй буде, Ленні, важко їй буде без матері, коли навіть і полаяти нікому. Хто ж буде лаяти її, Ленні?

Ленні люто жбурнув геть недокурену цигарку.

— Я побіжу на станцію, може, я ще застану її.

— Ну, а далі що? — тихо спитала стара жінка.

— Я приведу її назад.

Вона підвела голову. В її погляді вже не було безпорадності.

— Ні, сину. Нехай їде. Нехай буде так, як вона хоче.— Її очі наповнилися слізьми.— Якщо людина йде з дому з власної волі, то й повернутися додому вона може тільки з власної волі, без примусу.— По щоках її потекли сльози.

Вона підвелася і почала прибирати в кімнаті. Пе-

реставила стілець, стерла порошок, якого не було. Поставила на місце чашку, переставила лампу. А сльози не переставали литися.

— Я піду, а то запізнюся,— сказала вона і поспішила в другу кімнату.

Через деякий час вона вийшла і попрямувала до дверей. Ленні простяг до неї руки, але вона відступила. Він пригадав, що те ж саме зробила Фіета, коли Божевільний Сем був у неї на руках. Але це ж його мати. А Мейбл — його сестра.

— Ти про мене не турбуйся,— сказала вона.— Іди, куди хочеш, приходь, коли хочеш, і не чекай на мене, якщо я затримаюся. Лягай спати. До завтра все минеться...

Вона вийшла з такою покvapливiстю, ніби намагалася втекти.

— Я не повинен зустрічатися з Сарі Вільер! — сказав Ленні.

Сум і нудьга не давали йому спокою. Він погасив лампу і вийшов слідом за матір'ю в темряву ночі.

6

Дні непомітно сповзали в ночі, а ночі змінювалися днями. Так минуло чотири дні і чотири ночі. Сонце сходило, піднімалося над долиною, наступала і відступала темрява. Інколи ставало тепліше, інколи холодніше, бувало тихо, а бувало — знімався галас.

Ніяких змін у селі не сталося — ті ж самі люди, ті ж самі будиночки; хіба якісь дрібні, незначні пригоди. В одному будиночку ні з сього ні з того обвалився дах. Біля криниці на Великій вулиці впала якась бабуся і вивихнула ногу. Лікареві із місії англіканської церкви довелося добиратися за двадцять миль, щоб вправити їй ногу.

Правда, з села виїхала Мейбл. Два дні в Стіллевельді тільки про це й говорили. Потім перестали. Нерідко траплялися такі випадки і раніше, коли діти без дозволу батьків тікали до міста. А життя, як і раніше, йшло далі. Тільки дехто із спостережливих людей помітив різку зміну в сестрі Сварц. Вона стала ніби мен-

шою, постаріла, ще більше згорбилася. В її очах, коли вона думала, що її ніхто не бачить, відбивалася душевна мука.

Мовчазність Ленні також пояснювали від'їздом Мейбл.

В школі справи йшли непогано. Дехто з дітей вже навчився досить добре читати. Двоє чи троє досягли особливих успіхів. Ленні сказав їм, що коли вони і надалі будуть так вчитися, то він доб'ється для них стипендії, і вони поїдуть продовжувати навчання в Кейптауні. Ради того, щоб ці діти, яким бог дав такі світлі голови, не були голодні, їхні батьки недоїдали, тяжко працювали, відмовляючи собі у всьому. В своїх дітях вони вже бачили великих людей. Їх сини і дочки пишуть, читають... Вони майже такі, як і білі.

Фіета була така, як завжди: те ж похитування стегнами, ті ж зазивні, усміхнені погляди. І коли вона неквапливо проходила ввечері по вулиці, чоловіки впивалися в неї голодними очима. Жінки по-своєму пояснювали той факт, що Фіета чомусь засиділася в селі. Дехто не без зловтіхи натякав, що вона не зовсім байдужа до вчителя, але він, дякувати богу, не звертає на неї уваги.

Після останнього випадку рідко показувався на селі Божевільний Сем. В нічний час Фіета нікала всюди, шукаючи його, але хоч їй і не вдавалося його знайти, до Великого будинку вона ніколи не підходила.

А Ленні за ці дні навіть близько не підійшов до горба, що розділяв обидві долини. Кожного вечора він виходив на прогулянку, обходячи горб якомога далі, за кілька миль. Стомившись, він повертався додому і годинами лежав, не заплющуючи очей, перш ніж забутися неспокійним, важким сном.

Знову наближався вечір, сонце схилялося до заходу. Ленні загасив цигарку і згорнув книгу. Мати з тривогою стежила за виразом його обличчя. Вона догадувалася, що щось трапилося. Їй хотілося розпитати його, в чому справа, але вона не знала, з чого почати.

Він підвівся і вийшов у другу кімнату.

— Молю тебе, боже,— почала вона благати,— я не знаю, що з ним діється, але я молю тебе, зроби так, щоб йому було добре. Я благаю. Він добрий син і допомагає нам.

Ленні вийшов з кімнати і попрямував до дверей.

— Тобі нічого не треба в крамниці, мамо?

— Ні, сину.

Він повільно брів по Великій вулиці, відчуваючи якусь внутрішню порожнечу. Млявий, пригнічений — нежива оболонка людини. Без почуттів. Без думок. Він рухався, жив, робив усе механічно, по інерції. Це, мабуть, і є те, що люди називають нещастям, думав він байдуже. Не почуваш ні кривди, ні болю. Кривда — це кривда, біль — це біль, але нещастя — це зовсім інше. Людина, яка зазнала кривди, не обов'язково нещасна. Те ж саме з людиною, якій щось болить, — вона не обов'язково нещасна. Нещастя — це зовсім інша річ. Тупе омертвіння і часом — нудьга. Це і є нещастя. Не можеш ні плакати, ні сміятися, і здається, що все втратило для тебе інтерес, але в душі — пекло. Нещастя! Ось коли це слово, яким ми так часто зловживаємо, стало дійсністю.

Він інстинктивно почував, що коли він переживе ще сьогоднішній день, витримає до кінця, не піде на горб і не побачить її, то далі буде легше. Він буде врятований. Нещасливий, але врятований.

Він ступив на єдиний східець і ввійшов у крамницю старого єврея. В цю ж мить Сарі Вільєр повернула голову. Їх погляди зустрілися.

І зразу старий за прилавком кудись зник. Ісаак, який протирав товсті скельця окулярів і кидав пильні погляди то на Ленні, то на Сарі, зник, Божевільний Сем, що стояв поруч, все бачив і все розумів, також зник. Вони залишилися самі.

Чоловік і жінка — більше нікого. Вони дивилися одне на одного наперекір усьому, що їх розділяло. І все навкруги зникло. Ніщо не мало значення для них. Ні люди, ні речі, що їх оточували. Ні крамниця з вентилятором, що гудів весь час, відганяючи мух, ні пильні погляди тих, хто спостерігав їх. Тільки вони мали значення. І більш нічого. Тільки ці двоє — чоловік і жінка. Вони розмовляли мовою, яка була відома за коханим багато століть тому, ще до того, як звук став засобом спілкування між людьми, — мовою очей.

Її очі говорили: «Я чекала тебе кожного вечора». В них можна було прочитати докір.

В його німому погляді світилася вина.

А її очі говорили: «Чому ти не приходив? Ти ж обіцяв».

Це продовжувалося якусь частку секунди, а потім знову все стало на своє місце. Ісаак сидів у кутку, протираючи окуляри і поглядаючи то на Ленні, то на Сарі. Старий за прилавком ще не закінчив фразу. Розумні очі Божевільного Сема, як і раніше, не пропускали нічого.

Сарі повернула голову і посміхнулась старому. Божевільний Сем взяв з прилавка пакунок і засунув у кошик. Ісаак підвівся і, не виходячи з-за прилавка, підійшов ближче, вітаючи Ленні щирою привітною усмішкою.

— Тут вам лист з Кейптауна, — промовив Ісаак.

Ленні чекав.

Ісаак пішов у куток крамниці, що заміняв поштове відділення, і повернувся звідти з листом.

Ленні глянув на конверт і пізнав почерк. Почерк Сілії. І він знову відчув, що він на вельді, що він — кольоровий, напівкровка, як грубо висловився колись Мако. Дівчина, що стояла за кілька кроків від нього, була біла, а писані і неписані закони країни, в якій вони жили, говорять:

«Немає і бути не може рівності між білими і чорними перед церквою і державою».

«Не забувай про це, Ленні Сварц, не забувай», — сказав він собі. Але погляд його мимоволі повернувся до Сарі, і серце забилося швидше від радості, коли він побачив, що й вона дивиться на нього. Він заглушив у собі радість і зосередив увагу на листі.

«Думай про Сілію, — сказав він сам собі. — Думай про неї. Вона значно вродливіша, ніж ця біла. Вона твоєї породи. З нею тобі нічого не загрожує. Напівкровка і напівкровка — рівня, чорний і білий — ні. Це неприродно. Думай про Сілію, Ленні Сварц, думай про Сілію»... Але Сарі була поруч, і хоч вона й не була такою вродливою і жвавою, як Сілія, вона була з ним, вона глибоко ввійшла в його серце, в кров і плоть. Думки про неї мучили його. Він взяв конверт, потім, не читаючи, сунув листа в кишеню.

«Тут щось відбувається, — подумав Ісаак. — Але що? Між ними щось є. Я певен цього. Щось сильне, чому вони самі не можуть протидіяти. Але що? Боже! Чому так важко зрозуміти до кінця іншу лю-

дину, проникнути в її душу? Не тільки знати, що в ній щось діється, але й знати, що саме діється».

— Будь ласка, мені цигарок і тютюну,— сказав Ленні,

— Тієї самої марки?

— Так. Тієї самої.

Ісаак дістав з полиці цигарки і тютюн.

— Ось що, чи не змогли б ви прислати мішок борошна? — звернулася Сарі до старого.

— Гаразд, міс Вільєр.— Старий записав.

— З Кейптауна прибуло багато нових книжок,— сказав Ісаак.— Заходьте, коли буде вільний час, подивіться.

Ленні кивнув головою.

— Тільки борошно мені потрібне сьогодні,— сказала Сарі.

— Буде зроблено,— сказав старий, потираючи руки.— Буде зроблено.

Сарі попрямувала до дверей. Сем узяв кошик і зашкутильгав за нею. Біля дверей вона зупинилася і обернулася. Її погляд впав на Ленні. Ледве помітна усмішка промайнула на її обличчі.

— Як ваші справи в школі, містере Сварц?

Ленні рвучко повернувся і глянув на неї.

— Непогано.

— Це добре. А як вам подобається наша тиха долина? Певно, нудьгуєте після Кейптауна. Ви за ним не скучаєте?

— Сам не знаю,— сказав Ленні якимось гірко.

Старий єврей усміхнувся. Хороша дівчина. Вона не гребує кольоровим, розмовляє з ним і ставиться до вчителя з повагою, на яку заслуговує вчитель,— хай він буде білий, синій чи зелений. Старий раптом відчув до неї симпатію.

— Я стара людина,— сказав він,— книг я прочитав небагато, не стільки, скільки їх прочитали ці два молодих чоловіки або ви, але я знаю дещо таке, чого ви не знайдете в книгах, міс Вільєр. Ви питаєте його, чи не нудьгує він тут, в цій, як ви сказали, тихій долині. Він відповів, що не знає. А чому так? Тому, що цього не знайдеш у книгах.

Ісаак усміхнувся і ще ретельніше почав протирати окуляри. Ленні закурив цигарку і сперся об прилавок.

Старий поважно похитав головою.

— Ти смієшся, сину, і, певно, думаєш про себе: «Старий знову марить вголос». Але я вам зараз розкажу дещо, правду, взяту з життя.

Так, наша долина — глухе місце. Усі дні схожі один на один. Тиша та вітер. В цій країні багато таких долин. Долина, кілька будиночків, купка людей, і — тиша. І скрізь людина бореться за шматок хліба, за дах над головою, за своїх дітей. Таких долин на світі більше, ніж міст. І більшість з них такі ж тижі і глухі, як і наша.

Але існує ще одна долина. Долина серця. Це також тихий куточок. Тихий тому, що погано живеться, а погане життя спустошує душу, перетворює її в мертву пустелю. Навіть у великому місті в душі людини також може бути глухо, як у нашій долині. І тільки тоді долина серця перестає бути похмурою, коли між людьми панує любов, доброта, злагода, коли нема місця для ненависті і злоби, коли чуєш сміх дітей... Щодо мене, то мені всюди однаково, для мене всюди пустеля — і тут, і в Кейптауні, скрізь, де б я не був. Ось так, міс Вільер, міркує старий єврей, в якого немає ні батьківщини, ні дому.

Старий збентежено засміявся і почав з силою протирати прилавок. Ісаак здивовано поглянув на батька.

Ленні зніяковів. Він хотів вийти, але на дверях стояла Сарі.

В очак Божевільного Сема забігали вогники. Старий глянув на Сема і кивнув головою. Вони зрозуміли один одного.

Погляд Сарі сковзнув над головою Ленні.

— То я буду чекати, — сказала вона. — До побачення.

— Сьогодні ж буде у вас, — сказав старий, маючи на увазі борошно.

Божевільний Сем ще раз допитливо глянув на Ленні і вийшов з крамниці слідом за Сарі.

Опам'ятавшись, Ісаак одігнав геть думки про долину серця. Він усміхнувся Ленні.

— Давненько я вас не бачив.

— Я був зайнятий, — відповів Ленні.

— Чув про Мейбл. Дуже шкода.

Ленні знизав плечима.

— Нічого не вдієш. Хотілося б знати, де вона зараз. Треба було передати нею лист одній моїй знайомій.

«Ти був надто зайнятий собою»,— подумав Ісаак, а вголос сказав:

— Вчора тут був Мако. Запитував про вас.

Ленні рішуче випростався.

— Мені пора йти. У мене заняття в вечірній школі. Знайду коли-небудь знову.

— Заходьте.

Ленні попрямував до дверей, але зупинився.

— Може, пройдемося трошки? — запитав він, не дивлячись на Ісаака.

Ісаак глянув на батька, потім на Ленні.

— Гаразд.

— Якщо вам ніколи, то не треба,— поспішно сказав Ленні.

— Ні, чому ж.

Ісаак зняв фартух і вийшов з-за прилавка. Побачивши несхвальний погляд батька, він стиснув кулаки.

— Я скоро повернуся, тату.

Старий сумно похитав головою.

Вони завернули за крамницю і попрямували вбік від Стіллевельда. Довго йшли мовчки. Ленні йшов, глибоко засунувши руки в кишені і опустивши голову, Ісаак, злегка сутулячись, тримав голову прямо, а його очі за товстими скельцями окулярів задумливо дивилися вдалину.

Сонце вже майже зайшло. Тільки над обрієм пала-ла оранжева смуга. На землю спустилася вечірня прохолода, далекі сині гори огорнулися серпанком туману.

Час від часу Ісаак повертав голову і дивився на Ленні, але мовчав.

Долина, будиночки залишилися далеко позаду, вони з Ленні були двома цяточками серед пустинного простору. Навкруги ніяких ознак людського життя. Тиша панувала на вельді — і на землі, і в небі.

«Йому не хочеться розмовляти зі мною,— вирішив Ісаак,— він просто хоче, щоб його хто-небудь зрозумів».

Він зняв окуляри і став дивитися кудись вдалину.

— Коли вона сказала, що буде чекати,— це стосувалося вас, так?

Ще кілька ярдів вони пройшли мовчки.

— Так.

І знову кілька хвилин панувала неперушна тиша.

Раптом Ісаак обняв Ленні за плечі.

— Ви не хочете мені нічого розповідати, Ленні. Вам просто хочеться, щоб вас хто-небудь зрозумів. Я розумію.

Не сказавши один одному більше ні слова, вони повернулися і тим же шляхом пішли назад.

Віля крамниці вони попрощалися. У Ленні стало легко на душі. Свідомість того, що хтось розуміє його, заспокоювала. Але на душі було легко не від цього. Була ще якась причина, якої він не міг збагнути. Щось невловиме. Він, правда, і не намагався збагнути, що це було. Це не мало значення. Здавалося, ніщо не мало значення.

Він попрямував до Стіллевельда, цієї купки старих халуп, і все навкруги стало раптом прекрасним. Він бачив красу вечора, бачив, як грають тіні на пагорках і в долинах, і, здавалося, торкався м'якої зеленої трави. І над усім цим панувала мирна тиша земних просторів. Він подивився на небо, відшукуючи вечірню зірку. Знайшов. Йому стало радісно на душі від того, що він її побачив. Він засунув руки в кишені і, насвистуючи якусь веселу мелодію, рушив уперед по Великій вулиці, як її назвав колись Божевільний Сем.

Легко і весело було на душі у Ленні. Хтось гукнув здалека, вітаючись з ним. Він щиро відповів. Потім зупинився, щоб послухати дідуся, який розповідав непристойний анекдот. Хоч анекдот був і не дуже смішний, Ленні сміявся від душі, а потім сам розповів якусь смішну історію. Підійшли ще кілька чоловік, і всі почали весело сміятися. І скоро по селу всі зашепотіли про те, що ніхто ще не бачив учителя в такому веселому настрої, як сьогодні.

Незабаром добра половина села висипала на вулицю, і почалося імпровізоване гуляння, як це буває у кольорових. З властивим темношкірим африканцям веселим вогником розповідали анекдоти, сміялися, жартували.

Старий священик поспішив з своєї маленької церкочки, де він розмовляв з богом, чекаючи початку занять у вечірній школі, розповів наспіх якийсь анекдот, потім нагадав своїй пастві, що вже скоро час починати заняття.

— Слава богу,— палко шепотіла сестра Сварц,— слава милосердному богу.

Як і інші, вона також вийшла на вулицю і побачи-

да, що Ленні сміється. Немов тягар упав в її серця, і радість запанувала в стомленій душі. Перед нею знову той Ленні, якого вона бачила в перші дні після його прибуття, тільки тепер він веселіший, ніж тоді. Зовсім не той Ленні, який годину тому вийшов з дому і попрямував до крамниці. Тоді їй боляче було дивитися на нього, такий він був сумний та невеселий. Тепер же від радості у неї виступили сльози. Ленні — веселий. Її дитина щаслива! Її охопила така радість, що вона відчула слабкість в ногах і прихилилась до стіни, щоб не впасти. Скоро слабкість минула.

Священик торкнув її за плече. Вона подивилася йому в вічі, і раптом їй стало ясно, що він все розуміє. Її очі наповнилися сльозами. Потім сльози покотилися по щоках.

— Це мене турбувало так само, як і вас,— сказав старий.— Але тепер все минуло. Не треба, щоб він бачив ваші сльози.

— Час починати заняття! — вигукнув він і поспішив до церкви.

— Ходімо, сину,— сказала сестра Сварц і взяла Ленні під руку.— Вип'єш склянку чаю. Потім підемо до школи.

Ленні погладив її руку і усміхнувся, зазираючи їй у вічі... Вони увійшли в свій будиночок.

— Велика сила господня,— прошепотіла мати, охоплена почуттям вдячності.

7

Сарі Вільєр відкинулась на спинку зручного крісла і заплющила очі. Герт підвівся і мовчки вийшов. Вони рідко розмовляли, вона і Герт.

Вона вела у нього господарство. Відна родичка. А Герт був останнім із справжніх Вільєрів. Герт змінився після смерті тієї, іншої Сарі. До того він був веселий і жвавий і такий жартівник! Вона багато чула про веселу вдачу свого дядька Герта, коли була ще маленькою дівчинкою, про його жарти, анекдоти, веселі витівки.

А тепер він став зовсім іншим, говорив мало, ніколи не виявляв своїх почуттів,— мовчазний, холодний, похмурий. Останній із справжніх Вільєрів.

Вона ж не була справжньою Вільер. Вона про все це знала. Ще маленьким хлопчиком її батька усиновив старий Герт, батько цього Герта, так він і виріс серед його синів.

Вона намагалася пригадати свого батька... Він не був схожим на інших Вільерів. Всі Вільери були здорові, дужі, руді. Вільери завжди пишалися своїми рудими чубами і рудими бородами. А її батько був худий, маленький і темноволосий. А як він міг розповідати різні історії! Вона мрійно усміхнулася. О, він таки умів розповідати! Навіть мати переставала гніватися, коли він розповідав яку-небудь смішну історію. Вона завжди сердилася на батька за те, що він був лінивий. І всі справжні Вільери також говорили, що він лінивий. Вони зневажали таких. Тільки бабуся любила батька. Вона любила його більше, ніж своїх рідних дітей. Бідна бабуся.

Вони були щасливі, Сарі з батьком. Дуже щасливі. Мати завжди лаялася, скаржилася, плакала, але навіть і це не заважало їхньому щастю.

З сучасності вона непомітно перенеслася в минуле, мертві оживали, і знову вона була маленькою дівчинкою на невеличкій фермі в Трансваалі, знову вони жили в маленькому білому будиночку, збудованому її батьком на землі, яку дав йому старий Герт.

Будинок стояв над невеличкою річкою; там було одне чудесне місце: верби схилилися над самісінькою річкою, купаючи в воді свої довгі віти. Це був їхній улюблений куточок. Там, бувало, батько розмовляв з вербами, а потім розповідав їй, що вони йому повідали. Він обіцяв, що навчить і її розмовляти. Спершу він довго навчав її мові води, і вона вже трохи розуміла, про що шепоче річка, несучи свої води в далеке море.

Море! Одного разу, коли вона захворіла, батько возив її до моря, і вони слухали його глухий рокіт, його стогін, прокльони і погрози. О, який це старий буркотун, море! Батько говорив, що моряки тому так сильно й лаються, що вони мають доброго вчителя — море, бо море — перший лайливець на світі.

Але найкраще було, коли батько, посадивши її собі на коліна, відкривав книгу і починав читати.

Мати цього терпіти не могла. І всі Вільери також. Тепер їй все це зрозуміло. Але тоді вона ніяк не могла зрозуміти. Всі Вільери вчилися в школі, але по закін-

ченні лише батько зберігав книги, діставав нові, любив їх, читав. Справжні Вільєри працювали не покладаючи рук, у них були більші ферми і кращі будинки. Вони продавали хліб, купляли свиней і рогату худобу. А батько працював лише стільки, скільки було потрібно, щоб пережити зиму. Весь вільний час він проводив з маленькою Сарі, читав книги, ходив на прогулянки.

Тільки одного разу він розгнівався. Мати докоряла йому за те, що вони бідні. Він підвівся, взяв свою люльку і пішов гуляти. Поки його не було, мати схопила кілька книг, що лежали на столі, і кинула у вогонь; вона перевертала їх у вогні, поки вони не перетворилися на попіл. Батько дуже розгнівався, коли, повернувшись, довідався про це. Він ударив матір в обличчя, а потім відвернувся і сам закрити обличчя руками...

Сарі розплющила очі і зітхнула. Обоє вони вже померли. Раптом вона підвелася і пішла до кімнати Герта. Вона постукала і відчинила двері. Герт відірвався від старої голландської біблії.

— Мені можна провідати бабусю, Герт?

— Ні!

— Я прошу.

— Чого тобі туди їхати?

— Хочу довідатися, як вона себе почуває.

— Вона жива й здорова. Якщо вона захворіє, дівчина-негритянка сповістить мене.

— Я все-таки хотіла б навідатися до неї, Герт.

Герт з шумом закрити біблію.

— Коли ти сюди приїхала, я сказав тобі, що ти можеш ходити, куди тобі захочеться, але до баби ходити не слід. Я сказав, щоб ти про неї навіть не нагадувала. Якби я хотів, щоб вона була тут, щоб ти з нею бачилася, вона не жила б у другому кінці маєтку.

— Але ж вона, певно, почуває себе самотньою.

— Годі!

Сарі причинила двері і пішла не поспішаючи до своєї кімнати. Вона дивилася у вікно, але не бачила м'якої африканської ночі. Вона не почувала себе ображеною, навіть не розсердилась. Їй просто хотілося дізнатися, як все це вийшло з бабусею. Чому вона повинна жити на другому кінці маєтку? Чому вона не може жити тут? З того часу, як вона прибула сюди і дізналася про те, що бабуся живе в іншому місці, вона не

переставала цим цікавитися. Нащо Герт так зробив? Вона ж його рідна бабуся. Що це діється з Гертом?

Але найбільше її здивувала власна сміливість, як це вона наважилася звернутися до Герта і заговорити про бабуся.

Вона труснула головою, намагаючись не думати про все це і згадала про Ленні. Власне, вона думала про нього весь час. Про що б вона не думала, його образ був завжди перед нею.

Сьогодні ввечері він прийде. Вона була певна. Вона відчувала це десь там, всередині, в глибині душі. Він прийде. Вона просила його. І він прийде. Вона розуміла, що він не приходив тому, що не хотів. Він боявся. Вона це також розуміла. Але їй не хотілося, щоб він боявся. Нічого боятися.

Він — кольоровий, вона — біла. З Ленні вона не відчувала цієї різниці. По відношенню до інших — так. Що ж до Ленні — ні. Просто він чоловік, а вона — жінка, вірніше — юнак і дівчина.

І раптом страшна думка прийшла їй у голову: що зробить Герт, коли дізнається? Але вона рішуче відігнала цю думку геть. Ніхто не дізнається.

Їй пригадалася та ніч, коли вона знайшла його на землі і привела в будинок, щоб він обмив кров на обличчі. Тоді його погляд нагадав їй погляд батька, коли той, повернувшись, побачив свої книги у вогні.

«Чому я ходжу до нього?» — запитувала вона себе.

Але відповіді на це питання вона не могла. Просто так треба. Особливого хвилювання вона не почувала. Так само, як і в ті вечори, коли вона його ждала, а він не приходив. Тоді навіть не почувала себе скривдженою. Просто було прикро — це так. І то не дуже, бо вона знала: він все одно прийде.

Якесь приємне почуття зігрівало душу, щось ставало їй зрозумілим, але що саме — вона й сама не знала. І зараз тепле почуття і ця свідомість чогось гріють її серце.

Вона відвернулася від вікна, і їй чомусь пригадалися уривки віршів, які так любив колись читати її батько.

Тихенько наспівуючи, вона увійшла в кухню. Дві негритянки мили посуд. Вона почала прибирати чистий посуд, розставляти його, допомагаючи дівчатам.

Їхні очі засвітилися вдячністю. Це значило, що вони зможуть піти додому раніше.

— Сарі!

Голос Герта пролунав на весь будинок.

Вона поспішила до його кімнати.

— Що, Герте?

«Він переодягся, видно, зібрався кудись їхати. Певно, до Сміта»,— подумала Сарі.

Сміт жив у себе на фермі, по той бік залізниці, і тільки до нього Герт їздив не лише в справах, але й просто так, в гості. І щоразу, коли їздив до Сміта, він залишався там на ніч, а то й довше і повертався звідти недужий, з червоними з перепоею очима. Негри в такі дні старалися не потрапляти йому на очі. У цей час він зносив тільки Божевільного Сема.

Герт подивився на Сарі, немов просячи пробачення. Голос його був незвичайно лагідний, коли він почав говорити.

— Я їду до Сміта,— він одвів очі вбік.— Я сказав Сему, щоб він нікуди не виходив з дому. По дорозі я скажу Вільджону, щоб він також сюди навідався. Може, ти хочеш, щоб він з дружиною прийшов сюди ночувати?

Вільджон був скватером на землі Герта, його правою рукою і наглядачем над робітниками. Він і його дружина не подобалися Сарі.

— Досить і Сема. Обійдеться без Вільджонів.

Похмура усмішка з'явилася на обличчі Герта. Суворість зникла.

— Він мені теж не подобається,— сказав Герт похмуро,— але він хороший робітник і витримує мій характер, а це те, на що не всі здатні. А тобі також доводиться від мене немало терпіти, правда, Сарі?

— Та що там...

— Ну, гаразд.

Сарі повернулася, щоб вийти.

— Сарі...

Вона повернула до нього голову.

— ...Я не можу не поїхати до Сміта. Мені хотілося б, щоб ти зрозуміла це, Сарі.

«Бідний Герт,— подумала вона,— тільки в такі хвилини він і називає мене на ім'я».

— Я розумію,— сказала вона.

— Ти не розумієш! Ти не можеш зрозуміти! — сказав він зі злістю.

Опанувавши себе, він похитав головою.

— Все одно... Слухай. Сідлай коня і їдь до бабусі, якщо хочеш, але, прошу, мені про це не говори. Зрозуміло?

— Так, Герте.

Не дивлячись на неї, він пройшов мимо і поспішив з дому. Сарі довго стояла біля відчинених дверей, чекаючи і прислухаючись. Здавалося, минула ціла година, перш ніж вона почула розмірений кінський тупіт, що поступово завмер вдалині. Тоді вона зачинила кімнату Герта і пішла до себе.

Бідний Герт! Вона розуміла, що він не може не пити, це на нього знаходить, як на Божевільного Сема буйні припадки. Тільки Сем божевільний, а Герт поки що людина нормальна. Чи, може, ці періоди запою і є його божевілля? А можливо, це зв'язано з тією, другою Сарі, яка давно померла?

Поринувши в думки, вона ходила по кімнаті, брала в руки то одну, то другу річ, потім знову кидала, намагаючись зрозуміти Герта, ці раптові припадки лагідності перед тим, як він починав пити. Але весь час думка про Ленні була невідступно в свідомості поряд з іншими думками: вона знала, що свідомо відтягає зустріч з ним, розважаючись усіма цими думками, що пробігали в голові.

Яка вона була, та, інша Сарі? Красива? Добра? Хороша? Невже це її смерть так змінила Герта? Чому, навіть коли вона була ще маленька, в родині ніколи не говорили про ту Сарі? І чому бабуся змушена жити одна в другому кінці маєтку?

«Ленні, певно, чекає», — промайнуло десь глибоко в свідомості. Але ця думка була витіснена іншими.

...Чому Герт раптом передумав і дозволив їй провідати бабусю?

Але сьогодні вона не може туди поїхати. Ні. Хіба що взяти Ленні з собою, але цього вона не може зробити. Чому не може? Ні. Не може. У всякому разі, не сьогодні. Можливо, іншим разом. Вона, звичайно, навідається до бабусі ще раз. Вона не буде говорити про це Герту, а поїде так, що він і не знатиме. Він дозволив їй. Він же не сказав: «Можна поїхати лише один раз». Він сказав: «Їдь і не говори мені про це». От вона

і буде їздити, а говорити про це не буде. Але не сьогодні. Сьогодні вона повинна зустрітися з Ленні.

Вона зняла хатні туфлі, взула черевички і вийшла в кухню. Дівчата уже зібралися додому. Вона постояла на ганку, дивлячись, як вони біжать стежкою, що вела до кафрського краалю, потім повернулася в будинок і погасила у всіх кімнатах світло. Лише в кухні горіла лампа.

Сарі швидко розставила посуд на одному кінці кухонного стола — дві кофейні чашки, дві тарілки, шматок холодного м'яса, хліб, печиво. Все це вона робила, щось наспівуючи про себе. Підкинула вугілля в старовинну піч, розгребла жар, налила в чайник води і поставила на жар, дістала кавник і вкинула туди кави.

Вона стала навшпиньки, щоб задати лампу, що звисала з стелі посередині кухні, але зупинилася, її замріяний погляд був спрямований кудись вдалину, і в ньому світився сумнів. Вона опустила на п'ятки.

— Але в цьому немає нічого поганого, — сказала вона. — Хіба це погано, коли тобі хто-небудь подобається?

Але ж він не приходив. Чому? Він також думав, що це погано? Вона згадала батька. І раптом зрозуміла, що коли б навіть її батько сказав, що це погано, вона б не повірила. Ленні не такий, як усі. Він зовсім інший.

Вона знову стала навшпиньки і задула світло.

Надворі було темно. Оксамитовий дотик ночі змінив усе навкруги — згладив, зм'якшив; некрасиве здавалося красивим, а прекрасне — ще більш прекрасним. Міріади зірок яскраво сяяли в високому чистому небі.

Сарі подивилася на зорі, запитуючи їх: невже вона робить погане? А зірки подивилися на неї ласкаво і сказали — ні. Вона звернулася до землі — і земля відповіла те ж саме. Глибока мудрість зірок і землі говорила: ні, в цьому нема нічого поганого.

Зірки і земля, трава і дерева, вітер і хмари, темні тіні і сяйво світла — весь світ говорив, що в її вчинках немає нічого поганого. І вона повірила їм, тому що вірила в це ще до того, як вони їй сказали.

В темряві собака тикався їй мордою в коліно, бажаючи взяти його з собою.

— Ходімо,— сказала Сарі і пішла в напрямку невисокого горба, що відділяв Стіллевельд від краалю Мако.

Ще здалека вона побачила вогник, схожий на світляка. Але вона знала, що це не світляк. Це був Ленні, він чекав на неї. Спокійна, урівноважена, вона підійшла не поспішаючи.

— Добрий вечір,— сказала Сарі і сіла на плаский камінь рядом з Ленні.— Ви вже давно чекаєте?

Він підніс цигарку до годинника.

— Приблизно годину,— сказав він без всякого виразу.

— Я чекала на вас багато вечорів,— сказала вона тихо.— Чому ви не приходили?

— Не хотів,— промовив він.

— Чому?

Ленні глибоко затягнувся цигаркою. Він мовчав. Нащо їй задавати такі питання.

— Ви боїтеся? — спитала вона.

— Ні. Але це нерозсудливо.

— Чому ж ви, в такому разі, прийшли? — прозвучав її лагідний голос.

Гнівні слова мало не зірвалися з його уст, але він стримався. Чому в її присутності він завжди так легко дратується?

— Ви ж мене кликали,— сказав він нерішуче.

Вона тихенько засміялася. Знову глибокий спокій оволодів нею.

«Її ж не можна навіть назвати вродливою,— думав Ленні.— Сілія куди вродливіша».— Але це не допомогло. Він почував себе щасливим тут, з цією дівчиною. Просто так сидіти на камені і мовчки дивитися в простір — це щастя. Мир і спокій передавався йому від цієї дівчини, оволодівав ним, на душі ставало легко, він відпочивав. Хотілося покласти голову на її коліна і заснути. З нею він забував, що вона біла, а він кольоровий. Він почував себе просто людиною. Спокійною, щасливою людиною. Він здивувався, зрозумівши, що це почуття миру і спокою не залишає його навіть тоді, коли він гнівається на неї. А вона ж навіть не була дуже вродливою.

— Як тут гарно,— промовила вона.

— Так, гарно,— сказав Ленні.

— Послухайте, яқа тиша,— сказала Сарі.

Він прислухався. Всюди панувала тиша. Тиша хвилями линула з землі, з повітря, з неба.

— Мій батько навчив мене слухати тишу,— сказала вона, знаючи, що він її зрозуміє.

— Мир і спокій,— промовив він.

— Він любив і книги, і спокій, і дерева, і ріки,— сказала вона.

— Де він зараз?

— Помер.

— Пробачте...

— О, він давно помер... Тепер ви розумієте, звідки я знаю «По долині я їду, виграваю на дуду».

— Так, тепер мені зрозуміло,— сказав Ленні, намагаючись сісти зручніше.

— Ось тут є кращий камінь,— промовила Сарі.

Він підійшов ближче до неї і ліг прямо на землю. Так було куди зручніше.

— Звичайно, лежати на траві — найкраще. Так набагато зручніше, тим більше, що роси, здається, немає,— сказала вона і провела рукою по траві.— Лягайте на спину. Так краще відпочивати.

Він розкинувся на траві, його голова лежала недалеко від її колін.

— Коли я була ще маленькою,— сказала вона,— мій батько, бувало, так само лягав на траву і говорив мені все, що думав. Все найважливіше. А тепер ви розповідайте.

— Нічого розповідати,— промовив він тихо.— Мені хочеться, щоб у школі все йшло добре, щоб діти училися. Моєму народові потрібна освіта.

— Це і все?

— Ні. Я хочу, щоб мій народ жив по-людськи. Щоб у нього було що їсти і в чому ходити, щоб у нього були речі, які прикрашають життя. Я хочу, щоб він був вільний і щасливий!

— Нащо це вам?

— Не знаю. Просто хочеться, щоб у них все це було.

— Як же ви думаєте досягти цього?

Він повернув голову, намагаючись побачити її обличчя, подивитися, чи випромінює воно, як і раніше, спокій і тишу. Цей спокій заволодів ним повністю.

— Не знаю,— сказав він.

Десь недалечко виспівував цвіркун. Цвір-р-р, цвір.

Пауза. Цвір-р-р, цвір. Пауза. І так без кінця. Безперестанку. А над усім цим нависла мирна тиша.

— Ви все-таки не говорите мені всього, що думаете,— промовила Сарі.

— Я сказав.

— Ні, Ленні. Ви мені сказали, чого ви хочете. А що ви думаєте?

Він намагався пригадати, про що він думав. Пригадати найважливіші з своїх думок. Його замкнутість зникла.

— Це не так легко.

— Я вас прошу. Я хочу знати.

— Це важко, Сарі. Треба бути темношкірим, щоб це зрозуміти. Власне, справа не в тому, чого хочу я або перший-ліпший кольоровий. Є щось більш важливе. Більш глибоке.

— Що ж це?

Він почав думати вголос, а вона слухала.

— Глибоко в душі я завжди відчуваю, що мені душно, я задихаюся. Пече спрага, не вистачає повітря. Але це не в горлі, а в серці. Ви розумієте, там, в глибині серця, я не вільний. Я ніколи нічого не роблю відразу. Спочатку я повинен зупинитися і подумати: чи не накличу я на себе біду? Чи не почнуть мене ображати, якщо я це зроблю. Я завжди повинен переконатися, чи не загрожує мені небезпека, якщо я зроблю те чи інше. У Кейптауні, коли я, було, йду по вулиці в центрі міста, я завжди боявся, що який-небудь білий налетить на мене і почнуться неприємності. Я не того боявся; що мене можуть побити, я не боюся бійки. Я просто боявся, і від цього страху стискувалося серце, сохло все всередині. Розумієте?

Сарі мовчала, дивлячись кудись вдалину. Через хвилину Ленні заговорив знову.

— Коли я приїхав сюди, я щось сказав начальнику станції, коли він відбирав у мене квиток. Кілька слів. Здається, про погоду. Він подивився на мене і не сказав ні слова. Я хочу свободи, але ще більш хочу бути впевненим, що ніхто і ніколи не посміє на мене так дивитися. Коли на мене так дивляться, я не можу почувати себе вільним.

А потім я проходив мимо кав'ярні, де сиділи два білих чоловіки і біла дівчина. Один з них ударив мене, бо я його не боявся і не проявив в присутності

білих покірливості. Якби я дав йому здачі, вони мене вбили б. Трохи пізніше один з них плюнув мені в обличчя. Бачите, я не боюся білих. Можливо, було б краще, якби я боявся. Є щось в мені самому, чого я боюся. Коли-небудь воно вибухне, і тоді мені кінець. Душить воно мене, завжди болю.

— Ви, певно, ненавидите нас, Ленні,— сказала дівчина тихо і сумно.

— Не знаю навіть, чому я не почуваю ненависті до білих,— відповів він байдуже.

— У вас добре серце,— сказала вона.

Її пальці торкнулися його лоба і залишилися там. Він заплющив очі і зітхнув. Світ став тихим і прекрасним, а серце вже не стискалося від болю.

— Я нікому ще не розповідав того, що розповів вам,— прошепотів він.

— Я рада.

— Кольорові ніколи не говорять про це між собою, а з білими говорити про це я не міг. Навіть з друзями. Навіть з тими, хто бореться за свободу кольорових.

— Я рада,— повторила вона тихо і погладила його лоб кінчиками пальців. Він підняв руку і доторкнувся до цих пестливих пальців.

— Ленні!

— Що?

— Існує насправді яка-небудь різниця між білими і кольоровими?

Він намагався пригадати міркування Мако в національному питанні, але не міг. Ці пестливі пальці завжали йому зосередитися.

— Так, існує. У кольорових шкіра темна, у білих — біла. Це по-перше. А по-друге, кольорові самі наполовину білі.

— А крім цього?

— Немає. Коли з'явилися люди на землі, то в тих, що жили в жарких країнах, в шкірі відкладалося більше пігменту, який захищав їх від сонця. Природа сама турбувалася про них. А тому, що сонце там дуже пекло, їхнє волосся стало кучерявим. У людей, що жили в холодних країнах, волосся росло пряме, а пігменту в шкірі відкладалося дуже мало. Ось як появилися негри і білі. А чому ви мене про це запитали?

— Я просто хотіла знати. Але навіть коли б ви сказали, що різниця є, я б не повірила: адже ми — ви

і я — можемо про все говорити і все однаково розуміємо.

— Добре було б, якби більше людей так дивилися на ці речі!

— Досить, нехай це більше вас не турбує. Закрийте очі і лежіть тихенько. Потім ми ще підемо погуляємо, а зараз лежіть тихо і відпочивайте. Собака теж заснув біля моїх ніг. Чуєте, як він хропе?

— Чую.

— Спіть і ви. Закривайте очі. У вас сьогодні такий стомлений вигляд. А я буду вас охороняти. Ну, спати! Закрийте очі!

Прохолодні пальці лягли на його очі, притиснувши повіки; тіло розм'якло і приникло до землі, земля стала м'якою і, немов вгинаючись під ним, ніжно обнімала його тіло.

— Спати, спати,— сказала вона пошепки, як говорить мати дитині або дівчина своїй улюбленій ляльці.

І Ленні заснув.

Сарі здавалося, що повернулося дитинство, що вона знов маленька дівчинка зі своїм батьком, щаслива й весела. Вона не була більше самотньою. Дівчина, жінка і мати злилися в ній, і вся жіноча мудрість світилася в її очах, коли вона дивилася на заснулого Ленні. В них була ніжна, розумна, співчутлива любов.

Вона допоможе йому вигнати сухість і біль із серця. Вона зробить це тому, що це принесе щастя йому і їй. Ось одна причина. Але найважливіше те, що вона не може цього не зробити. Тому що він чоловік, а вона жінка. Це не її провина, що він народився кольоровим, а вона білою. Вибору в них не було. Вони такими народилися. Ніхто їх не питав. І вони житимуть і любитимуть одне одного, нікого не питаючи. Нікому нема до цього діла. Вони не збиралися полюбити одне одного. Просто полюбили — і все. Так вийшло. Про це не було сказано ні слова. В цьому не було потреби. Ніхто не сміє його скривдити.

— Спи, мій любий,— прошепотіла вона, вдивляючись в напрямку то однієї, то другої долини.

Ісаак курив люльку і дивився на Мако крізь товсті скельця окулярів.

— Мабуть, вони і зараз вкупі,— сказав Ісаак.

Мако поставив порожню чашку на стіл.

— Я знаю, що між ними щось буде, — сказав Ісаак. — Дівчина самотня. Сварц по-своєму вродливий. Спочатку я думав, що між ними немає нічого серйозного, просто їй скучно — от і все. Але вона закохалася в нього, Мако, запевняю вас. Ви подумайте тільки! Африкандерська дівчина закохалася до нестями в кольорового. До сьогоднішнього дня я міг би записягтися, що це неможливо. Захоплення — це ще так. Я б зрозумів її, якби вона заговаряла з ним ради забави. Але сьогодні я сам переконався в тому, що вона закохана в нього. Кожного вечора вона чекала на нього. Вона сама сказала йому про це.

— А як Сварц?

— Він також. В тому, як вони тягнуться одне до одного, є якась неминучість. Вони, здається, втратили здатність стримувати свої почуття.

— І здатність приховувати свої почуття?

— І здатність приховувати свої почуття.

— Але це ж безглуздо і небезпечно. Якщо йому судилося закохатися в білу дівчину, то чому це повинно статися саме тут?

Ісаак похитав головою.

— Ви не розумієте, Мако. Існують два способи закохуватися.

— А саме?

— Один з них нам відомий. Ви дивитесь на дівчину. Вам подобається її гарненьке личко, її постать, стрункі ноги; ви бачите, як вона тримає голову, як вона дивиться на вас, розмовляє. Все це вам подобається, і ви закохуетесь. А потім, можливо, виявляється, що у вас однакові смаки, звички, погляди. Тоді любов росте і розвивається. Це один спосіб. Це та любов, яку ми з вами розуміємо.

Але існує й інша любов. Коли вона виникає між чоловіком і жінкою, їх тягне одне до одного, тягне, та й годі. І краса, і все інше має дуже мало значення. Навіть та обставина, що все це відбувається на південноафриканському вельді.

— Я не вірю в це, Фінкельберг.

— Вчора я сказав би те саме.

— Сварц просто дурень. Чому він не покинув це все своєчасно?

— Це рівнозначно питанню: «Чому людина, яка тоне, намагається врятуватися?»

— Усе це безглуздя — ця фатальна, неминуча любов.

— Для вас, Мако, це безглуздя. Але не для Сварца. Я не знаю, в чому тут різниця. Очевидно, це залежить від того, що у вас більше внутрішньої свободи. Водночас ви більш стримані. Це тому, що у вас є минуле, традиції, а в нього їх немає. Недавно ви самі висловили цю думку.

— Ви маєте на увазі прагнення кольорових наблизитися до білих?

— Ні. Тут якраз не те. Для Сварца Сарі Вільбер перш за все дівчина. Він не зважає на те, що вона біла. Багато днів він старався не забувати про те, що вона біла. Сьогодні ж на моїх очах вона звела нанівець усі його старання, бо для неї самої колір шкіри не має значення. Так, сьогодні на моїх очах вона відкинула геть усю цю расову і національну проблему, як брудне павутиння. Лишилися просто чоловік і жінка.

Мако усміхнувся. Не часто можна було бачити на його обличчі усмішку. Вольові риси в куточках рота розгладилися. Губи сміялися. В очах грали іронічні вогники.

— Ви стаєте романтиком, мій друже, і поетом.

— Останній тиждень я бачив Сварца щодня, — сказав Ісаак уже серйозно. — Вигляд у нього був стомлений, змучений. Він став нервовим. А в Кейптауні у нього є вродлива дівчина, яка любить його... Ех, що там говорити! Головне те, що це в них серйозно, Мако.

Мако подивився на свого співбесідника і знову став серйозним.

— Ви розмовляли з ним, коли ходили разом гуляти?

Ісаак похитав головою.

— Це нічого не дало б.

— Хто тут був, коли вона сьогодні приходила?

— Тільки я та мій батько. А з нею Божевільний Сем.

— Цей Божевільний Сем нічого не пропустить, — повільно промовив Мако.

— Не стане ж він про це говорити?

Мако знизав плечима.

— Тут ми не можемо нічим допомогти, — сказав Ісаак.

— Ми повинні добитися, щоб він зрозумів.

— Як?

— Не знаю. Чи не могли б ми зустрітися завтра? Ісаак подумав про батька і похмуро кивнув.

— Запросіть Сварца... А тепер мені час іти. На добраніч, друже.

Мако пішов. Ісаак залишився. Але обидва вони думали про одне і те ж.

Фіста сиділа нерухомо, підпираючи руками підборіддя, і дивилася в куток невеличкої кухні. Знову якась сила гнала її з дому, але вона боролася з собою. Так буде завжди, певно, їй судилося нести цей тяжкий хрест. Вона буде боротися з собою, боротися, поки не стане тріщати голова від болю, а потім знову підніметься, одягнеться, піде на станцію, візьме квиток до Кейптауна, віддасться там першому-ліпшому чоловікові, щоб тільки забути спотворений образ людини, яку вона любить, любила все своє життя і буде любити, скільки житиме.

Чому бог такий жорстокий? Чому Сем залишився живий? Краще було б йому померти, ніж жити життям, страшнішим від смерті. О боже! Як вона інколи ненавидить бога. Як інколи ненавидить все і всіх! Як ненавидить пам'ять про ту білу дівчину, яка і після смерті володіє Семом. А як вона любить Сема...

Кейптаун. Там порятунок. Там можна про все забути. Кейптаун. Там вона зможе викинути з голови цю мертву білу дівчину і Сема з його думками. Тільки в Кейптаун. Бігти звідси.

— Я повинна боротися з цим, — сказала Фіста, і ці слова прозвучали як молитва. Але вона знала, що ця молитва не врятує її. Вона завжди молилася, а що з цього? У неї в хаті четверо дітей — от і молитва. Чому на цей раз повинно бути інакше? Вона стиснула кулаки так, що нігті врізалися в долоні і показалася кров. З очей капнули сльози. Що з того, що вона бореться з собою? Кінець кінцем вона поїде, бо вона жива людина з плоті й крові, а не кам'яна. Плоть і кров не витримає.

Вона встала і пішла до дверей, але не встигла дійти, як двері відчинилися, і на порозі з'явився Сем. Очі у нього були затьмарені. Одна половина обличчя бо-лісно сіпалася.

Фіета взяла його за руку, втягла в кімнату і замкнула двері.

— Що з тобою, Семе?

— Болить голова.

— Але ж це було лише кілька днів тому.

Вона посадила його на стілець і сіла біля нього.

— Це не те ж саме, — сказав він хрипло.

Фіета заплющила очі, молячи бога дати їй силу.

Голова Сема впала на груди.

— Я хочу пригадати, — сказав він.

— Тобі буде боляче, Семе.

— Я повинен пригадати.

Так, він мусить пригадати. Так траплялося й раніше — уже два рази. Щось розбудило в ньому спогад про мертву білу дівчину, і він прийшов до неї, щоб вона допомогла йому пригадати.

«Ні, це занадто, — сказала сама до себе Фіета. — Цього вона не може знести, цього не знесла б жодна жива істота». Але вона знала, що знесе. Заради нього вона все знесе, вона готова померти мільйон разів, вистраждати що завгодно. Сем у неї в серці. Завжди так було і завжди так буде.

Вона стала підбирати слова. Треба почати так: «Вона була дуже вродлива». Це для початку, далі піде легше. Вона взялася за спинку стільця і стиснула її так, що стало боляче рукам.

— Вона була дуже вродлива, Семе. — Голос Фіети прозвучав ясно і дзвінко, але сльози затьмарили її очі, в яких світилося страждання.

— Так... — сказав Сем нетерпляче.

Вона заплющила очі і так завмерла.

— Хіба ти її не бачиш? У неї гарне довгасте обличчя. Довге чорне волосся, посередині проділ. А сама маленька. Маленька, легка, струнка. Коли усміхається, на підборідді з'являється ямочка. Тобі завжди подобалися її зуби, Семе. Ти говорив, що вони — як найкраща в світі слонова кість.

Фіета схилилася на спинку стільця, ковтаючи повітря. Тоненька цівочка крові з прокушеної губи поповзла по підборіддю.

Сем гордо підвів голову і сів випроставшись. В ньому прокинулося почуття власної гідності і спокійної впевненості, а в очах тьмяним світлом засяяла ніжність. Він поринув у минуле. Він не каліка. Він знову

бачить свою Сарі, бачить, як вона ходить. Він знає, що вона його любить.

— А коли вона йде, то трошки піднімає праве плече. Ти бачиш її, Семе?

Фіета говорила, поки пелена не спала з очей Сема. Їх погляд став ясний, гострий, проникливий. Велике страждання відбивалося в цих розумних очах.

— Досить, Фіето,— промовив він болісно.— Уже минуло.

Він повільно повернув голову і подивився їй у вічі. Фіета хотіла усміхнутися, але обличчя її скривилося, потекли сльози. Вона не втрималася на ногах, опустилася на одне коліно, хотіла знову підвестися. В цей час Сем підхопив її здоровою рукою і притяг до себе. Якусь мить вона упиралася, але потім пригорнулася до його грудей, затуляючи рот кулаком, щоб стримати ридання, що душили її.

Сем взяв її легенько за волосся, зібрав його до купи і став помалу тягти назад, поки їх очі не зустрілися.

Ридання поступово стихли, вона перестала тремтіти.

— Фіето, люба моя,— промовив він. Волосся було натягнуте так туго, що їй було навіть боляче. В ясному погляді очей, що дивилися на неї, було страждання; але Фіета помітила в них і ще щось інше.

— Я дуже мучу тебе,— сказав він.

— Це нічого,— відповіла вона хрипко і витерла сльози.

Він довго дивився на неї, потім відвів погляд.

— Ти багато страждала через мене. Більших страждань бути не може.— Він хотів усміхнутися. Одна половина його обличчя скривилася.— Якби я був повноцінною людиною і мужчиною, я б тобі сказав: «Фіето, я кохаю тебе»,— але я тільки тїнь, божевільна примара. Розумієш, Фіето, те, що вони зі мною зробили, прив'язало мене до неї чимось сильнішим, ніж просто любов. Я люблю тебе, але вона завжди буде зі мною. Я не пам'ятаю нічого з свого життя до того, як це трапилось. Пам'ятаю тільки її. Не як людину, яку я можу бачити, а як щось таке, що я відчуваю. Крім цього — нічого. І кожного разу, коли зі мною трапляється припадок, вона з'являється біля мене. Так буде завжди.

— Я знаю це, Семе. Я знала це завжди. Але ти любиш мене,— все інше для мене не має значення.

— Неправда, Фіето.

— Ні, правда, Семе. Я їздила в Кейптаун, але тепер не поїду. Тепер я звільнилася від цього. Я залишусь тут. Я ніколи туди не поїду. Я буду тут працювати.

— Я бачив страждання на твоєму обличчі.

— Це було до того, як я почула від тебе, що ти мене любиш. Я й раніше знала, що я для тебе найближча людина, Семе. Це всі знають. Але це ще була не любов. Як довго я чекала!

Знову одна половина його обличчя скривилася.

— І ти любиш ось це,— сказав він, оглядаючи себе.

Очі Фіети засяяли ніжністю, ласкою, співчуттям.

— Я люблю тебе, Семе. І завжди любила.— А в думці додала, що нічого дорожчого за нього для неї не існує.

Фіета підвелася і поставила каву в пічку, щоб підігрілася. Світ раптом став куди привабливішим.

— Семе!

— Що, Фіето?

Вона зникла, як молода дівчина на першому любовному побаченні.

— Мені хочеться тебе про щось спитати.

— Питай.

— Мені соромно.

— Нічого. Хоч і соромно, а ти спитай.

Як це схоже на Сема. Розумний, кмітливий. На душі стало тепло.

— Коли ти полюбив мене? — запитала вона тихо й схвильовано.

Сем відповів глухо, і в голосі його вчувався сміх:

— О, давно, дуже давно.

— Як давно?

— Років п'ять тому, а може, і всі десять.

— І ти весь час мовчав?

— Я не хотів бачити тебе нещасною.

Фіета засміялася. Значить, він думав про неї.

— Ти дурник, Семе,— сказала вона весело і почала розливати каву. Вона була рада, що мати забрала дітей з собою в церкву. Вона трошки побуде з Семом, їй так приємно з ним. Тільки вони вдвох. Вона і її Сем. Як довго вона цього чекала!

Вона подала йому чашку кави, а свою поставила на підвіконня. За вікном був уже вечір. В небі сяяли зорі. Який тихий вечір! Але зараз було не так, як раніше. Вечірня тиша уже не дратувала її. Її більше не прина-

джував міський шум і гамір, більше не тягнуло до Кейптауна. Тепер їй була приємна тиша цієї долини. В ній був спокій.

Вранці вона піде до Великого будинку і поговорить з Сарі Вільєр. Вона буде працювати на місці Мейбл і зароблятиме гроші. Бідна Мейбл! Що з нею зараз? Чи знайшла вона притулок в Кейптауні? Де вона? З ким? Ну що ж, їй доведеться самій прокладати шлях, шукаючи того, чого прагне її серце. Ніхто їй не зміг би допомогти. А вона піде завтра в Великий будинок, поговорить з Сарі Вільєр і найметься на роботу.

— Сьогодні Герт поїхав пиячити, — сказав Сем.

Фієта слухала музику його голосу, слова до неї майже не доходили.

— А пізніше і Сарі вийшла з дому, щоб зустрітися з Ленні Сварцем. Сарі любить його. Від цього у мене й розболілася голова.

Значення цих слів нарешті дійшло до Фієти. Вона різко повернулася і впилася очима в Сема.

— Що?

— Так, це правда, — сказав Сем.

«Знову, — сказала Фієта про себе, — знову. Повторюється те ж саме. Тоді був Сем, тепер Ленні Сварц. Навіщо? Для чого?»

— Не може бути, Семе!

— Так воно є, — сказав він тихо. — Я знаю. Я бачив.

Колись і Сем був таким, як Ленні — молодим, сильним, здоровим. Таким же розумним. І з ним ось що зробили. А тепер все це знову повторюється. Чим це скінчиться?

— А як Ленні Сварц? — спитала Фієта.

— Що ти маєш на увазі?

— Він любить її?

— Так.

— Боже, який дурень! — сказала вона гірко. — Знову. Все повторюється знову. Чому б йому не зійтися з тією гарненькою дівчиною з Кейптауна?

— А хіба любити — це злочин? — тихо спитав Сем.

— Тут його всі люблять і поважають. Покладають на нього великі надії.

— Але що лихого в тому, що він покохав її?

— З цього нічого не вийде. Крім лиха, йому нічого ждати.

Сем провів по обличчю здоровою рукою. Його ліва щока скривилась. Глибоким розумом світилися очі. Фіста відвернулася. Неможливо було дивитися на нього, коли в його очах з'являлося це світло. Здавалося, що дивишся на бога, якщо бог існує.

— Цього не можна зупинити, Фісто,— сказав він якимсь далеким голосом.— Любов сильна. Сильніша, ніж навіть ненависть. Любов — це єдина сила, яка може перемогти ненависть, рівної їй сили не існує. Розумієш, ненависть здатна лише руйнувати, а любов творить, тому вона й сильніша. Для всіх кольорових в цій країні ще є надія, коли серед білих знайшлася жінка, що полюбила кольорового. Людина живе любов'ю. Завдяки їй людина прозирає, починає боротися... Подивися на мене, Фісто. Ти розумієш, Ленні Сварц і Сарі Вільер не можуть нічого змінити.

— Але чим це закінчиться, Семе?

— Хто знає?..

«Це треба спинити,— сказала про себе Фіста,— це треба спинити». І лютий гнів проти Ленні Сварца спалахнув в її серці.

Сарі торкнулася обличчя Ленні.

— Вставай, Ленні.

Її пальці пробігли по його волоссю.

Ленні розплющив очі.

— Швидше! Вставай!

Місяць був уже високо, і при його сяйві вони ясно бачили одне одного. Ленні позіхнув і трохи підвівся.

— Гарно спалося?

— Чудесно.

— Вставай, пора йти.

Вона штовхнула ногою собаку, який спав поруч.

— Ти також вставай, Кінг!

Сарі скочила і простягла Ленні руки. Він вхопився за них і встав. Вони стояли, взявшись за руки, і дивилися одне на одного. Кінг потягся і шумно струснувся. Ленні притяг до себе Сарі і обняв її за плечі. Вони пригорнулися одне до одного.

Слова їм були не потрібні. Ні один з них не сказав: «Я люблю тебе». Навіщо говорити? Вони й так знали. Душею і тілом, без освідчень і пояснень, вони це знали.

Потім Ленні відсторонив її від себе, обхопив її голову долоньями і став дивитися в її очі. На його руки капнули сльози.

— Що це ти?

— Нічого. Просто я щаслива і згадала про батька.

Він ніжно поцілував її в губи і витер сльози. І знову міцні обійми, палкі поцілунки — аж поки гнітюча сухість не зникла з його серця, поки не залишило його почуття самотності.

Коли вона підвела голову і глянула йому в обличчя, її очі світилися, як зорі.

— Ти пам'ятаєш, Ленні, що сказав старий єврей про долину серця?

— Так, пам'ятаю.

Кінг нетерпеливо бігав навколо, але вони не звертали на нього уваги, зараз весь світ належав їм: земля і все прекрасне на землі, земна краса, все, що є доброго, ніжнього, теплого. Про все інше вони забули. Про потворність, і тупість, і підлість, і зло. Про небезпеку також.

Вони забули про те, що, вступаючи у вільний і рівний шлюбний союз, союз між людьми з різним кольором шкіри, вони чинять те, що в їхній країні вважається найтяжчим гріхом. Забули вони і про гидке слово «метизація», яким охрестять їхню любов. Забули про дикий страх і забобони, що засмічують і сковують свідомість людей.

Вони були на самоті — вільні, щасливі і закохані. Закохані юнак і дівчина.

Сарі тихенько звільнилася з обіймів, взяла його за руку, і вони пішли вниз, в напрямку краалю Мако. Кінг гасав круг них, то забігаючи вперед, то відстаючи. Так серед нічної тиші вони йшли злівгодини, горнучись одне до одного. Потім звернули від краалю і піднялися на протилежний схил. Навкруги все було, як у казці.

...Співайте про любов, діти. Співайте про любов, старі люди. Співайте про любов, юнаки й дівчата. Співайте про тих, чиї серця і думки сповнені любов'ю. Співайте про радість, глибоку і безтурботну, про сміх, беззвучний і всеперемагаючий сміх, що затоплює ненависть, загороджує путь тупості, вільний, сердечний сміх. Співайте пісню нашого часу, діти. Не про ненависть. Не про війну. Співайте про любов. Накажіть землі звільнитися від страждань, розірвати окови і за-

співати. Накажіть ранкові і полудневі, присмеркові і ночі підняти свій голос і співати пісню нашого часу. Не про ненависть, а про любов...

Сарі подивилася Ленні в обличчя. Воно було спокійне, цей спокій заповнив її душу.

— Ходімо назад, — запропонувала вона. — Герт поїхав пиячити. Вип'ємо разом кави. Він не повернеться до ранку.

— А всі інші?

— Нікого більше немає.

— Ходімо.

Вони пішли, і знову настала чарівна тиша. Ця тиша висіла над долиною, над землею, по якій вони йшли.

Сарі відчинила двері до кухні і ввійшла. Він ввійшов слідом за нею.

— Запали сірника, будь ласка.

Він дістав коробочку і запалив сірника.

— Дамца висить посередині кімнати.

Прикриваючи долонею вогник, він підніс його до лампи. Полум'я мигнуло, потім яскраве світло залило кімнату. Вони подивилися одне на одного. При світлі Сарі раптом зніяковіла і опустила очі. У куточках губ промайнула ледве помітна усмішка. Але ось вона звела на нього очі, і ніяковість зникла. Вона вдивлялася в його обличчя. Так, воно знову стало як маска. Він почував себе неспокійно, насторожено. І раптом вона зрозуміла, що вмів відгадувати всі зміни його почуття, настрою, думок. Гаряча хвиля ніжності затопила її серце.

Вона обняла його за ший, схилила голову йому на груди і заплющила очі. Його руки обвили її стан. Вона почувала, як він поступово заспокоюється, — і здивовано подумала, що зовсім його не соромиться, сама його обнімає, забувши всяку стриманість. Бути в його обіймах було для неї цілком природним. Неначе вона знову з батьком. Але все-таки це не те. Те, що вона відчуває зараз, — глибше, сильніше.

Вона леденю в'дигтовхнула його.

— Посидь, поки я приготую каву.

Він не спускав з неї очей, поки вона поралася біля столу. Це було приємно.

Він почував, що живе повним життям, що йому більше нічого не треба. Сарі принесла каву і сіла напроти нього.

— Сарі, — промовив він тихо.

— Що?

— Це я так, просто захотілося вимовити твоє ім'я.

— Дурненький ти, — сказала вона радісно. — Їж.

Деякий час вони їли мовчки. Сарі згадала про фотокартку Сілії. Їй захотілося довідатися, що це за дівчина. Любила вона Ленні? А він її? Ні. Він не любив її. Вона в цьому певна.

— Ленні!

— Що?

— Розкажи мені про ту дівчину з Кейптауна.

— Звідки ти знаєш про неї?

— Мейбл показувала мені її фото.

«От чортова дівчина», — сердито подумав він.

— Ти любиш її? — Вона пильно дивилася йому в обличчя.

Якусь мить він думав, потім похитав головою.

— Ні.

— А любив?

Ленні задумався, нахмурившись. Таким чудним все це здавалося тепер. Він думав про Сілію, про їхні відносини.

— Тоді я думав, що люблю. Здавалося, що люблю. Але тепер я розумію, що це було не те. З тобою — зовсім інакше.

— А вона?

— Не знаю, Сарі. Вона говорила, що любить мене. Розумієш, ми всюди ходили разом. На танці, на вечірки, всюди разом. Сілія дуже мила.

— Вона дуже вродлива?

— Так, вродлива.

— Можливо, ти забув би про мене, якби зустрів її знову.

— Ні, цього не може бути. З тобою — зовсім не те.

— Ти певний?

— Певний. Ти — в мені.

Сарі подивилася вбік, намагаючись уявити, як це вона в ньому.

— Ти також завжди в мені.

Вона встала і підлила кави.

— Ти говорив їй, що любиш її?

— Так, — сказав він ніяково.

Злі вогники затанцювали в її очах.

— Багато разів?

- Так.
- Ти цілував її?
- Цілував.
- Багато разів?
- Сарі, я прошу тебе...
- Багато разів?
- Так,— сказав він, почувуючи себе нещасним.

Її думки пішли далі, і злі вогники в очах раптом зникли. Кров ударила в обличчя. Вона опустила голову і прикусила губу. В ній боролися сором, тривога і цікавість. Вона повинна знати.

Ленні подивився на її похилене обличчя і неспокійно завовтузився на стільці.

— А ти з нею...— почала вона тихо, їй було боляче,— ти з нею...— Голос її обірвався, вона страждала.

Обох їх охопила тривога. Обом стало тяжко і соромно. Ленні зробив великий ковток і похлинувся. Кілька секунд він сильно кашляв. Сарі сиділа, стискаючи руки. Вона відчувала удари серця, яке, здавалося, ось-ось вискочить з грудей.

— Ленні, ти повинен мені розповісти... прошу тебе,— прошепотіла вона.

Ленні встав. Стілець хитнувся і з грюкотом упав на підлогу. Вона подивилася на нього, в її очах було страждання. Ленні відвернувся.

— Адже це було до того, як я зустрів тебе, Сарі. Звідки було мені знати, що я зустріну тебе? Як я міг знати?...— Це був крик болю, визнання своєї провини.

Сарі знову опустила голову.

— І багато разів? — хрипко спитала вона.

— Ні. Два чи три... Прошу, Сарі, облич це, прошу тебе!

І знову настало мовчання. Довге, болісне мовчання. Його голос, повний страждання, вчувався їй доти, поки ревниве власницьке почуття залишило її жіноче серце і натомість прийшло співчуття і здорова розсудливість. Це не має ніякого значення. Все це було в минулому. Не зовсім розумно з її боку мучити себе і тим більше його.

— Це нічого,— сказала вона.— Я розумію, чоловік не може без жінки.

— Пробач,— промовив Ленні.— Ти тепер ненавидиш мене?

Вона подивилась на нього і посміхнулася крізь сльози.

— Я не можу тебе ненавидіти.

— Я люблю тільки тебе,— сказав він.

— Я знаю,— промовила вона.— Це було так безглуздо і нерозумно з мого боку питати тебе про все це. Спочатку я просто жартувала. А потім мені раптом спало на думку... і тут я не могла стриматися.

— Нічого,— промовив він.

— Я дурна,— сказала вона.

— А в тебе ніколи-ніколи не було дружка? — спитав Ленні несміливо.

— Ні. Ніколи.

— Навіть коли б і був, то це не має значення,— сказав він.

Сарі подивилась на нього і зрозуміла, що він говорив неправду. Тепла усмішка освітила її обличчя.

— Сідай. Ми забули про вечерю.

Він підняв стілець і сів. Ніхто з них не брався за їжу. Вони сиділи і дивилися одне на одного. Немов заворожені.

«Дивно, як несподівано може прийти щастя»,— думала Сарі.

«Я дістану грошей, і ми поїдемо звідси в португальські колонії, в Східну Африку,— думав Ленні,— там немає такої расової дискримінації. Поїдемо туди і одружимося. Тільки я та вона. Вдвох. Завжди разом, завжди щасливі».

«Старий єврей мав рацію,— думала Сарі.— Коли любиш, серце перестає бути тихою пустельною долиною».

«Ми будемо ходити разом всюди, де нам захочеться,— думав Ленні,— і ніхто не буде нам заважати».

«Мені зараз більше нічого не треба,— думала Сарі,— нічого на світі. У мене є все, чого я хочу. Ще вчора мені хотілося так багато, а чого — я й сама не знала. А сьогодні у мене все є». Сарі усміхнулася і одігнала мрії.

Вона почала прибирати зі столу. Ленні допомагав їй. Вони поперемивали тарілки, чашки, поставили все на місце. Потім знову спинилися і дивилися одне на одного. Хотілося так багато розказати, і в той же час майже нічого було розказувати. Здавалося, що вони тут живуть давно, що це їхній будинок. Вони стояли,

взявшись за руки, і оглядали чистенько прибрану кухню.

— Ходім в ту кімнату, — запропонувала Сарі і по-вела його в темну їдальню.

Вони втиснулися вдвох у старе крісло-качалку; крісло тихенько погойдувалося. Сарі заплющила очі.

— Закрий очі, — прошепотіла вона.

— Вони закриті, — промовив він щасливим голосом.

— Тоді спи, — сказала вона і поклала голову йому на плече. Вона почала щось тихенько наспівувати в такт погойдуванню крісла. Через хвилину це вже було сонне мугикання; потім в кімнаті стало тихо. Вона зітхнула, зручніше вмоцнюючись у нього на грудях.

Вони заснули.

Сарі прокинулася. Вона відразу насторожилася. З кухні донісся якийсь шум. Ленні поворухнувся і повернув до неї голову. Вона затулила йому рот долонею. Вони прислухалися. По кухні хтось ходив. Зараз відчиняться двері в їдальню. Невже Герт повернувся? Сарі закам'яніла. Кроки наближались. Ще хвилинка і... Вона обняла Ленні. Мужність відчаю раптом прокинулася в ній. Вона захистить його...

Потім вона почула, як відчинилися двері надвір. Ще якісь звуки. Потім голос: «Ти, Семе?» Вона впізнала голос Вільджона. Чутно, як прошкутильгав Сем. Потім низький спокійний голос Сема:

— Що трапилося?

Знову голос Вільджона:

— Ця лампа горить з одинадцятої години вечора. А зараз уже четверта година ранку. Я прийшов подивитися, в чому справа. Де міс Сарі?

Сарі затамувала подих. Ленні неспокійно поворухнувся.

— Вона спить, — відповів Сем. — Це я засвітив лампу. А потім ліг спати і забув про неї.

— Роззява! Виродок проклятий! — сказав сердито Вільджон. — Я скажу про це Герту.

Почулися кроки — він виходив з кухні. Потім настала тиша.

Сарі підійшла навшпиньках до дверей і зазирнула в кухню. Там було темно. Двері з кухні надвір розчинені. При місячному саяві вона побачила на порозі зігнуту постать Сема.

— Все в порядку,— сказав Сем, не повертаючи голови.— Він пішов. Але лампу засвічувати не треба. Це він погасив її.

Сарі обернулася до Ленні, він був поруч.

— Сем знає! — сказала вона.— Він знає, і він допоможе нам.

— Дякую, Семе,— сказала Сарі, звертаючись до згорбленої постаті на порозі кухні.

Сем не поворухнувся і не сказав ні слова.

— Скоро ранок,— сказав Ленні.

— Ми спали довго,— сказала Сарі.

Поминувши скорчену на порозі постать, вони вийшли надвір. Ленні зупинився і глянув на Сема. Але Сем нерухомо дивився в якусь освітлену промінням місяця точку. Ленні стало незручно.

— Дякую, Семе,— сказав він і пішов далі.

Сарі взяла його за руку. За сараєм вони зупинилися.

— Тепер іди назад, Сарі.

— Гаразд.

Вони пригорнулися одне до одного.

— Завтра,— сказала вона.

— Завтра,— повторив він.

Вона повернулася і пішла до будинку. Він не спускав з неї очей, поки вона не зникла за сараєм, потім повернувся і не поспішаючи пішов у напрямку Стіллевельда; образ круглоvidoї дівчини з світлим, як кукурудза, волоссям і очима, що все розуміли, глибоко запав в його серце.

Наближався ранок.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

НЕНАВИСТЬ

1

Настав ранок, мирний, спокійний і тихий, — неначе він притаїв подих. Сонячні промені забиралися всюди, куди тільки могли, проганяючи темряву, розтоплюючи тіні; над долиною повис прозорий серпанок, зовсім не схожий на туман. Легким, граціозним кроком, як струнка і дужа молода селянська дівчина, йшло літо.

Біля убогої церкви грілися проти сонця, спираючись об стіну, двоє обірваних хлопчаків з грифельними дошками в руках. Маленька дівчинка, снідаючи на ходу, поспішала до них по Великій вулиці. З маленької халупи за церквою вийшов священик, одягаючи свій комірець. Він голосно привітався з дітьми, вони ледве чутно відповіли. Якийсь чоловік, що, певно, запізнювався на роботу, вискочив з хати на другому кінці Великої вулиці і поспішав щодуху, молячись на ходу, щоб білий хазяїн не прогнав його. Його, звичайно, вилають, а то, можливо, і стусана дадуть — до цього він приготувався... Через кілька тижнів його дружина приведе йому сина чи дочку — не можна допустити, щоб вона зараз була голодна.

Тітка Анні поралася над маленьким квадратиком землі, який вона перетворила в свого роду ганок. Правда, цей квадратик був врівні з землею, над ним не було ніякого навісу. Це був просто клапчик землі, відвойований у Великої вулиці. Давно вже тітка Анні почала ущільнювати ґрунт на цьому квадратикі: вона поливала його водою, потім мазала сумішшю гною і глини. Зараз його поверхня була така тверда, як кахельна підлога, тітка Анні закінчувала свою роботу. Зануривши пальці у глечик з водою, вона витискувала ними на верхньому шарі з чистого кінського гною різноманітні узорі, які зливалися в один загальний рисунок. Її старі очі світилися гордістю. У них буде найкращий ганок у всьому Стіллевельді; і долівка в хаті у неї найкраща.

Сестра Сварц дивилася на сина. Він спав. Вчора він

повернувся пізно вночі і навіть не доторкнувся до вечері, яку вона йому приготувала. Вона довго ждала його, далеко за північ, потім лягла, але заснути не могла... І все-таки заснула, бо не чула, коли він прийшов. Так. Нехай ще трохи поспить. Тим часом вона все приготує. А в школу він не запізниться, якщо не забариться. Який щасливий вираз обличчя у нього зараз. Як у хлопчика, що заснув, думаючи про щось приємне, і щаслива усмішка так і залишилася на його обличчі. Їй так хотілося стати на коліна і притиснути його до грудей. Великих зусиль коштувало їй стриматися. Якою прекрасною людиною став її син. Добрий, чесний. Такий син може порадувати серце кожної матері.

Звичайно, вона його не завжди розуміє... Але це не має значення. Він людина освічена. Він не схожий на інших. Освічених людей не завжди зрозумієш. У них свої особливі думки. А він же людина з ученим титулом. Певна річ, було б дуже приємно розуміти його, знати, про що він думає. Так, як було з Мейбл, — о, вона завжди розуміла Мейбл. Ця думка народилася раніше, ніж вона встигла її відігнати. Вона намагалася не думати про Мейбл, але марно. Ця думка, як змія, уже прослизнула в серце, тепер її не виженеш. В очах матері проглянуло горе. Вона відвернулася від сплячого Ленні і пішла до печі. Хоч би знати, де дочка, як вона влаштувалася. Тільки б знати, що з нею все гаразд. Вона почала накривати на стіл. Тільки б знати, що її ніхто не скривдив. У великому місті так багато поганих людей. Вона помішала кочергою вугілля і підклала кілька полін. Каша вже майже готова. Чути по запаху.

Сестра Сварц згадала свою матір. Вона добре пам'ятає, що сказала їй стара мати, коли вона виходила заміж за Сварца. Вона заплющила очі і побачила перед собою старе, все в зморшках обличчя і почула хрипкий, старечий голос:

— Скоро ти сама станеш матір'ю, дитино моя... Це твій обов'язок на землі. Будь хорошою матір'ю. Це не легка справа. Пресвята матір божа показала нам, що серце матері завжди обливається слізьми. Ти відчуваєш, моя дитино, як іноді болить серце матері.

Сестра Сварц змахнула сльозу і відставила кашу від вогню.

«Треба вже будити»,— подумала вона і знову втерла очі, щоб син не побачив, що вона плакала.

— Ленні...— покликкала вона тихо.

В будиночку навпроти Фіета прочинила двері і подивилася на тітку Анні.

— Раненько ти зібралася,— пробурчала стара.— Я вже бачу, що в тебе Кейптаун на думці.

— Я не їду в Кейптаун,— сказала Фіета тихо.

Стара знизала плечима.

— То в Йоганнесбург — яка різниця. І повернешся знову з дитиною.

Фіета усміхнулася і похитала головою.

— Ні, мамо. Нікуди я не поїду. Я вже ніколи не поїду звідси.

Стара знизала плечима, не розуміючи, в чім річ, вмокнула пальці в воду, потім зупинилася і подивилася на дочку. Проникливий погляд старечих очей впився їй в обличчя. Потім її очі наповнились слізьми.

— Вперше бачу, як ти плачеш,— сказала Фіета ніби між іншим, але її очі сяяли від радості.

— А я не плачу,— промовила стара сердито.

— Я йду у Великий будинок,— сказала Фіета.— Тепер у нас буде трошки більше грошей і харчів.

Вона обережно вийшла, обминаючи візерунки.

— Це що ж — Сем? — запитала мати.

— Це не твоє діло,— спокійно відповіла Фіета і пішла вниз по Великій вулиці, похитуючи стегнами, гордо відкинувши голову. Мати довго дивилася вслід дочці, потім знову взялася до роботи, поливаючи слізьми глиняні візерунки.

Фіета вийшла на невеличку гору, що розділяла дві долини, пішла далі, поминула надвірні будівлі — і спогляди нахлинули на неї. Це та дорога, якою вона ходила ще молодою дівчиною. Кожного ранку вона йшла туди, кожного вечора поверталася — і все цією дорогою. Це було так давно. Скільки всяких подій сталося з того часу! І ось вона знову йде цією дорогою. Здавалося, за всі ці роки вона зробила величезне коло, яке ось зімкнулося. Майже тридцять років.

Вона окинула поглядом знайоме подвір'я за Великим будинком. Все було так, як і раніше. Деякі речі замінені новими, деякі постаріли, стали трухлявими.

Але в основному все залишилося таким, як і тоді. Таким же, як тоді, коли вона була п'ятнадцятирічною дівчиною.

Вона відчинила двері і ввійшла в кухню. Дві негритянки втупили в неї очі. В погляді старшої промайнуло здивування, потім нерішуче запитання. Фіета усмінулася до неї.

— Пам'ятаєш мене, Маріє?

— Фіета? — спитала жінка невпевнено.

— Так, це я. Мені треба бачити хазяйку.

Марія вагалася.

— Ну іди ж, доповідай! — сказала Фіета. — Я повертаюся сюди знову. Буду старшою над вами.

Марія усмінулася. Вона пізнала колишню Фіету, ту, з якою зустрічалась багато років тому.

— Все така ж, га? — запитала Марія.

Фіета глянула на неї, нахмуривши брови. Марія вийшла. Фіета пройшлася по кухні, роздивляючись навколо. Її вразило, що вона й досі пам'ятає, де що лежить. Обернувшись, вона побачила, що Сарі стоїть на дверях і дивиться на неї. Фіета повільно підійшла до Сарі. «Красивого в ній нічого немає, — подумала вона, — не те, що була та Сарі; і фігура не та; так собі, звичайна дівчина. А Ленні Сварц любить її, і вона його. Так було й тоді. Тільки я не люблю Ленні Сварца. Виходить, не все так, як тоді».

— Доброго ранку, — сказала Фіета. — Я — Фіета.

— Я знаю, — промовила Сарі.

«І голос зовсім інший, — подумала Фіета, — низький і м'який. Не такий, як був у тієї, — високий і чистий, як дзвіночок».

— Вам, певно, потрібна людина на місце Мейбл?

— Так.

«Хотілося б знати, чи й Ленні такий же щасливий, як я», — думала Сарі.

— Я можу найнятися на її місце. Я, звичайно, буду робити більше, ніж Мейбл. Вона ж ще дитина. Я буду наглядати за цими дівчатами і готувати страви. Я знаю, що любить баас Герт, я вже тут працювала, давно, коли тут вас ще не було.

— Справді?

«Він, напевно, стомився дуже», — подумала Сарі.

— Так. Багато років тому. Тоді тут була інша міс Сарі.

Запитання мало не зірвалося з уст Сарі, але вона стрималася і чекала.

— Ви платили Мейбл п'ятнадцять шилінгів на місяць?

— Так.

— Для мене цього мало. У мене діти. Мені потрібний фунт.

— Я не можу дати тобі фунт.

— Баас Герт дасть мені фунт.

Сарі випросталась.

— Служниць для дому наймаю я,— сказала вона холодно.

— Пробачте,— сказала Фіста усміхаючись.— Ви мене не зрозуміли. Я не це мала на увазі. Перед тим, як брати мене на роботу, краще було б все-таки сказати йому про це.

Сарі почервоніла. Очі заблищали від гніву.

Легка усмішка все ще грала на губах Фісти. «Ця дівчина нічого не знає про минуле. Йї ніхто нічого не розповідав»,— подумала Фіста.

— Я не думаю...— почала Сарі, але Фіста перебила її.

— Підійть і скажіть баасу Герту, що я тут, і ви побачите,— сказала Фіста.

Сарі вагалася, потім, не поспішаючи, повернулася і пішла до Герта. Тут є щось, зв'язане з тією, іншою Сарі. Напевне. І Сарі вирішила дізнатися про це.

Вона постукала в кімнату Герта і відчинила двері. Герт впився в неї наллятими кров'ю очима. Його руки тремтіли, страшенно боліла голова. Дві години тому він повернувся в такому стані від Сміта.

— Я ж наказав, щоб мене не турбували! — сердито сказав він.

— Там прийшла якась кольорова, хоче найнятися на місце Мейбл,— промовила Сарі.

Герт стукнув кулаком по столу.

— За що я тебе тільки годую! Не можеш без мене навіть служницю найняти!

— Вона просить, щоб я сказала вам, що її звать Фіста.

— Як? Як ти сказала? — голос його раптом прозвучав стомлено.

— Фіста.

Сарі пильно стежила за ним. Напруження відразу

зникло, він відкинувся на спинку стільця і заплющив очі. Потім потер лоб своєю незграбною рукою і розплющив очі. Вони дивилися кудись у простір тьмяним, застиглим поглядом. Це ім'я одразу перенесло його в далеке минуле.

Повільно, злегка похитуючись, він підвівся.

— Де вона? — спитав він спокійніше.

— На кухні.

Слідом за ним Сарі вийшла на кухню, де, схрестивши на пишних грудях руки, стояла Фіета.

— Геть звідси! — закричав Герт на негритянок. Вони вибігли з кухні.

Він довго і пильно дивився на Фіету.

— Ти постарішала, — сказав він глухо.

Вона засміялася. «А голос той самий», — подумав він про себе.

— Постарішали й ви, баас Герт.

— Так, — сказав він протяжно. Потім раптом випростався. В голосі його зазвучали жорсткі нотки.

— Чого тобі треба?

— Роботи.

— Тут для тебе роботи нема.

— Бойтеся, баас Герт? — спитала вона тихо.

— Я не боюся! — сказав він різко. — Я нічого не боюся!

— Це так, баас Герт, але ви все-таки не хочете, щоб я тут працювала, так?

— Чого це тобі спало на думку?

— Мені потрібні гроші, а це близько від дому.

— Де ти пропадала всі ці роки?

— В різних місцях.

— А саме?

— В Кейптауні, в Йоганнесбурзі, в Преторії, Блюмфонштейні; в різних місцях.

— Чоловік є?

— Немає.

— А діти?

— Четверо.

Він усміхнувся і повернувся на каблуках.

— Я хочу на п'ять шилінгів більше, ніж одержувала Мейбл, — сказала Фіета.

— Гаразд, — кинув через плече Герт і вийшов з кухні.

Фіета співчутливо подивилася на Сарі.

— Пробачте, міс Сарі...

— Нічого,— сказала Сарі і вийшла.

«Все це любов,— подумала Фієта і усміхнулася.— Якби вона не була закохана, вона б мене зненавиділа за це, і при нагоді ця ненависть проявилася б». Вона знизала плечима, підійшла до дверей і поклікала негритянок.

— Я тепер старша над вами,— сказала вона.— Міс Сарі, а за нею зразу я. Зрозуміло?

Ті кивнули головами.

— От і добре. А тепер — за роботу! Тільки працювати на совість.

Через півгодини Сарі вийшла з своєї кімнати в костюмі для верхової їзди.

— Подивисься за сніданком,— звернулася вона до Фієти.— До Герта приїде зі звітом наглядач, мінгер Вільдзон, він теж буде снідати.

— Гаразд...

— Мене не буде дома. Якщо Герт запитає, де я, скажи, що поїхала прогулятися верхи, добре?

Фієта кивнула головою. Сарі поспішила до конюшні і осідлала коня. Через кілька хвилин вона поїхала з двору. Її охопило глибоке хвилювання: вона їхала провідати бабусю. Чи дуже вона постаріла? Чи захоче розповісти про все? В її голові одне за одним проносилися запитання. Про ту, про іншу Сарі. Про Герта. Про Фієту.

Легкий галоп коня веселив Сарі. Так бувало завжди, але цього ранку їй було особливо весело. Вона голосно засміялася. Це тому, що Ленні з нею. Він у неї в думках і глибоко в серці. Досить їй заплющити очі, як його образ встає перед нею. Ленні! Як чудесно жити на світі.

Він, певно, в школі зараз. Цікаво було б пробратися непомітно в клас, сісти між дітьми, послухати, як він їх учить.

— Я божевільна,— сказала вона сама собі, тихенько радіючи з свого божевілья.

Кілька негрів працювали на своїх городах. Проїжджаючи мимо, вона помахала їм рукою, щоб дати вихід своїй радості. Вони помахали їй у відповідь. Світ прекрасний, у неї стільки друзів! Все усміхалося їй — і зелена трава, і бура земля, і блакитне небо, і золоте сонце.

Мимо пролетіла пташка.

— Я тебе дожену! — крикнула Сарі. Вона припала до шиї коня, нашіптуючи щось йому на вухо. Кінь і вершниця понеслися за пташкою. Пташка, різко повернувши, полетіла вліво.

— Злякалася! — крикнула Сарі їй вслід і засміялася.

Попереду мирно паслася корова. Сарі зупинила коня і нагнулася до корови. Корова підвела свої великі сентиментальні карі очі.

— Ти знаєш Ленні? — спитала весело Сарі.

Сентиментальні очі втупилися в неї з цікавістю.

— Ех ти! — вигукнула Сарі. — Як тобі не соромно! Трава знає його, дерева знають його, вітер знає його, вони тобі нашіптували про нього, а ти все-таки не знаєш. Соромилася б!

Вона пристрожила коня, і вони помчали далі. Як їй хотілося, щоб він був тут, вони поскакали б наввипередки. Або жартували б. Або сиділи б удвох і мовчали.

Вона глянула вперед і побачила, що лише кілька сот ярдів відділяють її від будинку. Тепер вона про все дізнається. Знову запитання одне за одним зароїлися в її голові. Останній перегін — і вона на місці.

Сарі натягла поводи і оглянула маленький будиночок. Він майже нічим не відрізнявся від першої-ліпшої халупи в Стіллевельді, хіба що був з цегли, а не з шматків старого заліза.

Вона зіскочила з сідла і прив'язала коня. На мить в ній прокинувся страх. Тепер, коли вона була вже тут, їй стало страшно зустрітися з бабусею. Хоч вона ясно і не усвідомлювала, чого саме вона боїться. Щось стримувало її. Вона почувала себе як дитина, що зняла вже туфельки і шкарпетки, але зупинилася, роздумуючи, як їй перебратися на другий бік швидкого струмка.

Двері халупи відчинилися, і маленька, зігнута бабуся, закутана в десяток різних одєжин, спираючись на палицю, вийшла на поріг.

— Хто тут? — почувся тихий старечий голос.

Сарі підійшла ближче. Її серце стукало несамовито.

— Хто тут?

— Це Сарі, бабуся!

— Хто? — стара приставила до вуха долоню.

— Сарі!

— Чого кричиш,— сказала сердито стара. Її тонкий старечий голос тремтів.— Підійди сюди. Я хочу подивитися на тебе.

Сарі підійшла ближче і глянула пильно в обличчя старої. Воно все було в зморшках,— в обвислих складках жовтої, як пергамент, шкіри. Глибоко запали очі, тремтить беззубий рот. Бабуся і справді дуже стара. Уже десь за сто. Вона пам'ятає війни з кафрами. Ніхто, навіть і сама бабуся, не знає напевно, скільки їй років.

— Ближче,— промовила стара жалібно.— Погано стала бачити. Давно пора померти. Я не бачу тебе.

Сарі стала ще ближче. Від напруження обличчя старої скривилося, очі примружилися.

— Ти тінь. Може, ти привид?

— Ні, бабуся.

— Як тебе звуть?

— Сарі.

— Я чую ще непогано,— прошамкала стара.— Ось тільки очі...

Вона повернулася і повільно попленталася в хатину.

«Вона вже забула про мене»,— подумала Сарі і пішла слідом за нею в будиночок.

Бабуся важко опустилася в крісло і втупилася невидючими очима в простір. Стара і висушена, вона, здавалося, жила тільки наполовину, нічого жіночого в ній не залишилося. «Не хотіла б я дожити до такої старості»,— подумала Сарі.

— Нікого немає,— сказала бабуся плаксиво.— Сама я залишилася.

Сарі оглянула невеличку кімнату. Вона була така ж стара, як і сама бабуся. Тут стояла старовинна голландська скриня; строката стьобана ковдра, вицвіла, вся в латках, такої ж давності, як і ліжка, яке вона вкривала. По спині у Сарі пробіг мороз, хоч погода була досить тепла. Час важким тягарем лежав тут на всьому. Як страшно бути такою старою і такою самотньою!

— Я хочу кави,— прошамкала бабуся.— Ніколи не подадуть мені...

Через кімнату Сарі пройшла в кухню. На неї глянула стара негритянка, що, не поспішаючи, чистила там картоплю.

— Ви доглядаєте стару господиню? — спитала Сарі.

Негритянка повільно кивнула головою, пильно вдивляючись в обличчя Сарі.

— Я служила старій господині, коли була ще зовсім малою. Вона виростила і доглянула мене. А тепер я її доглядаю.— А у вас не вистачає часу, щоб навідуватись до неї,— говорили очі старої негритянки.

Сарі побачила кавник і поставила його на вогонь.

— Ти тут сама живеш?

— Я, мій старий, стара господиня, більше нікого. Старий мій уже зовсім нікудишній. Спить весь час на сонці.

«Трое старих людей,— подумала Сарі,— самі-самі-сінькі».— Їй стало шкода їх. Кава вже підігрілася. Вона наповнила чашку і подала негритянці. Наповнила другу і понесла в кімнату. Бабуся, заплющивши очі, лежала в кріслі. «Спить»,— подумала Сарі.

— Це ти, Ханно? — спитала раптом бабуся тремтячим голосом.

— Ні. Це я, Сарі.

— Сарі? — здивовано пробурмотіла стара.

— Я принесла вам кави,— сказала Сарі, підносячи чашку до губів старої.

Бабуся взяла чашку і відштовхнула руку Сарі.

— Я й сама могу.

Сарі знайшла стілець, підсунула його ближче і сіла напроти бабусі. Як почати? Можливо, вона вже все забула?

Стара підвела голову. Хитрий вогник блиснув в старечих очах. Вона багатозначно глянула на Сарі.

— Ти все ще любиш Сема Дюплессі?

— Сема Дюплессі? — здивовано повторила Сарі.

Бабуся хихикнула.

— Не прикидайся передо мною. Я все знаю. Герт також знає.

— А хто такий Сем Дюплессі, бабуся?

Стара злорадно засміялася. Потім раптом перестала сміятися і насупилася.

— Їм удалося перемогти тебе,— сказала вона з докором. Вона заплющила очі і відкинулася назад, потім знову випросталась, ухопившись за крісло.— Вони взяли над тобою гору. Ніколи не думала, що ти здасися. Мені соромно за тебе! Соромно! — Вона сумно похита-

ла головою.— Тільки приймак міг боротися з ними, бо він не був Вільером. Я думала, ти також зможеш. Мені соромно за тебе. Я думала, що ти, чужа для них, подолаєш їх.

Сарі раптом зрозуміла.

— Слушайте, бабусю. Я не та Сарі. Я дочка приймака. Я інша Сарі. Розумієте? Інша Сарі.

— Інша Сарі? — Бабуся заплющила очі, намагаючись щось зрозуміти.

— Так! Дочка приймака.

— А де ж моя Сарі? Чому ж вона дозволяє їм так поводитися зі мною? Де вона?

Сарі встала, підійшла до маленького вікна і глянула в нього: надворі був сонячний літній ранок... Може, бабуся вже не при своєму розумі? Хто такий Сем Дюплессі? Значить, та, інша Сарі, не любила Герта.

— Вона померла! — долинув до неї тихий голос старої.— Він убив її. Він убив її тому, що вона любила Сема Дюплессі. О, він не доторкнувся до неї, він не підсипав їй отрути в їжу. Але вона померла,— і це він убив її. Так, як убив Сема Дюплессі.

— Вона померла від пропасниці,— сказала Сарі.

— Він убив її,— промовила стара.— Я йому сказала про це, і це правда. Мені не соромно за неї. Вона не підкорилася. Вона любила Сема Дюплессі. Я сказала йому правду в вічі, а він мене прогнав сюди. Він боїться мене, бо я бачу його наскрізь і сказала йому так,— і це правда.

— Що ви йому сказали, бабусю? — спитала Сарі.

— Ти кажеш, ти не моя Сарі? — сказала стара жалібно.

— Я дочка приймака.

— Підійди сюди.

Сарі ще раз глянула на залиту сонячним світлом землю і обернулася до бабусі.

— Стань на коліна передо мною.

Сарі стала на коліна. Стара простягла вперед руки і пробігла тремтливими пальцями по її волоссю.

— Занадто густі, прамі, а в неї були кучеряві. Короткі. Не чорні, правда?

— Ні,— сказала тихо Сарі.

Старі руки пробігли по обличчю, помацали лоб, брови, ніс, щоки, підборіддя, губи, потім руки посту-

пово сповзли, і вона згорнула їх на колінах. Губи старої тремтіли.

— Що ви сказали йому, бабусю?

— Ти не моя Сарі.

— Я дочка приймака.

— Так. Він розумів. Ось чому я люблю приймака. Сарі він також подобався. Але мій син примусив його одружитися з тією дочкою Ван Віка. А я хотіла, щоб він одружився з Сарі. Вони були б щасливими. Але мій син хотів, щоб Сарі вийшла за Герта. Дурень був цей молодий Кус, що послав свою дочку сюди. Я говорила йому, щоб він не робив цього. Я говорила йому, що Сарі не буде тут щасливою.

— Що ви сказали Герту, бабусю?

— Я давно знала, що Сарі любить Сема Дюплессі. Я бачила це по їх очах.— Вона злорадно хихикнула. Потім заплющила очі і відкинулася в кріслі.

Сарі встала і навшпиньках підійшла до вікна. За вікном, як і раніше, світило сонце, щедро осяваючи зелень.

— Ще кави! — гукнула стара.

Сарі зітхнула, взяла чашку і принесла кави. Хто такий Сем Дюплессі? Раптом вона зупинилася, широко відкривши очі. Але це неможливо! Цього не може бути! Догадка переслідувала її. Вона подала бабусі каву.

— Що ви сказали Герту?

— Це було того ранку, коли він прийшов і сказав, що Дюплессі убитий, а Сарі захворіла. Я догадалася тоді, що він убив Дюплессі. Я йому сказала, що скільки б він їх не вбивав, вони все одно доберуться до нього. Я сказала йому, що їх занадто багато.

Коли народився Христос, три мудрих чоловіки йшли за зіркою, і один з них був негр. А африкандерів там не було. Негр був, а африкандерів не було,— сказала я Герту.

Ми їх розстрілювали, убивали, забрали їхню землю, намагалися перетворили їх у рабів, але прийде день, і вони піднімуться проти нас знову. Вони повернуться сюди і будуть боротися проти нас, тому що ми жорстокі з ними. Ми захопили їхні землі і тепер боїмося їх. Я сказала, що людина повинна боротися, коли в неї відбирають землю, бо земля для неї — це життя.

Ми воювали з англійцями, бо вони хотіли заволодіти цими землями, і кафри піднімуться проти нас, тому що це їхня земля, і в них землі не лишилося.

Я сказала йому, що вони візьмуть наших жінок, і наші жінки будуть любити їх, бо вони такі ж люди, як і ми. У мого сина, Гертового батька, є дитина в Стіл-лелевелді, мати цієї дитини чорна. Я сказала йому, що в глибині серця він боїться кафрів.

Вони повернуться. Вони будуть воювати з нами. Я говорила йому щодня...— вона впилася своїми невидючими очима в простір. В них відбивався страх. Руки піднялися до горла.

— Де моя рушниця? — прошепотіла вона. — Рушницю... Де наші чоловіки? Де вони? Кафри йдуть! Кафри йдуть! Швидше дайте мені рушницю! Вони йдуть убивати нас!

Сарі струснула бабусю за плечі.

— Ніхто не йде. Нічого вам не загрожує, бабусю. Навкруги спокійно.

— Вони йдуть! Ось, ось вони! — Вона вся тремтіла. Злякано вчепившись за Сарі, бабуся притиснула до неї своє обличчя.— Вони йдуть.

По-старечому повільно ввійшла в кімнату Ханна. Вона відсторонила Сарі і підняла голову бабусі.

— Це я, Ханна,— сказала вона тихо.— Не бійтесь. Я з ними поговорю. Вони послухають мене. Я скажу їм, що ви завжди були добрі зі мною, і вони не скривдять вас. Вони послухають мене, бо це мій народ. Не бійтесь, місіс.

— Так, так, скажи їм...— благала бабуся.

— Я скажу їм, що ви ніколи не скривдили мене.

— Я колись кинула в тебе щіткою.

— Це нічого. Я ж пустувала, я ж була ще дитиною. Тоді я заслужила.

— А ти їм скажеш...

— Скажу, звичайно, скажу.

— Що ж ти їм скажеш?

— Скажу, що ви були добрі зі мною,— терпеливо відповіла Ханна.

— А ти мене не покинеш?

— Не покину. А тепер вам час спати. Ходімо.

Ханна допомогла їй добратися до ліжка. Бабуся заплющила очі. Через хвилину вона вже спала. Ханна

вкрила її ковдрою і вийшла в кухню. Сарі пішла за нею.

— Вона завжди така? — спитала Сарі.

— Ні, лише зрідка.

— Ти її розумієш?

— Я з дитинства з нею.

— Вона не хворіє?

— Я ж доглядаю її,— сказала Ханна гордо.

— Мені можна ще приїхати?

— А баас Герт знає, що ви поїхали сюди?

— Ні.

— Тоді приїжджайте, тільки йому не кажіть.

Сарі згадала про Сема Дюплессі. Може, Ханна знає що-небудь про нього.

— Ханно!

— Що?

— Ти пам'ятаєш міс Сарі?

— Так. Пам'ятаю.

— Ти пам'ятаєш, вона любила Сема Дюплессі?

— Пам'ятаю.

— Хто такий Сем Дюплессі?

В погляді Ханни раптом появилася ворожість.

— А вам навіщо?

— Просто так, хочу знати.

— Я не можу вам цього сказати.

«Вона знає,— подумала Сарі,— вона знає, але не хоче сказати».

— Можна мені приїхати до вас сьогодні ввечері з моїм другом?

— А баасові Герту він також друг?

— Ні, баас Герт ненавидить його.

— Гаразд. Але стара господиня, певно, дуже стомиться до того часу.

— Що ж, тоді ми будемо розмовляти з тобою.

— Гаразд.

— А ти про це нікому не скажеш?

— Про вашого друга?

— Еге ж.

— Ні, не скажу.

Сарі вийшла і, обходячи будинок, пішла до того місця, де стояв кінь. Вона раптом відчула себе стомленою і пригніченою. Ранок більше не приносив їй радості. Нестримне бажання бути разом з Ленні, розмовляти з ним оволоділо нею. Сарі сіла на коня і поска-

кала риссю від маленької халупи. Троє старих людей, самі-самісінькі, один спить весь час на сонечку, друга напівбожевільна, а третя доглядає їх обох.

Ленні подивився на ряд дитячих голівок, що схилилися над своїми зошитами. Діти розв'язували задачу з арифметики. Він засунув руку в кишеню, щоб дістати олівець, і витяг листа від Сілії. Він забув про нього. Все через Сарі. З нею він забував про все. Думка про неї викликала на його губах ніжну посмішку. Як повільно тягнеться день! Йому хотілося бути з нею, розмовляти з нею, слухати її голос, відчувати її присутність, упиватися безтурботним спокоєм, який ніколи її не залишає.

Ленні повільно розпечатав конверт, витяг і розгорнув листа. І одразу забув про нього. Погляд його полинув кудись вдаль. Дивно, вони, здається, народжені одне для одного. Бути разом, любитися — для них звичайно і цілком природно. Так ніби вони знають одне одного давно, ще з дитинства. Він перевів погляд на лист.

«Любий Ленні...»

Хтось з дітей підняв руку і клацнув пальцями. Ленні відірвався від листа.

— Що там, Франце?

— Третій приклад на дошці, учителю.

— Що з цим прикладом?

— Будь ласка, яка там остання цифра?

Ленні підвівся, взяв крейду і написав цифру чіткіше.

— Тепер видно?

— Видно.

— А «дякую» де?

— Дякую, вчителю.

Він знову сів на своє місце і почав читати лист.

«Любий Ленні!

Вже кілька тижнів ти мені нічого не пишеш. Тому я вирішила провести частину своїх канікул в твоєму затишному куточку. Сподіваюсь, ти будеш радий мені. Не турбуйся про те, як мене влаштувати, я знаю, умови там такі, що заздрити

не доводиться, але я певна, що там не гірше, ніж у селі, де я два роки тому проходила практику.

Новин у мене ціла купа, але про все розкажу, коли побачимося, а це буде дуже скоро. Я виїду завтра ранковим поїздом, в довідковому бюро мені сказали, що приблизно о п'ятій годині вечора я буду на вашій станції. Якщо зможеш, зустрінь мене, але я певна, що й сама доберуся, якщо ти будеш зайнятий. Всі новини розповім, коли зустрінемося.

Твоя Сілія»

Ленні знову уважно прочитав листа. Сілія приїздить сюди. Це те, чого він якраз зараз не хотів би. Сьогодні, через кілька годин, вона буде тут. Коли б він прочитав цей лист тоді, коли одержав, він міг би дати їй телеграму, попередити, щоб не їхала. Але зараз пізно. Що ж, нехай буде так. Рано чи пізно їй все одно доведеться про все дізнатися.

Йому було шкода Сілії. Їй буде боляче, а він любить її і не хотів би скривдити. Але тепер уже нічого не вдієш.

«Сілія сьогодні приїздить,— повторив він про себе, все ще не вірячи, що це так.— Треба щось робити, а не роздумувати».

— Слухайте, діти. Мені треба піти на деякий час. Сидіть тихенько. Коли закінчите приклади, виконуйте завдання, яке я дав вам додому.

Він пішов шукати священика і матір. Знайшовши їх і звівши до купи, він розповів їм про лист від Сілії. Священик і мати багатозначно переглянулися.

Після довгого роздумування священик підвів голову і посміхнувся.

— Я гадаю, сину, що тобі треба перебратися до мене, а молода леді житиме в твоєї матері.

Ленні кивнув головою.

— Це найкраще, що можна зробити,— промовила мати схвильовано.— Треба тільки дістати чисті простирадла. У кого ж їх дістати?

— Не турбуйся про це, мамо. Сілія зрозуміє.

— Ні, треба дістати,— заявила мати.— Я не можу осоромити свого сина.

— Гарзд,— сказав Ленні.— А зараз я мушу йти до школи.

— Ти ні про що не турбуйся, сину! — гукнув священник йому вслід. — Ми все влаштуємо.

«Як все це не до речі», — подумав Ленні роздратовано і поспішив до церкви.

Скоро в Стіллевельді уже всі знали, що до Ленні приїздить його подружка з Кейптауна. Почалися таємні готування до зустрічі. Старий священник, ініціатор цієї конспірації, радів, як дитина. Можливо, вона тут і залишиться... Тоді в Стіллевельді буде два вчителі. Двоє людей, які не тільки пройшли всі коледжі в Кейптауні, але також вчилися в цьому, як його, з такою довгою назвою, ну, там, де вони дістали свої вчені титули. Справжній скарб!

Сонце вже схилилося до заходу, коли Ленні підходив до станції. Він пройшов мимо кав'ярні. Дівчина була там одна. Він пригадав день свого приїзду. Сподівався, що буде дуже яскравий. І він відчув, що лють знову охоплює його серце. Він поглянув на дівчину, намагаючись вловити її погляд, але вона дивилася крізь нього, для неї він не існував. Просто так, грудка чорної грязі на дорозі — не більше. Не людина з плоті і крові, яка щось почуває. Дрож пройняв його тіло. Але перед очима встав образ Сарі, втішаючи Ленні, і на душі знову стало легко, спокійно. Він подивився на дівчину, і на його губах з'явилася ледве помітна усмішка. Він поминув закусоchnу і пішов далі. Поїзд зараз прибуде. За ним, трохи позаду, двоє кольорових хлопчиків, пустуючи, тягли по курному шляху невеличкий ручний візок. Вони повезуть багаж Сілії.

Він глянув на годинник і хотів зосередити свої думки на Сілії. Але це йому не вдавалося. Думки роїлися в його голові, зливаючись в якусь незрозумілу плутанину. Він не міг навіть пригадати її обличчя. Він пам'ятав тільки, що вона красива, що в неї приємний мелодійний голос, — оце і все. Ні. Не все. У неї дуже красиві ноги. Це були найкрасивіші і найспокусивіші ноги з усіх, які він будь-коли бачив. Їх він пам'ятає добре. Такі стрункі, бездоганно правильної форми; починаючи від колін, вони губляться десь в складках плаття... Дивно, що саме її ноги вставали в його пам'яті так чітко. Про ноги Сарі він навіть і не подумав ніколи. Навіть не бачив, які вони, навіть не поцікавився.

Дивно, що він так виразно пригадає ноги Сілії, а не Сарі. Він подумав хвилину, потім струснув головою. По суті, тут нема нічого дивного. Напруживши пам'ять, Сілію пригадаєш усю — з голови до ніг,— її груди, плечі, вигин шиї там, де вона переходить у плечі, її голос — дзвінкий, чистий, веселий, хода така, ніби їй належить весь світ, а яка ніжна посмішка — коли вона сміється, на щоках у неї з'являються ямочки, очі мружаться. Він пригадав все це без особливого напруження. Він немов бачив Сілію перед собою.

А ось з Сарі — не те. Скільки б він не думав, він не міг викликати в своїй уяві її образ так чітко. Якась тінь огортала її, він бачив тільки її обличчя, та й то не настільки ясно, щоб можна було описати його, і її розумні очі, які завжди навівали на нього спокій. Він намагався пригадати її голос, але пригадалося тільки те, що і голос її, як музика, навівав мир і спокій.

І він ясно розумів, що так буде завжди. Ніколи в його уяві образ Сарі не буде таким чітким і ясным, як образ Сілії. Він ніколи не зможе уявити собі її ноги, шию, посмішку. Завжди це буде огорнуте тінню обличчя і очі, які все розуміють і випромінюють спокій. Так буде завжди, бо вона глибоко запала йому в серце. Вона володіє ним незалежно від того, які в неї ноги, посмішка чи шия. Вона, Сарі, володіє ним неподільно, тому що вона — Сарі.

Поїзд пронизливо загудів, сповільнюючи хід, звернув на запасну колію і зупинився. Тремтячими руками Ленні закрутив цигарку і підійшов ближче, поглядаючи в кінець поїзда.

Сілія вийшла з вагона, кинула на землю два чемодани і глянула навкруги.

Ленні підійшов до контролера.

— Я зустрічаю он ту молоду леді,— сказав Ленні, показуючи рукою на Сілію.— Дозвольте мені пройти на платформу і допомогти їй нести чемодани... будь ласка.

Контролер оглянув його з ніг до голови, плюнув і кивнув головою.

— Пред'явіть квиток в касу,— сказав він грубо.— Я не можу тут чекати на вас цілий день.

Ленні кивнув і поспішив на платформу. Поїзд рушив і став повільно відходити від станції. Сілія помахала рукою і побігла назустріч Ленні. Очі її сяяли.

Ленні мав нагоду переконатися ще раз, що вона справді дуже красива. Вона міцно обняла його, потім відступила від себе, не випускаючи з рук, і подивилася йому в обличчя.

— Я така рада, що знову бачу тебе, Ленні,— сказала вона.

Він усміхнувся.

— Я теж радий бачити тебе, Сіліє.

— Вигляд у тебе здоровий, почуваш ти себе, як бачу, щасливо,— промовила Сілія.

Він підняв чемодани і поніс до виходу, де передав їх хлопчикам, що чекали на нього з ручним візком.

— Наше таксі,— промовив він, обертаючись до неї.

Сілія усміхнулася, дивлячись, як хлопчики підхопили чемодани і покотили по курній дорозі візок.

— Дай мені квиток,— сказав Ленні.

Вона дістала квиток, відірвала ту частину, яка була уже використана, і віддала йому.

— Почекай мене,— сказав він і попрямував до каси, де сидів контролер.

Контролер вирвав з його рук квиток, оглянув і кинув на Ленні недобрий погляд.

— Відривати квитки — це справа контролера,— сказав він і плюнув. Плювок мало не влучив на штани Ленні.

Ленні пригадав день свого прибуття. І знову, як тоді, його щока стала гарячою. Потрібне було велике зусилля, щоб перемогти бажання прикласти до щоки долоню. Він облизав губи, повернувся і пішов туди, де на нього чекала Сілія.

Контролер подивився йому вслід і напівголосно вилаявся.

Сілія взяла його під руку, і вони пішли по курному шляху. Далеко попереду, ледве видніючись між пологими схилами, бігли два хлопчики з ручним візком. Ленні і Сілія пройшли повз кав'ярню. Біла дівчина не могла відірвати погляду від Сілії, оглядаючи плаття і всю її з голови до ніг.

— Ну, як же ти живеш, Ленні? Розкажуй мені про все. І поясни, чому так довго нічого не писав. Але спочатку розкажи про тутешніх людей і про школу.

— У мене тут все гаразд,— повільно сказав Ленні.— Люди виявляють зворушливе бажання вчитися. Діти відвідують денну школу, а всі дорослі — вечірню.

Сілія глибоко зітхнула і приготувалась слухати. «Як тут чудесно,— подумала вона.— Який простір, є чим дихати, є де жити. Тут мені сподобалося б»,— вирішила вона і одразу відчула докір совісті. «Будь відвертою,— сказала вона собі,— тобі сподобалися б ці місця, коли б тут було кіно, і поїзд, і таксі, і трамвай, і кафе, і танці, і вечірки. Будь відвертою і признайся. Коротше кажучи, тобі тут сподобалося б, якби тут був Кейптаун... Або, можливо, якби тут була справжня робота,— подумала вона, стаючи серйознішою.— Можливо, я й залишилася б тут, коли б усвідомлювала, що моя робота приносить якусь користь, ось як у Ленні, наприклад. Навчати людей, які відчувають у цьому потребу». Раптом вона посміхнулася.

«Ти ж не до кінця відверта,— сказала вона собі.— Ти сама себе обманюєш. Ти все це видумала тільки тому, що тобі хочеться, щоб Ленні запропонував тобі залишитися тут. Ось де правда».

Не повертаючи голови, вона глянула на Ленні, і тільки зараз дійшло до її свідомості, що Ленні мовчить. Він сказав лише кілька слів. Це зовсім не схоже на Ленні. Він так захоплювався цією школою. В Кейптауні він про це тільки й говорив, він взагалі цікавиться народною освітою.

— Шімд передає тобі привіт,— сказала Сілія.

— Дякую. Як він поживає?

— Як і завжди, заїдає нас.— Вона усміхнулася.— Пам'ятаєш Джонні Джонса? Місяць тому Шімд на нього дуже розгнівався. Ніхто не знає, що Джонні йому заподіяв, але Шімд заборонив йому цілий тиждень відвідувати його лекції. Ти ж знаєш, що Шімд завжди починає бігати туди й сюди, коли розгнівається. Цілий ранок він не знаходив собі місця...

Ленні усміхнувся. Старий Шімд став перед ним, як живий.

— ...На другий день Джонні не прийшов на лекцію. А після лекції Шімд зустрів його і запитав, чому той не був на заняттях. «Професоре, ви ж сказали, щоб я не приходив». Ленні, ти б подивився на Шімда в той момент! Він жбурнув свої книги на підлогу і накинувся на Джонні з кулаками. Це був кумедний бокс. Джонні захищається, боячись ударити старого, а Шімд напирал на нього. Весь клас оточив їх, кожний давав раду Шімду, як краще зробити Джонні нокаут! Це

нагадало мені, як ви колись у класі зчепилися вдвох навкулачки...

Сілія вся затрусилася від сміху. Ленні усміхнувся.

— Ну, а далі?

— Те ж саме, що було з тобою. Шімд об'явив, що після того, як ти поїхав, найрозумнішим серед його студентів залишається Джонні. Він ставить тебе всім за приклад, старий розбишака!

— О, він молодець, — з ніжністю сказав Ленні.

— Ще б пак! — сказала Сілія.

Настало мовчання. Вони вийшли на вершину горба. На заході сідало за гори сонце, кидаючи далеко в небо снопи останніх променів. Хмарка куряви, що здіймалася за ними і грала всіма барвами райдуги, поступово втрачала колір і обриси, зливаючись з наступаючими сутінками.

«Ми разом, але чомусь не відчуваємо себе легко, невимушено, — подумала Сілія. — Нам щось заважає».

Ленні думав про Сарі. Будь-що він повинен побачитися з нею сьогодні ввечері. Це нелегко буде здійснити, коли Сілія тут, але він мусить побачити її.

— Може, відпочинемо трошки? — запропонувала Сілія. Вона не стомилася, але сподівалася, що після того, як вони закурять, посидять трошки, це відчуження, можливо, розвіється.

Вони звернули з курної дороги і сіли на траву. Ленні дістав цигарки і сірники. Вони курили мовчки. Ленні дивився кудись вдаль. Сілія уважно розглядала його обличчя. Воно змінилося. Щось нове з'явилося в ньому, але що, — вона не могла зрозуміти. Але зміни сталися, — вона була впевнена в цьому.

І раптом їй спало на думку, що, можливо, у Ленні є якась інша дівчина. Догадка здалася їй смішною, але не виходила з голови. І чим більше Сілія думала, тим більш правдоподібним це здавалося.

Кілька хвилин вона уважно стежила за його обличчям.

— Ленні, — сказала вона стиха.

Він мовчки ждав.

— Ти ж мене ще не поцілував.

Він повернув голову і подивився на неї. Нелегко було їй прочитати в його очах те, що там було написано. Він нагнувся до неї і поцілував її, ледве торкаючись губів.

«Так, у нього є інша дівчина»,— сказала Сілія сама собі.

Вона підбгала ноги, обхопила їх руками і поклала голову на коліна. Вона дивилася в простір і нічого не бачила. Вона почувала себе спокійно, тільки на душі стало порожньо, та серце болісно стискалося, і важко було дихати. Тільки порожнеча і самотність. Вона не почувала себе нещасною. Просто самотня. Ні думок, ні почуттів.

А Ленні все думав, як їй сказати. Але нічого не приходило в голову. Він не знав, як їй сказати правду.

Сілії здавалося, що пройшла вічність, перш ніж до неї знову повернулися думки. Вона глянула на свій годинник і переконалася, що пройшло всього кілька хвилин з того часу, як вони сіли. Всього кілька хвилин!

Вона підвела голову і знову глянула на Ленні. Гострий біль пронизав її. Хотілося умовляти, благати, протестувати, нагадати йому про те, що їх зблизило, про їх минуле, про той час, коли вони були веселі і щасливі. Вона відчула, що до очей підступають сльози.

Сілія заплющила очі і відвернулася. «Тримайся, дівчино,— сказала вона собі.— Тримайся. Тут сльози не допоможуть. Ти повинна вистояти. Тримайся так, ніби від цього залежить твоє життя. Без сцен. Не розмовляти, поки він сам не заговорить». І вона збрала всю свою волю і силу... Сілія розплющила очі і подивилася вдалину, туди, де зайшло сонце. Тремтячими пальцями вона піднесла до губів цигарку, потім кинула її геть, глибоко вдихнула повітря і повернула голову до Ленні. Очі її блищали, вона усміхалася.

— Що ж, ходімо далі?..— І вона легко звелася на ноги.

І вони знову пішли по курному шляху, що в півтемряві ледве виднівся попереду вузькою смужкою. Сонце зовсім зайшло, і сутінки переходили в ніч. Це був той чарівний час, коли все огортається м'якою, ніжною і в той же час світлою півтемрявою, яка надає всьому навкруги особливої краси. Сонце зайшло, а місяць і зорі ще не появились. День помер, але не цілком, ніч народилася, але не повністю вступила в свої права, ні життя ні смерть — час переходу одного в друге, коли, зливаючись, вони народжують невимовну красу. Ленні і Сілія йшли мовчки.

— Сіліє...— серйозно сказав Ленні, підшукуючи слова, щоб розповісти їй про Сарі.

Вона побачила страждання на його обличчі, і їй стало веселіше.

— Що?

— Сіліє, я...

Її більше не тішило те, що він мучився, хвилиний порив жорстокості минув.

— Я знаю, що ти хочеш мені сказати,— промовила вона спокійно.— Ти хочеш сказати, що покохав іншу? Так?

Він кивнув головою.

— Пробач мені, Сіліє...

Він подивився на неї очима, повними глибокого страждання.

Вона хотіла розсміятися, але сміх застряв у неї в горлі.

— Тут нічого пробачати... Такі речі трапляються в житті, Ленні.— «Тримайся, дівчино, тримайся, напружуй всі свої сили...» — Вона повернула до нього усміхнене обличчя.— Я не буду прикидатися, ніби мені не боляче, Ленні. Розумієш, у нас так багато спільного в минулому. Роками ми були разом, ми так добре знаємо одне одного; а коли з людиною звикаєшся, бачиш, що в тебе з нею спільні інтереси, спільні смаки і погляди на речі, на людей — це і є любов. І боляче, коли дізнаєшся, що всьому цьому раптом прийшов кінець.

— Пробач мені, Сіліє...

— Я розумію. Я не гніваюсь на тебе. Не треба більше просити пробачення.— «Тримайся! Не треба на нього кричати. Спокійно!» — Розкажи мені про неї. Мені здається, що я маю право знати.

— Ми з нею любимо одне одного.

— А я гадала, що *ми* любимо одне одного.

— Пробач, Сіліє.

— Це все?

— Так... Прошу, Сіліє, давай не будемо більше про це говорити.

Вона насилу стримала бажання крикнути на нього, сказати йому, що хоч він і не хоче більше розмовляти,— цього ще не досить, щоб покінчити з усім, що було між ними.

— Її ім'я принаймні ти можеш мені сказати? — з гіркотою промовила вона.

— Сарі Вільер.

Мовчки вони йшли далі. Нарешті внизу появився Стіллевельд, направо — крамниця старого єврея, а зліва, трохи далі, на горі, — Великий будинок.

Стоячи на ганку, Ісаак бачив, як Ленні і Сілія пройшли мимо. Він ще вдень почув, що приїздить Сілія. Рано чи пізно, до нього доходили всі місцеві новини. Ісаак задумливо посміхнувся, думаючи про Ленні і Сарі і цю дівчину з Кейптауна, яка любить Ленні.

— Треба, мабуть, сьогодні ввечері піти на свято, — промовив він і пішов записати в щоденнику про події в Стіллевельді.

Ленні і Сілія вже підходили до околиці села, було видно, як там снують зайняті своїми справами люди. Сілія торкнулася його руки. Він глянув на неї.

— Давай будемо веселими, Ленні, ради нашого минулого. Гаразд? І не страждай більше через мене. Нічого не зробиш. В житті всяко буває.

— Яка ти хороша, Сіліє, ти все так розумієш.

«Розумію», — подумала вона гірко.

— Будемо веселими. Я хочу, щоб ти був щасливим.

І вона жваво заговорила. Розповіла йому всі останні кейптаунські новини, останні анекдоти. Хто, коли, кому і що сказав, хто чим займається, хто в кого закохався, хто виїхав, хто одружився. І коли вони досягли перших будиночків, напруження зникло, Ленні теж пожвавішав, згадуючи минуле, вони весело розмовляли, як двоє давніх приятелів.

Перед тим як ввійти в будинок, де на них чекав «комітет» по організації зустрічі, Ленні стиснув її руку і сказав з полегшенням і вдячністю:

— Ти чудова, Сіліє.

Вона якось дивно глянула на нього, усміхнулася і ввійшла в будинок. А коли вітання було скінчене і мати Ленні перестала метушитися навколо неї і вибачатися за бідність, а священник закінчив свою промову, коли жінки наговорилися і навіть поплакали трошки, а молоді дівчата, які не зводили заздрісних поглядів з її зачіски, плаття і тупель, задовольнили свою цікавість, — Сілія попросила провести її в убиральню.

Там вона замкнулася і дала собі волю. Вона плакала довго і гірко... Але коли повернулася, очі її були

ясні, хоч і злегка червоні, а її чарівна усмішка завоювала серця всіх старих чоловіків і жінок Стіллевельда. Вони говорили між собою, що вона не горда, з усіма привітна і чемна, що вона буде хорошою дружиною для Ленні Сварца. Священик сяяв від радості.

Нарешті настав час, коли вони залишилися вдвох з матір'ю Ленні. Всі розійшлися. Ленні забрав свої речі і пішов до священика, де він мав лишатися, поки Сілія буде в Стіллевельді.

Сілія подивилася на цю виснажену, передчасно постарілу жінку і тепло усміхнулася. Певно, нелегко їм жилося всі ці роки, поки Ленні був у школі і доводилось одягати його, забезпечувати всім, що необхідне для студента. Правда, він сам заробляв гроші, даючи уроки дітям багатих індійських купців, але це було вже останні роки. Як вона повинна пишатися ним! Вона бачила, як на очах старої матері появилися сльози. В пориві почуття Сілія обняла її за талію.

— Я дурна,— сказала сестра Сварц, рішуче струснувши головою.

— Ні, не те ви говорите,— сказала Сілія.— Ви просто пишаєтеся сином.

Раптом вираз страху з'явився на обличчі старої. Їй здалося, що вона ще дитина, молодша навіть від цієї дівчини, яка її так добре розуміє.

— Ви все розумієте,— промовила вона.— Я така щаслива! — А потім слова прорвалися цілим потоком.— Я так турбувалася за нього! Цілими днями він ходив такий сумний, невеселий, ні з ким не розмовляв, бувало, бродить один цілими годинами. Я боялася, що він поїде звідси, бо тут йому скучно, ми люди неосвічені. А молодим людям, знаєте, скучно, особливо коли вони не знаходять таких же, як і самі.

— Ви, напевно, немало перехвилювалися,— сказала Сілія.

Жінка кивнула головою:

— Звичайно. Потім вчора, після обіду, він знову став веселий. Навіть веселіший, ніж раніше. Таким я його ще ніколи не бачила. Тепер я розумію. Це ваш приїзд. Вчора він дізнався, що ви приїдете. Тепер все буде гаразд, міс Річардс.

— Сілія...

Сестра Сварц щасливо усміхнулася. Любовно і ніжно вона повторила це ім'я: «Сілія». Вона навіть не спо-

дівалася, що подружка Ленні така добра й розумна. Тепер мати не сумнівалася, що Ленні буде з нею щасливий. «Сілія,— сестра Сварц любовно вимовила про себе це ім'я,— любить і розуміє його, вона не соромиться, що у нього такий бідний дім і така бідна рідня. Кожна мати хотіла б мати таку невістку. Хороша дівчина, вона не вважає себе кращою за інших. І, незважаючи на те, що вона так гарно вдягнена, видно, що вона не боїться роботи».

— Я така рада, що Ленні вибрав саме вас,— сказала сестра Сварц і погладила руку Сілії.

Сілія стиснула в кулак свою вільну руку і примусила себе усміхнутися. «Вона не повинна знати. Нехай думає, що Ленні любить мене. Вона не повинна знати... Вона, видно, нічого не знає про ту, другу дівчину, Сарі Вільєр». Раптом їй прийшла в голову несподівана думка. Хвилинку вона щось обмірковувала, потім усміхнулася старій.

— Ленні розповідав мені щось про Вільєрів,— сказала Сілія, не спускаючи з неї очей.— Хто вони такі?

Мати Ленні усміхнулася.

— О, це білі, що живуть у Великому будинку. Ви, певно, бачили цей будинок, коли йшли з станції.

— Так,— сказала Сілія і відвернулася.

— Це перші білі поселенці в цих місцях,— продовжувала стара.— І майже вся земля тут належить їм. Точніше, Герту Вільєру. З Вільєрів він залишився один.

— Один?

— Так. Він останній з Вільєрів. Звичайно, є ще Сарі Вільєр, але вона не справжня Вільєр. Її батько був приймаком, його виростив старий Вільєр. Старий Вільєр — це батько теперішнього Герта. Як бачите, Герт Вільєр — останній із справжніх Вільєрів.

— Значить, Сарі Вільєр — біла?..

— Так, моя дитино, вона біла.

Якийсь дивний звук зірвався з уст Сілії. Стара глянула на неї.

— Що трапилось?

— Нічого... Я б хотіла вийти прогулятися... одна... Можна?

— Звичайно, моя дитино. Але скажіть мені, може, щось трапилось?

Сілія намагалася уникнути погляду сестри Сварц.

— Та ні, нічого.

Сілія майже вибігла з маленького будиночка і пішла по Великій вулиці, намагаючись зібратися з думками, але думки перемішалися в її голові.

...Як міг Ленні таке зробити? Це ж безглуздо. Божевілля. Було б це в Кейптауні — такий флірт можна було б якось виправдати. Кейптаун — інша справа. Це велике місто. Там білі і чорні можуть зустрічатися в домах своїх друзів. Але з таких фліртів ніколи нічого серйозного не виходило. Така пара не могла появилися за межами Шостого району. Це річ неможлива. Навіть у Шостому районі на таку пару люди дивляться, як на щось незвичайне, незадоволено хмуряться, пускають репліки. Але тут. І він любить її... Тепер вона в цьому переконана. Він полюбив білу дівчину і де — на вельді. Вони ніколи не зможуть одружитися. Це неможливо...

Її зустрічалися люди, і вона машинально усміхалася до них. Невже ця дівчина теж любить його? Любить по-справжньому чи, може, це просто захоплення? Що Ленні любить її — в цьому Сілія впевнена. Ця дівчина розбудила в ньому почуття, яке сама Сілія марно мріяла розбудити... В цьому немає сумніву. Вона побачила це на власні очі. Але до кого звернутися? Що робити?

Проходячи в темряві мимо колодязя, вона почула за собою чийсь кроки. Сілія обернулася і побачила, що до неї наближається, похитуючи широкими стегнами, якась висока повногруда жінка.

— Я Фіста. А ви Сілія, подружка Ленні Сварца з Кейптауна.

— В чому справа?

— Я знаю, вам зараз тяжко на серці.

Сілія глянула на неї пильно, намагаючись розгледіти в півтемряві її обличчя.

— Звідки ви знаєте?

— Коли б це було не так, ви б не стали бродити ввечері одна в перший день свого приїзду.

— Ви спостережлива людина.

— Я жінка.

— Що все це значить? — запитала Сілія і подумала: «Ця жінка знає про Сарі Вільер».

Фіста невесело засміялася.

— Це значить, я розумію, що ви зараз відчуваєте.

Деякий час вони йшли мовчки, потім Сілія поміти-

ла, що звертає туди, куди звертає Фіета, що йде в напрямку, вибраному цією жінкою. «Вона хоче щось розповісти мені,— подумала Сілія.— Вона повинна мені щось сказати».

— Я працюю у Великому будинку,— сказала Фіета повільно.— Якщо ви хочете бачити Сарі Вільер, я можу влаштувати вам зустріч.

— Я не хочу її бачити,— різко відповіла Сілія.

І знову Фіета невесело засміялася.

Настало гнітюче мовчання. Так вони стали підніматися по схилу, вийшли на невеликий горб і опинилися біля надвірних будівель.

— Зачекайте тут,— сказала нарешті Фіета і далі пішла сама.

Спочатку Сілія вирішила не чекати, зробила навіть кілька кроків в напрямку Стіллевельда, але потім роздумала і, повільно повернувшись, знову прийшла на те місце, де Фіета наказала їй чекати.

Через кухню Фіета ввійшла в будинок і просунула голову в вітальню.

Герт підвів голову. Його погляд затримався на Фіеті. Сарі, не відриваючись, читала якусь із книг свого батька.

— Чого тобі? — спитав Герт, не зводячи з неї пильного погляду.

— Коли ви будете вечеряти? Сьогодні в Стіллевельді буде гуляння, і я б хотіла звільнитися раніше.

Сарі відірвалася від книжки. Фіета ледве помітно підморгнула їй.

— А вечеря вже готова? — спитав Герт.

І Сарі знову була здивована тим, як Герт стримує себе, розмовляючи з Фіетою. Вона говорить йому, що хоче, запитує, про що хоче, і він ніколи не кричить на неї, як бувало раніше на Мейбл.

— Скоро буде готова.

— Як тільки буде готова, зразу й подавай.

— Дякую, баас Герт.

Через кілька хвилин Сарі вийшла в кухню.

— Там, за клунею, вас хтось хоче бачити,— сказала тихо Фіета.

— Хто?

«Невже й вона знає?» — подумала Сарі.

— Не знаю, якась жінка. Я не розгледіла добре в темряві.

— Біла? — вирвалося в неї, і тут же вона в думці вилаяла себе за недоречне запитання. Не треба було питати. Це може викликати підозріння у Фієти.

Фієта знизала плечима і з цікавістю глянула на Сарі.

— А яка ж іще? — невинно запитала вона.

— Чому ти не сказала мені про це у вітальні?

— Вона не хоче, щоб про це знав баас Герт...

— Вона знає Герта?

— Так, — спритно збрехала Фієта.

«Певно, дочка Сміта, — вирішила Сарі і вийшла. — Цікаво, чого вона прийшла», — думала Сарі, прямуючи до сараїв.

Герт просунув голову в двері кухні.

— Де ж твої чорношкірі?

Фієта усміхнулася.

— Я їх відпустила. Вся робота зроблена. Я хочу дати їм зрозуміти, що коли вони будуть працювати як слід, то зможуть раніше йти додому.

— Де Сарі?

— Міс Сарі пішла в сарай оглянути запаси, подивитися, що ще треба закупити.

Герт увійшов до кухні і зупинився перед Фієтою.

— Багато часу минуло, — промовив він з якоюсь лютою пристрастю.

Фієта спокійно усміхнулася і відійшла до печі. Здавалося, пильний погляд Герта на неї зовсім не діє.

— А ти постаріла, — продовжував він.

— Ви також, — кинула Фієта через плече.

— Стала гладкою, — промовив він, уважно розглядаючи кожну лінію її тіла.

— Чотирьох породила, — сказала вона весело і засміялася.

— Чиї ж вони?

Вона знизала плечима і повернулася до нього. Білі зуби блиснули в широкій, щасливій, безтурботній посмішці.

— Ревнуєте?

Він почервонів і відвів погляд. Вона засміялася.

— Той же Герт Вільєр, що був колись, — сказала вона. — І на думці все те ж саме. Гарзд. Я дам вам відповідь. Питаючи, чиї це діти, ви щось хочете від

мене.— Вона злегка знизала плечима.— Дивишся на чоловіків — один тут, другий там, сюди, туди, глянь — і дитина на руках. Але я їхня мати, і вони мої діти.

Напруження, здавалося, залишало Герта Вільера. І знову його погляд зупинився на постаті Фіети. Гладка, але все ще приваблива. І голос його зазвучав лагідніше, коли він знову заговорив:

— Багато колись було людей у цьому будинку, з них залишилися я і ти, Фіето. Тільки ми з тобою ще пам'ятаємо минулі часи, коли в Великому будинку було повно людей, всюди лунав дзвінкий сміх, не стигав веселий гомін. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— сказала Фіета, з цікавістю стежачи за Гертом.

— Хороше тоді було життя,— промовив він тим же лагідним голосом.

— Тоді ви вміли сміятися,— сказала вона, не зводячи з нього очей.

Він зробив крок вперед, впиваючись в неї жагучим поглядом.

— Приходь до мене сьогодні ввечері,— промовив він вкрадливо,— коли Сарі піде з собакою на прогулянку. Вона довго гуляє, а потім відразу лягає спати. Приходь, поговоримо про минуле, згадаємо, як було колись.

— Ви справді хочете згадати минуле? — тихо спитала Фіета.

Не зводячи з неї погляду, він струснув головою, немов відганяючи якусь надокучливу думку, і рішуче кивнув.

— Так, хочу,— сказав він пристрасно.— Хочу пригадати! Але тепер все буде по-іншому. Все буде гаразд. Все буде так, як я хотів. Кажу тобі, все буде добре. Все обійдеться гаразд!

— Минулого не змieniш,— сказала Фіета.— Завжди буде таким, як було. Завжди. Іншим воно не буде.

— Буде,— наполягав він.— Приходь сьогодні і побачиш сама. Прошу, приходь. Прийдеш?

Фіета похитала головою.

— Чому ж ти не хочеш? — запитав Герт благально. На її губах заграла посмішка.

— Пам'ятаєте, це було давно, багато років тому, ви якось зустріли мене і просили, щоб я прийшла і... провела ніч з вами... Пам'ятаєте?

Він кивнув головою, не спускаючи очей з її губів.

— Я була тоді ще зовсім молодою, але пам'ятаю це добре. Я сказала «ні» і пояснила чому. Пам'ятаєте?

— І через те ж саме ти й зараз не прийдеш? — запитав він якось хрипло.

Вона кивнула головою.

— Але він же тепер божевільний, — з люттю за-протестував Герт. — Він же весь скалічений! Він же тепер як тварина. Не може бути! Він більше не людина. Це неправда, Фіета!

— Ні, це правда, — твердо сказала вона.

Герт дивився на неї приголомшений.

— Але ж я ним командую, як твариною. З нього вибили все людське!

Фіета втупила в нього широко відкриті очі.

— То ви знаєте, хто це зробив? — повільно вимовила вона.

— Знаю, — відповів Герт.

Раптом його погляд прояснився. Він зрозумів, що проговорився.

— І ви знали про це весь час, — так само повільно сказала вона.

— Ну й що з того?

— Скажіть мені, хто це зробив, — знов повільно промовила Фіета. — Скажіть, хто це зробив — і я прийду до вас, ми проведемо вдвох ніч, я зроблю все, що ви скажете. — Руки її то стискувалися в кулаки, то розтискувалися. Вона важко дихала. Очі її палали ненавистю.

— Ні, — похмуро відповів Герт.

Фіета пильно вдивлялася в нього і зрозуміла, що він їй нічого не скаже.

— Це було давно, — сказав він якось безнадійно. — Забудь про це.

Бажання вразити його розлилося вогнем по всьому тілі і забушувало в ній, як буря. Повільно цідячи слова, Фіета промовила:

— Якби вона була жива, вона не забула б. Вона любила б його, як раніше, покаліченого чи здорового — все одно.

Він розмахнувся і вдарив її в обличчя. Фіета пова-лилася на підлогу. Він підняв ногу, щоб ударити її. Але з підлоги на нього глянуло обличчя тієї, іншої

Сарі. Він заплющив очі, щоб не бачити цього обличчя. Потім повернувся і вибіг з кухні.

Фіета повільно встала.

Сарі Вільєр підійшла до темної постаті і спитала:
— Це Ліна Сміт?

— Мене звуть Сілія Річардс. А ви — Сарі Вільєр?

— Так, — відповіла повільно Сарі і підійшла ближче, щоб краще розгледіти цю дівчину з Кейптауна.

— Темнувато, а я хотіла б побачити вас, — сказала вона жваво.

— Я також хотіла б вас бачити, — відповіла Сілія.

«У неї приємний голос, — подумала Сарі. — Може, покликати в якийсь із сараїв і там поговорити? Ризиковано! А втім, треба так і зробити».

— Ходімо, зайдемо в сарай.

Вона повернулася і пішла попереду.

— Мені скоро треба повертатися, — сказала Сілія.

— Сьогоднішнє гуляння — це з нагоди вашого прибуття? — байдуже спитала Сарі.

— Так, — холодно відповіла Сілія. Їй не сподобався надмірний спокій в голосі цієї білої дівчини.

Сарі заглушила в собі ревниве почуття, викликає відповіддю Сілії. «Цікаво, що вона збирається мені сказати», — подумала Сарі спокійно.

Вони підійшли до дверей сараю. Сарі відчинила двері і почала шукати на полиці сірники. Знайшовши коробочку, вони витерла сірник і засвітила одну з газових ламп, що висіли під балкою.

— Пробачте, що приймаю вас в такому місці, — сказала Сарі тихо і повернулася до Сілії. При світлі лампи вони уважно розглядали одна одну. І мішки з пшеницею і кукурудзою, уламки старих машин і різного сільськогосподарського реманенту, вірвовки, канати, дріт, будівельний ліс — все це для них перестало існувати: вони бачили тільки одна одну.

«Вона некрасива, — подумала Сілія, — занадто великий лоб, широкий рот, не вміє причесатися як слід».

Але веселіше від цих думок їй не стало. «Ленні любить її. А вона не надає значення різниці в кольорі шкіри», — подумала Сілія, і їй стало страшно. Надзвичайно чутлива до всякого прояву расової дискримінації, вона відчула б відразу навіть незначний натяк на

неї. «Але це неймовірно, щоб дівчина-африкандерка, яка ніколи не жила у великому місті, могла бути вільна від расових забобонів», — сказала вона сама собі.

— Я вас слухаю, — сказала Сарі.

«Ну як Ленні міг закохатися в цю селянську простушку? — дивувалася Сілія. — Правда, це не зовсім так. Вона не красуня, але її простушкою її назвати не можна. Це я вже зі злості».

— Я вас слухаю, — повторила Сарі.

Сілія помітила в її голосі спокійну впевненість. Вона дістала цигарку і закурила. «З цією дівчиною треба бути спокійною», — вирішила вона.

— Я прийшла поговорити з вами про Ленні.

— Я так і думала.

— Я хочу, щоб ви дали йому спокій.

— Ради вас? — тихо спитала Сарі.

Сілія прикусила нижню губу і відвела погляд убік. Цей тихий голос починав дратувати її.

— Ні. Не ради мене, а тому, що з цього все одно нічого не вийде. Ви біла, він кольоровий. Нічого з цього не вийде. Адже є багато чоловіків, серед яких ви могли б собі вибрати друга. Чому ваш вибір впав саме на нього? Залиште його ради нього самого.

— Я його не вибирала, — повільно промовила Сарі.

Сілія презирливо засміялася і похитала головою.

— Не будемо прикидатися, — сказала вона різко.

— Я його не вибирала, — повторила Сарі.

— Жінка зустрічає чоловіка, — сказала Сілія рішуче. — Він їй подобається, і вона вирішує: він буде мій. Це те, що ви зробили. Так всі ми робимо. А пізніше, з часом, ми й самі закохуємось. Тільки автори дешевих романів та сентиментальні ідіоти вірять в любов з першого погляду.

Сарі усміхнулася спокійною, стриманою усмішкою.

— Я сказала вам правду. Вірте чи не вірте — справа ваша. Але так трапилось.

— А як Ленні?

— Те ж саме можна сказати і про нього, — задумливо відповіла Сарі. Ця красива дівчина з Кейптауна починала їй надокучати. — Він намагався боротися з собою так само, як і я, але з цього нічого не вийшло. Але ви, я бачу, людина занадто розумна, щоб це зрозуміти; це здається вам надто простим: зустрічаються хлопець і дівчина і закохуються.

— Але ви ж біла! — з докором вигукнула Сілія.

Сарі насилу стримала хвилю гніву. «Зрозумій же, Сарі, перед тобою скривджена дівчина», — сказала вона сама собі. Спокій повернувся до неї.

— Я жінка, — промовила вона стримано.

— Але він любив мене! — з розпачем сказала Сілія.

Сарі хотіла було сказати їй: знайдіть іншого, скажіть: «Він буде мій», — як в свій час ви вибрали Ленні, але стрималася.

— Він мені говорив про це, — промовила вона повільно. Сілія важко дихала, губи її тремтіли.

— Він був моїм коханцем! — вигукнула, задихаючись від гніву, Сілія.

— І про це я знаю, — голос Сарі прозвучав співчутливо. — Він мені і про це розповів.

Сілія повернулася до Сарі спиною, її плечі опустилися, і все тіло затрусилося в безнадійному, жалібному риданні. Вона ридала задихаючись, скрикуючи, здригаючись усім тілом... Потім поступово ридання затихло.

Тільки тоді Сарі підійшла до неї і обняла її за плечі. Якийсь час Сілія опиралася, але не витримала і безсило припала до міцного, сильного плеча білої дівчини.

Поступово Сілія заспокоїлась, сили повернулись до неї.

Стан її випростався, плечі вирівнялися. Сарі відійшла і мовчки здалеку стежила за нею. Сілія витерла обличчя, дістала цигарку, закурила і підвела очі. І знову дві дівчини дивилися одна на одну. Сарі хотілося сказати, як їй шкода, що все це так сталося, але вона розуміла, що це ні до чого, і тому мовчала.

— Мені час повертатися, — сказала Сілія, — а то ще почнуть шукати.

Сарі погасила лампу і вийшла слідом за Сілією. Деякий час вони йшли мовчки.

— Ну, мені час повертатись, — сказала Сарі. — А ви йдіть прямо, нікуди не звертайте.

— Не кажіть Ленні, що я була у вас.

— Гарзд, — відповіла Сарі. — Не скажу. До побачення.

Вона ще трохи постояла, спостерігаючи, як швидко віддаляється струнка постать Сілії, потім повернулася і побігла до будинку...

Весело палахкотіло велике багаття. В затінку сидів

похилого віку чоловік і грав на концертино. Навколо багаття гуляли дівчата, одягнуті в плаття, які їх білі господарки мали давно викинути як непотрібні, плаття були чисто випрані і майстерно залатані. Поблизу багаття стояв гурт молодих хлопців, холостяків, яким ще не доводилося бувати у великих містах,— прості, без гонору, стояли і вели розмову про дівчат. А навпроти, з другого боку багаття, зібравшись навколо сестри Сварц, літні жінки слухали її розповідь про чудові плаття, які привезла з собою Сілія. Вона допомагала Сілії розпакувувати її речі і сама бачила шовк і різні мережива, навіть торкалася їх руками. О, що це за чудесні плаття! І в той час, як сестра Сварц все це описувала, її літні подружки також торкалися пальцями цих прекрасних речей в уяві.

Раптом на невеличкому майданчику перед багаттям заявилися танцюристи. Чоловіки, старші віком, пробиралися за будинок, де стояв цілий бідон пива. Вони йшли туди групами, по кілька осіб, і поверталися звідти щоразу веселішими, більш хоробрими, з вище піднятими головами.

Сілія дивилася на все це з застиглою усмішкою. Поряд стояв Ленні, збентежений і нещасний, в глибині душі обурюючись проти цього вимушеного гуляння: люди думали, що вони люблять одне одного і скоро одружаться. А Сарі, можливо, чекає зараз на нього.

Весь цей вечір застигла усмішка не сходила з обличчя Сілії. З нею вона сіла й до вечері, коло якої так метушилася сестра Сварц. Вона ловила на собі теплі співчутливі погляди і сприймала ознаки уваги і пошани з боку присутніх так, неначе дійсно все було, як вони і сподівалися. Сілія сміялася, розмовляла, час від часу зверталася до Ленні, жартувала з ним — робила все те, чого від неї чекали. А на серці у неї був біль, і туга, і страх. А вона посміхалась.

«Таке життя,— думала вона в цей час.— Людям хочеться, щоб було так, і вони вважають бажане за дійсність. Це осліплює їх, і вони не бачать того, що робиться в дійсності. А ти повинна говорити неправду, перетворювати своє життя в неправду, прикидатися і посміхатися тоді, коли хочеться кричати від болю, говорити «так» в той час, коли тобі нашіптують нісенітниці. Але вони не винні в цьому. Винне життя. Важко навіть уявити собі, як інколи зле жартує з людьми життя, як

ламає і калічить їх. А любов? Любов підніме тебе до неба, а потім кине в безодню. Тепла й ніжна, вона спочатку тебе приголубить і обігріє, щастям наповнить твоє серце, а потім, коли ти пізнаєш, що таке щастя, вона б'є тебе в обличчя і зникає... Але не треба злоститися, дівчино. Сарі Вільєр сказала, що вони інакше не могли. Якщо їх з'єднує така любов, то тут справді нічого не зробиш. Тут і вони безсилі. І горе на них чекає, як тільки все це відкриється... Можливо, він тоді повернеться до тебе, дівчино...— Не повертаючи голови, вона глянула на Ленні і похитала тихо головою..— Ні, не повернеться, що б там не трапилось, він уже не повернеться... Після Сарі Вільєр він не повернеться».

Старий священик, який весь час витав над ними, як ангел-хранитель, відійшов від них на другий бік багаття. Вони залишилися самі. Сілія торкнула його за руку.

— Ленні... Що ж з цього буде? Я хочу сказати, до чого все це приведе?

Вона подивилася йому в очі і зрозуміла, що йому це все одно.

— Сіліє, прошу тебе...— почав він повільно.

— Гаразд,— перебила його Сілія.— Більше не будемо про це говорити.

Ісаак і Мако йшли по Великій вулиці, прямуючи до багаття.

— Я вам кажу, що говорити з ним про це не варто, це нічого не дасть,— сказав Ісаак.

— Все-таки треба спробувати,— промовив Мако своїм несподівано низьким, глибоким голосом.

— З цього нічого не вийде,— промовив Ісаак з сумнівом.— Коли людина закохується так, як він, вона втрачає здатність розумно мислити. Я бачив їх обох, Мако.

— Сварц — людина освічена, а значить, розумна.

— Ваші теорії на цей раз зазнають краху,— сказав упевнено Ісаак.

Мако знизав плечима і ввійшов в коло світла від багаття. Усмішка промайнула на його обличчі, коли він уявив собі, як обуряться ці кольорові при появі чорношкірого в такий святковий вечір. Йому пригадалося, як одного разу він запропонував священику прийти з усією громадою на свято в кафрський крааль.

Священик жажнувся самої думки про таке спілкування з кафрами.

Мако попрямував до Ленні і вродливої дівчини, що стояли поруч по той бік багаття. Люди пізнали його і Ісаака і почали перешіптуватися. Священик, побачивши Мако, поспішив до нього з надутими від гніву щокми. Подумати тільки, до чого нахабний цей негр, — з'явитися тут, та ще в такий час! Тобі треба поговорити з Ленні — можна вибрати інший час!

Мако побачив священика, усміхнувся і пішов швидше.

Всі притихли. Якби цей кафр прийшов один, вони запротестували б, голосно виявляючи своє незадоволення, але з ним прийшов білий, і вони не знали, як бути.

Священик підійшов саме в той час, коли Сілія потискувала кафру руку і усмічалася до нього. І тільки-но він зібрався вилаяти його як слід, як побачив Ісаака.

— Ми прийшли привітати вас і сказати кілька слів Сварцу, — промовив Мако після того, як Ленні їх познайомив.

— Я дуже рада, — відповіла Сілія. — Ходімо он до того столу, сядемо. Я почастую вас кавою.

Мако сподобалася ця дівчина. Вона розумна, а не просто освічена. Позаду стояв священик і щось буркотів. Мако швидко повернувся і глузливо посміхнувся.

— А! Божий чоловік, — сказав він весело. — Радий бачити тебе, старий. Але ти, я знаю, не дуже радий бачити мене тут. — Він обернувся до Сілії. — Ви знаєте, міс Річардс, ваш священик вважає, що мені не годиться бути тут, а вам не слід частувати мене кавою — я ж чорний. Він, чого доброго, потім і чашку викине, з якої я пив.

— Дурниці, — сказала Сілія весело. — Наш священик цього не думає, містере Мако. Якщо він коли-небудь щось подібне сказав, це, певно, був жарт.

Глузлива посмішка не сходила з обличчя Мако. Брови насмішкувато піднялися.

— А ви запитайте його самі, — спокійно сказав він.

— Ви, звичайно, не вірите в такі нісенітниці? — сказала весело Сілія і поклала руку на плече священика. — Правда ж?

Старий щось буркнув, якийсь неясний хрип вирвався з його горла.

— Ну, от бачите, ви помиляєтесь,— промовила Сілія, звертаючись до Мако.— Він не вірить. А тепер ходімо.— І вона пішла до столу, залишивши священика. Задихаючись від гніву, бризкаючи слиною, він стояв гнівний, обурений, і думав: «Невже я весь час помилявся; вона ж людина освічена, вона повинна знати. І якщо вона сказала, що це нісенітниця, це, певно, так і є».

Його оточила група односельчан, вони хотіли знати, чого цей кафр прийшов на їхнє гуляння. Вони розгнівалися, їх обуренню не було меж.

— Все це дурниці,— сказав він різко.— Всі ми створені богом.— І, гордо випроставшись, він відійшов, але глибоко в душі його мучив сумнів. Дівчина вона, звичайно, освічена і в усьому розбирається, але все-таки кафр залишається кафром.

— Ви зовсім збили старого з пантелику,— звернувся Мако до Сілії і засміявся.

— Саме так і треба було зробити,— сказала Сілія і подумала: «Яка хороша людина цей Мако».

— Як добре було б, якби ви тут залишилися,— продовжував він.— Ви допомогли б нам розбити цю стіну тупості.— Говорячи, Мако поглядав на Ленні.

Дивлячись на Сілію, Ісаак бачив біль і страждання, прикриті усмішкою і гордою осанкою. «І вона його любить,— подумав він.— Чи правильно це буде з мого боку, коли я розповім Ленні все, що знаю. Це жорстоко, але нічого доброго не доводиться сподіватися від цієї дружби між Сварцом і Сарі Вільєр».

І все ж він не міг не співчувати їм. Ця любов, що руйнувала традиції, змітала на своєму шляху умовності і расові забобони минулого, мимоволі захоплювала його. Це — бунт проти національної тиранії, ствердження тієї основної істини, що людина є людина, незалежно від кольору шкіри. Тоді, в той вечір, Мако сказав, що така любов підносить людей над національними і расовими забобонами. Мако сам це сказав, а зараз ваперечує.

— Сідайте за стіл, а я принесу кави,— сказала Сілія, залишаючи їх.

Вони сіли за стіл, Мако повернувся до Ленні. Ісаак переводив цікавий погляд з одного обличчя на друге; перше з них — темно-коричневе, звужене до підборіддя, худе, з тонкими лініями, немов полотно натхнен-

ного художника, з насмішкуватими губами, ніби художник мав віру, але не мав ілюзій, і друге — світло-коричневе, масивне, важкувате, красиве обличчя, на якому тільки очі говорили про схильність до науки. А навкруги ніх люди веселилися.

— Я прийшов поговорити з вами в одній дуже делікатній справі,— повільно почав Мако.— Ви можете, звичайно, сказати мені і Фінкельбергу, що це не наше діло, і будете мати рацію. Але ми прийшли тому, що ми ваші друзі, а друг не має права приховувати те, що в нього на серці. Отже, якщо ми скажемо що-небудь, що вам не сподобається, згадайте, що ми ваші друзі і говоримо це тільки тому, що ставимось до вас по-дружньому. Ми турбуємося про вас і про близьких вам людей. Ось чому ми втручаємося, як здається на перший погляд, не в своє діло.

Ісаак помітив в очах Ленні уперті вогники і подумав: «Він догадується, про що йтиме мова».

Мако продовжував:

— Ви пам'ятаєте нашу розмову в той вечір? Ця розмова пригадалася мені, коли до мене дійшла чутка про вас і цю дівчину. По суті, в цьому нема нічого поганого. Це не злочин. Якби наша країна була вільною і наші люди — вільними, а не рабами, тоді б це була тільки ваша і її справа. Якби наше суспільство було влаштоване розумніше, я тільки побажав би вам щастя, і ви, кольоровий і біла, одружилися б і були б щасливі. Але ми живемо не в такій країні. У нас чорне населення — це раби. А білі бояться навіть думати про рівність між білими і темношкірими, і коли вони дізнаються про ваші взаємини, буде погано вам, буде погано і їй. Нічого з цього не вийде, крім горя і страждань.

Розумієте, ви не зможете захистити вашу любов, приховати її від людей. Ви живете серед людей, і вони рано чи пізно про все дізнаються. Суспільство, в якому ми живемо, нерозумне і жорстоке, воно занепасть вас, вашу любов і дівчину, яку ви кохаєте. Можливо, в іншій країні, де темний колір шкіри не є злочином,— на жаль, таких країн мало,— ви були б щасливі. Але тут це неможливо.

Ради свого народу, ради майбутнього — їдьте звідси. Ви оселитесь в іншому місці. Боріться, поки ваш народ не розкує кайдани рабства, боріться за таке майбутнє, коли кольоровий і біла зможуть любити одне одного

відкрито і це не буде вважатися за злочин. Цим ви зробіте велику послугу своєму народові.

В цій боротьбі ви знайдете забуття, загояться рани вашого серця. Розумієте, друже мій, ми з вами, все наше покоління народилося для боротьби. У нас не залишається часу для того, щоб любити. Боротися за життя, за право бути людиною, а не рабом — ось що випало на нашу долю. Нам немає коли співати тихі пісні в вечірній час. Ми не можемо зупинятися, слухати, розм'якати. Наші серця повинні бути твердими. Інакше ми загинемо, хоч і залишимося живими, і принесемо загибель також і майбутнім поколінням.

Ми повинні боротися за те, щоб настав час, коли сяятиме сонце, співатимуть пташки і на серці нашого народу буде більше радості, ніж світла в сонячний день, коли людські серця співатимуть веселіше і голосніше від птахів. Ми повинні боротися за це майбутнє. Ми повинні йти вперед і боротися, брате мій, для нас відпочинку немає. Скажи ж, брате мій, ти пойдеш звідси?

Ленні мовчав, дивлячись кудись у простір. Мако і Ісаак не спускали з нього очей. Сілія принесла дві чашки кави, поставила і пішла принести ще. Люди вже забули про Мако і про Ісаака, вони танцювали й веселилися. Тільки священик, стоячи по той бік багаття, все ще не міг подолати своїх сумнівів. Сілія принесла ще дві чашки кави і пішла знову. Вона відчувала, що ці двоє — її союзники проти білої дівчини. Сілія принесла печива і сіла до столу.

— Ну, що скажеш нам, друже? — лагідно спитав Мако.

— Мені нічого вам сказати, — відповів Ленні.

Ісаак зітхнув, відкинувся на спинку стільця, зняв окуляри і почав їх ретельно протирати.

— Ви зненавидите мене, Сварц, — сказав він. — Я сподівався, що можна буде обійтись без цього. — Він поглянув на Сілію. — Ви нас не залиште на хвилину?

— Я б хотіла залишитися, — глухо промовила Сілія. Страх раптом стиснув її серце.

— Нехай залишається, — сказав Ленні.

Ісаак знизав плечима і знову зітхнув.

— Можливо, ви все-таки передумаєте і поїдете звідси?

— Ні. Що ви хочете мені сказати?

— Пробачте мені, Сварц, але... старий Герт Віль-

ер — ваш батько. Ви і Сарі Вільєр — близькі родичі.— Він ще глибше зітхнув і похилив голову.

В серці Сілії спалахнула іскра надії.

— Це неправда,— вигукнув Ленні.

— Це правда,— сумно промовив Ісаак.

Ленні впився в нього поглядом, і недовір'я поступово переросло в жах, а жах — в розгубленість, розпач, страшну муку. Він повільно підвівся і залишив їх.

— Я піду за ним,— сказала стурбовано Сілія.

Мако взяв її за руку.

— Не треба. Залиште його самого.

Ленні поминув танцюючі пари, нікого не бачачи. До нього зверталися, але він не чув.

Він відшукав матір, що сиділа з іншими жінками по той бік багаття. Він торкнув її за руку.

— Ходімо зі мною,— промовив він здавленим голосом.

Мати глянула на нього і злякалася.

— Щось трапилося, сину? — спитала вона схвилювано.

— Ходімо,— повторив він.

Вони мовчки пішли до будинку. Тривога стискала серце сестри Сварц. Ленні витер сірника і засвітив лампу, потім зачинив двері і повернувся до матері.

— Це правда? — запитав він хрипло.— Старий Вільєр — мій батько?

Мати почала плакати. Вона тихо ридала, щось промовляючи, але слів не можна було розібрати.

— Це правда?! — закричав не своїм голосом Ленні.

— Правда,— пробелькотіла вона тихо зляканим голосом. А сльози не переставали литися.

Ленні круто повернувся і пішов з дому. Він не знав, куди й навіщо він іде, йому було все одно. Він просто йшов і йшов, а у скронях неначе хтось вистукував молотком.

В такому стані його і побачила Фієта, коли він увійшов у кухню Великого будинку. Вона затулила рот рукою, щоб не крикнути, і випхала його з кухні.

— Ти збожеволів! — прошепотіла вона, люто струшуючи його за плечі.— Герт дома.

— Мені треба бачити Сарі,— сказав він.

Фієта зрозуміла, що щось сталося. Ленні Сварц був не в собі. Яке щастя, що вона затрималася на кілька хвилин через цю дірку в кофті; якби не це, вона пі-

шла б уже додому, і тоді один бог знає, що могло б тут трапитися.

— Зачекай тут, а я піду покличу її, зрозумів? Тільки звідси ні кроку!

Залишивши його, вона побігла в будинок, в кімнату Сарі. Сарі відірвалася від книжки. Фіета підійшла ближче.

— Там вас чекає Ленні Сварц,— прошепотіла Фіета.— Щось трапилось.

Фіета не встигла закінчити, як Сарі вже вибігла з кімнати. Вона вискочила з будинку і відразу ж знайшла Ленні, що стояв у темному кутку під стіною, там; куди його штовхнула Фіета. Сарі взяла його за руку, і вони пішли від будинку. Вона одразу відчула, в якому він напруженні!

— Що з тобою, мій любий? Що сталося? Розкажи мені!

— Я син старого Герта Вільєра,— глухо промовив він.

Вона все зрозуміла. Відний Ленні.

— Але це нічого не значить, мій коханий,— ніжно сказала вона.— Ми з тобою не родичі. В мені нема жодної краплини крові Вільєрів. Ти чуєш — жодної краплини. Мій батько був приймак. Він не Вільєр. Це тільки ім'я — не більше. І я також зовсім не Вільєр.

Ленні зупинився, намагаючись в темряві розгледіти її обличчя.

— Це правда? — запитав він благально.

— Правда, Ленні.

Вона стала навшпиньки, притягла руками його голову, притулилася щокою до його обличчя. Так вони стояли довго. І поступово напруження залишило його. Ось воно зникло зовсім, він похитнувся.

— Ходімо сядемо,— сказала вона і повела його до порослого травою пагорка.

Вони сіли. І раптом Ленні заривав. Вона пригорнула його до своїх грудей і стала заколисувати, як мати дитину, аж поки ридання стихло.

— Все гаразд,— сказала Сарі.

— Я думав, що втратив тебе,— сказав він уже своїм звичайним голосом, в якому почувалося невимовне полегшення.

— Ти ніколи мене не втрапиш,— сказала вона впевнено.— Не забувай — я у тебе в серці.

Вони притиснулися одне до одного, темрява тихої ночі ковала їх від людського ока.

— Я в твоєму серці, — повторювала вона. — Не забувай про це, Ленні. Я у тебе в серці, так само і ти у мене. Ти ніколи не забудеш про це?

Він кивнув головою. Вона злегка відсторонила його і подивилася йому в обличчя.

— А тепер тобі час повертатися, — сказала вона. — Не псуй їм свято.

— Сілія приїхала, — сказав він.

— Я знаю, — промовила вона. — Але тобі треба повертатися. Ти не турбуйся ні про що. Нехай тебе не турбує ні те, що приїхала Сілія, ні те, що ти Вільєр.

Вона хвилину помовчала, а потім сказала повільно:

— А все-таки чудно якось, коли подумаєш, що ти Вільєр, останній із справжніх Вільєрів. Справді смішно стає — ти і Герт — кровні брати. Цікаво, він знає про це чи ні?..

— А тобі це неприємно? — спитав Ленні. Йому самому це було просто огидно. Сарі засміялася ніжно, лагідно.

— Зовсім ні. Яке мені до цього діло?

Вона взяла його обличчя в долоні і притягла до себе. При місячному сяйві її очі здавалися незвичайно глибокими, в них світилася мудрість віків, співчуття, любов, дружба — все те, чим наділив жінку віковичний досвід.

— Одного я тільки боюся, щоб не трапилося з тобою чогось лихого.

Щось підступило до горла. Ленні не міг вимовити ні слова. Він узяв її руки, які все ще пестили його обличчя і почав їх палко цілувати. Радість переповнила її серце. Тепер вона вже не боялася. Страх, що охопив її, коли вона вискочила з будинку, минув. Сарі була знову сильна і безмірно горда тим, що Ленні так її любить. Вона відчула себе найвільнішою дівчиною на землі, і це почуття сп'янило її.

Напівсоромливим, напіввизивним рухом вона кинулась в його обійми, віддаючись йому вся до кінця. Останні перепони, які ще були між ними, впали.

— Я вся в тобі, — промовила вона і засміялася від щастя.

Ленні зрозумів її, і блаженний спокій наповнив його душу.

Через хвилину Сарі легенько відштовхнула його.
— Тобі треба йти, — сказала вона зітхаючи.

Він хотів сказати, що не піде, але вона затулила йому рот рукою.

— Ну гаразд, — промовив він покірно. — О десятій?

— Добре, я чекатиму. А тепер — іди.

Коли він трохи відійшов, вона повернулася і пішла до будинку. На кухні Фіста, вже зовсім готова йти додому, чекала її. Вона кинула цікавий погляд на Сарі. «І ця також знає, — подумала Сарі і знизала плечима. — Мені все одно, хто про це знає, аби тільки це не пошкодило Ленні».

— Все гаразд? — запитала Фіста байдуже, йдучи до дверей.

— Так... — Потім, після хвилинного вагання: — Дякую, Фісто.

Фіста вийшла з кухні так, ніби вона нічого й не чула.

А внизу, в Стіллевельді, гуляння було в повному розпалі. Ніхто не помітив заплаканого обличчя сестри Сварц, коли вона повернулася і стала розповідати священнику про те, що трапилось. Люди забули, що між ними сидить непроханий кафр. Пиво лилося рікою. Люди грали, сміялися, танцювали, повністю віддаючись веселоцям, бо не часто трапляється нагода забути хоч на деякий час одноманітність тягучих, жорстоких і голодних буднів. У них розв'язалися язики, і вони жваво розмовляли. Ці люди жили мріями, яким не судилося здійснитися і які тому здавалися ще прекраснішими. Вони не мріяли про щось надзвичайне, це були скромні, невибагливі бажання. Заробити хоч трішки грошей, придбати одно-два плаття, їсти три-чотири рази на тиждень м'ясо та мати вдосталь хліба, щоб не плакали діти з розпухлими від голоду животами. Одна стара жінка соромливо призналася, що її заповітна мрія — зібрати три фунти. Для чого — вона й сама не знала. Просто так, це, певно, чудесно знати, що в тебе є три фунти. А друга сказала урочисто, що якби їй попробувати коров'ячого масла, то після цього можна б і померти. Це були невибагливі мрії простих людей, вони плакали їх, жили ними...

— А ось і Сварц,— сказав Мако, побачивши Ленні, який повільно наближався до багаття. Його хтось зупинив. Ленні усміхнувся, дістав цигарку і простягнув її співбесідникові. Ісаак раптом нахмурився.

— Щось трапилося непередбачене,— буркнув він і став протирати окуляри.

Ленні підійшов, упевненим рухом присунув стілець і сів. Він глянув на Ісаака і кивнув головою.

— Ви маєте рацію, Фінкельберг,— спокійно промовив він.

Сілія поклала руку на його плече. Він зняв її.

— Я зробив це, бажаючи вам добра,— сказав Ісаак, не дивлячись на Ленні. Він почував себе винним.

— Дуже вам вдячний,— сухо сказав Ленні.

— Так ви вирішили їхати? — невпевнено запитав Мако. Ленні усміхався.

— Ні. Я нікуди не поїду. Дякую вам за турботи, але я залишаюся тут.

— Чому? — різко запитав Ісаак.

— Ви так добре вмієте розгадувати чужі таємниці. Ну от, розгадайте і цю.

Ісаак почервонів і ще ретельніше почав протирати окуляри. Ленні взяв чашку холодної кави, що стояла перед ним на столі, і сьорбнув.

— Я принесу тобі гарячої,— промовила неспокійно Сілія і простягнула руку.

— Не треба.

Вона прикусила губу і опустила очі.

— Слухайте, друже мій...— повільно почав Мако, але Ленні зупинив його різким жестом, мало не перевернувши при цьому чашку з кавою.

— Ви хочете, щоб я змінив своє рішення, Мако. Я вірю, що ви прийшли сюди з найкращими намірами.— Голос його звучав спокійно.— Я вислухав все, що ви з Фінкельбергом хотіли мені сказати. Я вдячний вам за все це. А тепер я хочу, щоб ви не втручалися в мої справи. Питання, яке вас турбує, це моя особиста справа, і якщо мені потрібна буде допомога або порада, я звернуся до вас або до Фінкельберга. Я знаю, що ви розумна людина, Мако, але все-таки багато чого ви не знаєте і не розумієте. Зрозумійте: я не хочу, щоб будь-хто втручався в мої справи.

Ісаак хотів був щось сказати і уже розкрив рот, але побачив, що Мако похитав головою і підвівся. Він

глянув на Ленні, і іронічна посмішка зникла з його обличчя, насмішкуваті вогники в очах погасли. Натомість прийшли співчуття і сум.

— Пробачте нам, Сварц,— повільно промовив Мако.— Сподіваюсь, що ви все-таки не будете гніватися на нас з Фінкельбергом.— Він простяг Ленні руку. Якусь мить Ленні вагався, потім узяв її. Мако відповів міцним потиском.

— Залишаємося друзями? — запитав він.

Ленні кивнув головою.

— Так. Залишаємося друзями.

— І зі мною також? — запитав Ісаак, не перестаючи протирати свої окуляри.

— Також.

— Ходімо, Фінкельберг,— сказав Мако.— Дякуємо за каву, міс Річардс. Я радий, що познайомився з вами.

Вони йшли мовчки, поки гомін і веселий крик не залишилися позаду. Ісаак подивився на Мако і похитав головою.

— Він збожеволів,— промовив Ісаак.

— Ні, друже мій, не збожеволів. Саме тепер він став людиною. Їхня взаємна любов зробила його справжньою людиною. Внутрішня скованість, породжена гнітом, нарешті залишила його. Якби дозволили умови, він скоро став би людиною в повному розумінні цього слова, але цьому не бути, так і жди, не сьогодні-завтра щось трапиться. Трагедія не в самому Сварці і цій дівчині. Трагедія в тому, що ми живемо в такій країні, в такий час. В людині перш за все вбачають не людину, а негра чи кольорового, єврея чи араба, англійця, китаїця чи грека. В цьому вся трагедія. Раса, колір шкіри — ось що береться до уваги в першу чергу. Це злочин нашого часу, мій друже. Ось чому Сварца і цю білу дівчину, що відчули себе людьми, чекають страждання. Їхня любов — це символ прагнення людини піднятися на вищий ступінь і розбити кайдани, що сковують її.

— Але до чого приведе їх ця любов?

Мако знизав плечима і закурив люльку. На мить спалах сірника освітив його спокійне обличчя.

— Ні до чого доброго не приведе. Страждання, горе, в'язниця.— Він знову знизав плечима.— Кінець кінцем, їх неодмінно розлучать.

— Сварца можуть прибити до смерті.

— Це цілком можливо. А може, йому пощастить, і він відбудеться тим, що пролежить кілька місяців у лікарні. Їм самим ця любов не обіцяє нічого радісного. А для інших це буде урок, для декого — досить серйозний. Оце і все.

— Боже, як ви спокійно говорите про такі речі! — вигукнув Ісаак.

— Це війна,— відповів Мако і знову знизав плечима.

Далі вони йшли мовчки, молодий єврей і молодий негр. Ніч тільки що починалась, зорі ще не встигли розгорітися. Тільки місяць заливав яскравим сяйвом темну землю. Ісаак поглядав весь час на Мако. Йому хотілося знати, що робиться в цій чорній голові. Він був незадоволений тим, що Мако так легко сприйняв відмову Ленні після того, як той повернувся.

Але в поведінці Мако, в його осанці, в сумному погляді очей було щось таке, що заважало Ісааку висловити йому своє незадоволення. І бажання зрозуміти, чому Мако так покійно сприйняв свою і його, Фінкельберга, поразку, взяло верх над бажанням докоряти другові.

— Чому ви так легко погодилися? — запитав Ісаак. Мако усміхнувся.

— З чим погодився, друже мій?

— Ви знаєте, що я маю на увазі — тоді, коли Ленні повернувся.

Мако тихо засміявся, це був гіркий безрадісний сміх.

— А ви подумайте, друже, подумайте. Ви ж вважаєте себе дослідником людського роду, а питаєте мене про такі речі.

Ісаак зняв окуляри і в темряві став старанно протираєти їх.

— Ви так і не сказали чому,— пробурмотів він.

Мако зупинився і повернувся, щоб поглянути на багаття і на гуляння, звідки ледве долинав веселий гомін багатьох голосів.

— Прислухайтесь,— сказав тихо Мако.— Вони щасливі, ці люди. Вони веселяться, співають, танцюють, п'ють, бо думають, що Сварц і міс Річардс одружаться, але основна причина не в цьому, головне те, що в цих веселощах вони про все забувають, деякий час почувують себе вільними, можуть помріяти... Такі

вже люди. Вони завжди знайдуть привід для того, щоб повеселитися. Хіба ж це не чудесно, друже?

— Це так,— сказав Ісаак нетерпеливо,— але ви нічого не сказали про Сварца.

Після довгого мовчання Мако сказав:

— Так. Тепер про Сварца. У американського поета Коунті Келлена є такий вірш. Він неначе про них написаний. Слухайте:

Йде чорний з білим, як рідня,
Палають гордо очі,—
То золотее сяйво дня
І чорна велич ночі.

Дивують негри їм тишком,
Обурюються білі:
«Ідуть разом, одним шляхом...
Та як вони посміли?»

А хлопцям байдуже — ідуть,
Не коряться нікому:
Так блискавки торують путь
Караючому грому.

Тут ідеться про двох хлопчиків, але те ж саме можна було б сказати про Сварца і цю білу дівчину.— Він тихо засміявся.— Поет говорить краще, ніж політик, друже мій. Правда поета вічна. Але продовжимо попередню розмову. Ви хочете знати, чому я так легко погодився. Можу сказати. Ви міркуєте так: «Якщо вони любитимуть одне одного, то накличуть на себе біду»,— і говорите, що вони самі мусять порвати всякі стосунки. Це все одно, що підняти вгору руки і сказати блискавці: «Ти ж підпалиш цей будинок. Перестань блискати!» Ви хочете простягти руки і відштовхнути грім. А можете ви це зробити, друже мій? — Його голос звучав гнівно.— Ви кажете, що я легко погодився. А скажіть мені, ви могли б стояти на дорозі грому?

— Але це сумно скінчиться, Мако. Школи не буде... Це буде біда для всієї долини.

— Так, друже мій. Буде біда, і школу, можливо, закриють, але я ще раз повторюю, це буде урок. Для декого це буде жорстокий урок. Після грози земля стає вологою, свіжою, старе і гниле дерево валиться на землю. Після грози наново сіють і насаджують, вирощують маїс і молоді дерева. Це буває не тільки з землею, друже мій, таке трапляється і з свідомістю людей...

Довго ще після того, як Мако і Ісаак пішли, Ленні і Сілія сиділи мовчки.

У свідомості Сілії з невблаганною ясністю постала одна думка: це кінець. Вона сама в цьому переконалася. Перед нею сидів зовсім інший Ленні Сварц. Зовсім чужа людина. Правда, в нього було знайоме обличчя, знайомі жести, знайомий голос, але, незважаючи на це, поруч з нею сидів чужий чоловік, з яким вона не знала, як розмовляти.

«Краще покінчити з цим одразу,— подумала Сілія.— Нема чого ще мучитись. Покласти край раз і назавжди. Все одно з цього нічого не вийде». Їй пригадалося минуле, проведені разом, заповнені радістю і веселим сміхом дні і ночі, довгі прогулянки; години відпочинку; танці, весела компанія, друзі — всі ці спогади робили очевидний кінець дуже болісним. Минуле не відкинеш, як вирваний зуб. Пам'ять інколи витворює дивні речі над серцем. І все ж таки треба кінчати, і треба зробити це скоріше, щоб менше мучитись. Це єдиний розумний вихід.

— Котра година, Ленні?

Він глянув на годинник.

— Пів на дев'яту.

— Як ти думаєш, ми зможемо за півгодини добратися до станції? О дев'ятій, здається, приходить поїзд. Я б хотіла ним поїхати. Так буде краще.

— Чому неодмінно сьогодні?

— Краще сьогодні. Ми встигнемо?

— Якщо зараз же вийти і майже всю дорогу бігти.

— Все одно я повинна їхати. Ти відправиш мій багаж? А зараз я піду попрощаюся з твоєю матір'ю і священником. Я скажу їм, що одержала телеграму: заховів батько.

— Може, поїдеш завтра?

— Ні. Я поїду сьогодні. Принеси, будь ласка, мою сумочку, вона на ліжку. В ній гроші і квиток. З собою я більше нічого не буду брати. Візьми сумочку і йди. Я тебе зараз же дожену. Будь ласка, не умовляй мене, так буде краще і для мене, і для всіх нас.

Ленні ще раз глянув на годинник і поспішив до будинку. Сілія підійшла туди, де стояли мати Ленні і священник. На обличчі сестри Сварц Сілія прочитала глибоке горе і біль, але тільки стиснула зуби. «Не можу

довше страждати і прикидатися. Треба їхати сьогодні ж». Священик був також стурбований.

Сілія обняла сестру Сварц. Стара жінка прикусила губу, щоб не заплакати, але не витримала, і сльози покотилися по щоках.

— Ви вже знаєте, про що Ленні сьогодні дізнався? — запитала вона гірко.

— Так, я знаю, — сказала Сілія.

— Але він нічим не гірший від тих, чиї батьки вінчалися в церкві, навпаки, декому з них далеко до нього.

— Нехай вас це не турбує.

— Він мені ніколи цього не простить, Сіліє. Я була тоді молода. Працювала у Великому будинку. Ще до того, як я зустрілася з Сварцем. Я була молода й дурна.

— Не турбуйтеся, будь ласка. Він вам простить. Я певна.

— Ні, він осудить мене. Мені так соромно!

— Всі ми помиляємося. Не турбуйтеся. Вам нічого хвилюватися. Все буде гаразд.

— А ви мене не осуджуєте, Сіліє?

— Звичайно, ні, я далеко від цього. Це з кожним може трапитися.

— Ви добра дівчина, Сіліє. Правда? — звернулася сестра Сварц до священика.

— Дуже добра, — відповів священик.

— І ви будете його любити, як раніше? — благально спитала стара.

Сілія взяла себе в руки і кивнула головою.

— Буду. Я люблю його, як і раніше... Але це не те, про що я прийшла вам сказати. Молодий Фінкельберг приніс мені телеграму. Захворів мій батько. О дев'ятій годині йде поїзд. Я хочу встигнути на нього. Я поспішаю. Речі я залишаю тут. Може, я повернуся, якщо ні, вишлете мені їх. А тепер я мушу йти, Ленні чекає на мене.

Хвилину-дві вона вислухувала співчуття, але на прохання затриматися відповіла рішучою відмовою. Нарешті вони здалися. Сестра Сварц обняла Сілію і з мужністю відчаю подивилась їй в очі.

— Але ви йдете не тому, що...

Голос її затремтів, а очі благали сказати правду.

«Я їду тому, що він мене більше не любить», — хотілося їй закричати, але вона стримала цей крик душі.

— Ні, не тому. Що за нісенітниця!.. Можливо, я скоро повернуся.— Вона поцілувала сестру Сварц і поспішила геть.

Поминувши багаття, вона побігла. Несамовито билося серце. Вона бігла не зупиняючись. Вгору по схилу, мимо крамниці. Далеко попереду, в місячному сяйві, вона побачила постать Ленні. Їй стало жарко. Вона зняла пальто і взяла його на руку. Стало легше. Нічна прохолода освіжила тіло. Тільки б вчасно добратися до станції. Її охопив страх на саму думку, що вона може запізнитися. Ні. Це не повинно статися. Сілія побігла швидше. Стало легше. Вона перевела дух. Порівнявшись з Ленні, вона поминула його, вигукнувши: «Доганяй!» Ленні побіг за нею, і скоро вони бігли поруч. Часто, бувало, їм доводилося так бігати в вечірній час, поспішаючи на останній автобус або поїзд після прогулянки в якому-небудь віддаленому куточку Капського півострова. А тепер вони бігли востаннє, щоб не запізнитися на поїзд, який назавжди вирве її з його життя.

Вона бігла ридуючи, а Ленні думав, що вона важко дихає від бігу. Один раз, коли вона не втрималась і схлипнула голосно, він крикнув їй, щоб вона зупинилась і відпочила. Та вона бігла далі. Нарешті показалася станція, але поїзда на станції не було.

— Тепер можна вже не бігти! — гукнув Ленні.— Поїзда ще нема.

— Ще грошки,— відповіла вона.

Вони ще трохи пробігли і сповільнили крок до швидкої ходи.

— Поїзд, здається, стоїть тут всього одну чи дві хвилини,— промовила Сілія.

— Так,— сказав Ленні.

«Ось як все це кінчається,— подумала Сілія.— Нам нема навіть чого сказати одне одному».

Здалека ледве чутно донісся різкий паровозний гудок.

«Скоро все це залишиться позаду»,— подумала Сілія.

— Що ж, Ленні,— сказала вона посміхаючись,— попрощаємося, чи що? Я знаю, ти не любиш довго прощатися, ми просто потиснемо руки одне одному, і ти підеш назад, гаразд?

— Прости мені за все, Сіліє...

— Я все знаю. Я не хотіла тобі говорити, але зараз скажу: я бачилася з Сарі Вільер. Ми поговорили по ширості, і я зрозуміла, що ви не можете жити одне без одного. Ну що ж, бажаю щастя, Ленні... У нас з тобою було багато хороших хвилин... Не залишай школу... А вона сильна натура. З характером.

Поїзд показався з-за повороту і почав сповільнювати рух. Стримуючи сльози, Сілія потиснула руку Ленні.

— До побачення, Ленні.

— До побачення, Сіліє.

Вона вийняла цигарку і поспішно закурила, дивлячись, як він поступово віддаляється по курному шляху. Вона глибоко затягнулась димом, і це її трошки заспокоїло. Розпроставши плечі, вона повернулася і пішла по платформі назустріч поїзду.

В серці порожньо... Тяжка, безпросвітна порожнеча, яку треба було заповнити. Доведеться знайти кого-небудь, хто міг би заповнити цю страшну порожнечу. Ось яке воно, життя.

Вона ввійшла в вагон для кольорових, відшукала незайняте купе першого класу і подзвонила провідникові. Коли він появився, Стіллевельд був уже далеко позаду. Вона усміхнулася красивому кольоровому юнаку в залізничній формі і попросила принести постіль. Потім вона сіла, обхопивши голову руками.

— Що ж з ним буде? — прошепотіла вона.

Поїзд грізно загув і ввійшов у тунель.

2

Була вже одинадцята година. Сарі напружено вдивлялася туди, де вдалині губилася, звиваючись, стежка. Якщо він запізниться, доведеться відкласти поїздку, а їй так не хотілося б відкладати. До того ж було б так чудово скакати при місячному сяйві, сидячи вдвох в одному сидлі. Вона погладила морду коня.

— Ти не заперечуєш, Бетсі?

Бетсі тупнула передньою ногою на знак згоди.

— О, ти добра душа.

До Сарі донісся ледве чутний свист. «Нарешті, це він», — подумала вона і знову стала вдивлятися, напру-

жуючи зір, але на стежці ніхто не появлявся. Дивно. Вона повернулася і глянула вздовж дороги, що вела від станції до краалю Мако. Так і є. Він. Але чому він іде звідти?

Вона покликкала його. І знову до неї донісся привітальний свист. Вона засміялася і погладила шию коня. Коли Ленні підійшов ближче, вона простягла руку, затримуючи його, і запитала суворо:

— Чому так пізно?

— Сілія вирішила поїхати, і я повинен був провести її до станції.

— Бідна Сілія. Мені її жаль.

— Ти мені не говорила, що ви бачились.

— Вона просила не говорити.

— А мені сама сказала.

— Я так і думала, що вона скаже.

Ленні побачив коня і запитав:

— Бетсі, здається? Навіщо вона тут?

— Ми поїдемо на ній в гості.

— Обоє?

— Так.

— А вона витримає?

— Не ображай Бетсі. Вона возила цілий віз. І, крім того, я запитувала її, вона погодилася... Ну, чого ти так стоїш? Я хочу, щоб мене поцілували.

— Тоді забери руки.

— Я бачу, ти не гориш бажанням поцілувати мене.

— Боюсь, щоб не зламати ці маленькі ручки.

Вона засміялася.

— Ти думаєш, що ти такий сильний?

— Звичайно.

Раптом вона стрибнула на нього. Вони зчепилися, впали і продовжували боротися. Нарешті він притиснув її до землі. Деякий час вона ще опиралася, потім визнала себе переможеною.

— Тепер бачиш? — сказав він задихаючись, але з виглядом переможця.

— А захекався як! — жартувала Сілія, сміючись.

— Бо ти теж не з слабеньких.

— Це якраз те, що я й хотіла довести.

Він допоміг їй підвестися.

— Давай швидше їхати, а то запізнимося в гості.

— А куди ми їдемо?

— Побачиш. Сідай.

Вона сіла в сідло і пригорнулася до шиї коня. Він сів позад неї, Сарі зітхнула і випросталась.

— Приємно спиратися на м'яку спинку крісла! — гукнула вона і погнала коня вперед.

Світле, кольору маїсу волосся Сарі пестило його обличчя, її спина і плечі зручно і довірливо тулилися до його грудей. Коли вона оберталася, щоб поглянути на Ленні або сказати йому щось, її щока торкалася його щоки.

У вухах співав вітер; що за прекрасна річ життя, яке щастя бути молодим і любити!

Бетсі мчала легко й весело. Все-таки життя прекрасне!

— Ми з тобою нічні вершники! — крикнула Сарі, перемагаючи вітер.

— А що це за нічні вершники?

— Хіба ти не знаєш?

— Ні.

— Гаразд, розкажу. Але що ти мені за це даси?

— Ти користолобна.

— Хай і так... То що даєш?

— Пенні.

— Не кажи дурниць.

— Ну, три.

— Мало.

— Шість пенсів.

— Добре. А крім цього?

— Хіба цього мало?

— Який же ти скупий!

— Поцілунок.

— Поцілунок і шість пенсів?

— Так.

— Домовилися... Так от, нічні вершники — це двоє молодих людей. Юнак і дівчина. В нічний час вони мчать верхи, і всюди, де вони проїздять, все навкруги стає прекрасним і чудесним, як у казці. Досить їхній тіні впасти на що-небудь бридке, як воно відразу ж стає прекрасним.

— А коли ця тінь падає на що-небудь красиве?

— Який ти дурненький, тоді воно стає ще більш прекрасним.

— Зрозуміло. Таким, як ти.

— Ти божевільний, але це мені подобається... Ну, от тобі і все про нічних вершників.

— І за це ти хочеш шість пенсів і поцілунок?

— Звичайно.

— Це ж шахрайство!

— Ти не хочеш розплачуватися?

— Ні.

— Гаразд. Пожалієш!

Сарі пришпорила Бетсі, і вони помчали швидше. Сарі почала навмисне розгойдуватися в сідлі, Ленні, який сидів без стремен, важко було зберегти рівновагу. Сарі стала розгойдуватися сильніше. Бетсі, видно, звикла до таких витівок. Ленні вхопився руками за Сарі, вирішивши не здаватися. Але вона вирвалася і продовжувала розгойдуватися.

— Гаразд. Заплачу! — крикнув Ленні.

Сарі дзвінко і довго сміялася.

— Я ж казала... Давай шість пенсів зараз, а поцілунок — потім.

— Доведеться тобі почекати, поки приїдемо.

— Давай зараз, а то знову почну.

— Гаразд.

З великим зусиллям він засунув руку в кишеню і вийняв монету. Здається, це був шилінг, але він віддав його Сарі.

— У мене немає здачі.

— Бери все, злодюжка!

Сарі зупинила коня і зіскочила. Вона потягла Ленні за собою, обоє покотилися по траві.

— Ох, і люблю ж я тебе, — сказала вона зажекавшись. — Я можу робити з тобою все, що захочу, — дражнити, мучити, відбирати у тебе гроші... Це так приємно! Ніколи не думала, що мучити людину так приємно. Почекай, це тільки початок. Ти в мене ще намучишся! А тепер — поцілуй мене!

Він ніжно поцілував її.

— Ти божевільна, — сказав він захоплено.

— Знаю, — промовила вона весело. — Я можу бути з тобою зовсім божевільною, а потім знов розумною, ніжною і доброю, як мати, можу також бути як сестра або просто як друг. Правда, приємно, коли тебе люблять стільки різних людей? Мені це подобається.

— Мені теж подобається, — сказав Ленні. — І я люблю тебе, Сарі. Я тебе дуже люблю.

Вона мовчки погладила його по обличчю, потім схопилася і кинулась до Бетсі.

— Уже недалеко. Їдьмо, досить нам пустувати.

Притулившись одне до одного, зігріті своєю близькістю, вони мовчки поїхали далі, огорнуті ніжним покровом кохання. Трохи згодом попереду засвітилося віконце. Підїхавши до халупи, вони спішилися, а Бетсі прив'язали.

— Сюди? — запитав Ленні недовірливо.

Сарі взяла його за руку.

— Так, приїхали, любий.

Вона потягла його за собою і відчинила двері. Троє старих повернули до них голови. Ніч була тепла, але в халупі горів вогонь, навкруги якого сиділи бабуся, Ханна і її старий. Цей вогонь горів не для того, щоб веселити людей, як це було в Стіллевельді. Він горів для того, щоб зігріти старечу кров.

— Хто там? — буркотливо спитала бабуся.

Ханна окинула Сарі і Ленні швидким уважним поглядом, який, здавалося, нічого не пропускав. А її чоловік був занадто старий і дряхлий, йому вже було все одно. Він подивився на гостей, знову схилив голову на груди і задрімав.

— Це я, Сарі, — тихо промовила Сарі.

— Сарі померла, — прошамкала бабуся, хитро посміхнувшись.

— Я дочка приймака, — пояснила Сарі. — Я сьогодні уже була у вас. Пам'ятаєте?

Бабуся силкувалася пригадати, потім похитала головою і звернулася до Ханни.

— Це правда?

— Правда. Вона приходила сьогодні вранці. Вона подавала вам каву.

Бабуся ще щось пробурмотіла собі під ніс, потім запитала:

— Вона хороша?

— Хороша, — відповіла Ханна.

— Підійди сюди, дитино, — наказала бабуся.

Сарі підійшла ближче і стала перед нею на коліна, як вранці. І знову пальці старої почали мацати її обличчя, волосся.

— Так, — прошамкала вона повільно. — Пам'ятаю. Ти Сарі, дочка приймака. Та, інша Сарі, не підкорилася, і Герг убив її...

— Я привезла з собою гостя, бабусю.

— Хто він такий?

— Мій друг. Його звуть Ленні Сварц.

— Сварц...— промовила бабуся. Вона намагалася пригадати, і на її старому жовтому, як пергамент, обличчі появилось ще більше зморшок.— Сварц... Ні. Ніколи не чула цього прізвища. Не знаю ніяких Сварців... Підійдіть сюди, молодий чоловіче... Ближче... Я чую ще добре. Ось тільки очі... Ще ближче... Скажіть що-небудь, молодий чоловіче.

— Добрий вечір, бабуся!

— Станьте так, щоб я могла до вас доторкнутися. Не розумієте, чи що?

Сарі підштовхнула Ленні, і він став на коліна. Вузуваті пальці старої пробігли по його обличчю, волосю. Раптом вона ахнула і різко відсахнулася.

— Геть звідси! Геть! — закричала вона.— Ти Вільєр! Геть звідси!

Сарі обняла бабуся за плечі.

— Це Ленні Сварц, бабуся, він кольоровий... Це мій найближчий друг. Він не любить Герта. Чусте? Він не любить Герта.

— Це Вільєр,— плаксиво прошамкала стара.— Я знаю. Я дала життя всім Вільєрам. Всі вони злі, і цей також. Я знаю. Забери його звідси.

— Послухайте мене,— сказала Ханна.

— Я завжди тебе слухаю,— промовила бабуся дитячим голосом.

— То слухайте ж. Ви помилилися. Цей молодий чоловік не Вільєр. Дочка приймака сказала правду. Він кольоровий, гарний молодий чоловік. Не бійтеся його.

— А обличчя, а волосся, Ханно? — жалібно промовила стара.

— Це божа справа,— спокійно промовила Ханна.— Він інколи творить схожих людей.

— То він не Вільєр?

— Ні. Вам треба подружитися з ним. Він не Вільєр. Він добрий і захистить вас, коли прийдуть кафри.

— Правда? — запитала вона Ленні.

— Правда,— відповів він.

— Скажете їм, що я була добра, не така, як інші?

— Авжеж, я скажу їм.

Бабуся згорнула руки, голова її опустилася на груди.

— Кави,— наказала вона, не повертаючи голови.

Усмішка пробігла по обиччю Ханни. Вона похитала головою.

— Вам не можна зараз кави. Не будете спати, якщо вип'єте.

Бабуся надула худі щоки і хитро поглянула на Ханну.

— Треба ж подати каву гостям.

— Я сама подам їм. А вам уже час спати. І тобі також,— сказала Ханна, звертаючись до свого старого чоловіка.

Старий мовчки підвівся і подався з кімнати. Бабуся без заперечень дозволила покласти себе спати. Вона перевернулася на бік, умостилася під строкатою ковдрою і одразу ж заснула.

Ханна взяла лампу і пішла в маленьку кухню. Сарі і Ленні пішли з нею.

— Я сама приготую каву,— сказала Сарі.

Ханна опустилася в старе крісло і мовчки дивилася, як Сарі готує каву, а Ленні допомагає їй. І погляд її розумних очей не пропускав нічого: ось вони переглянулися, ось торкнулися одне одного, вона бачила, що вони не можуть приховати любов, яка світиться в їхніх очах. Вона тихо похитала головою і зітхнула.

Сарі налила кави, всі троє сіли за стіл.

— Ви питали мене сьогодні вранці,— повільно почала Ханна,— хто такий Сем Дюплессі. Я не хотіла вам говорити. А тепер, якщо хочете, я розкажу.

— Про що це, Сарі? — запитав Ленні.

Вона поставила чашку на стіл і повернулася до нього.

— Колись давно-давно тут жила інша Сарі. Вона приїхала звідкись. Зараз її немає. Вона померла майже тридцять років тому. Здається, Герт любив її, любив її і мій батько, певно, тому він і назвав мене Сарі. Наскільки я розумію, батько Герта, старий Герт, хотів, щоб молодий Герт одружився з Сарі і тому оженив мого батька з моєю матір'ю. А сама Сарі любила якогось Сема Дюплессі.

У Великому будинку, здається, лише бабуся була на боці цього Сема Дюплессі. Взагалі з цією людиною зв'язана якась таємниця, яку я й хочу розкрити. Бабуся намагає на те, що нібито Герт убив його, але вона також говорить, що Герт убив Сарі, а мій батько, який знав

всю цю історію, казав мені, що Сарі померла від пропасниці.

Ханна відставила порожню чашку, згорнула руки і підсунулася ближче до столу.

— Я знаю історію Сема Дюплессі,— сказала вона.— Тоді ми ще жили у Великому будинку. Хазяїн ще був живий. Хазяїн, як ви знаєте,— це син старої місис, батько теперішнього бааса Герта.

Сем Дюплессі був молодий чоловік. Він довго жив по різних містах, потім приїхав сюди і привіз багато грошей.— Вона подивилася на Ленні, ніби вимірюючи на око його зріст.— Він був, можливо, трошки нижчий на зріст від вас і трохи темніший. Але він був дуже красивий. Красивіший від вас. На моїх очах міс Сарі вперше побачила його. Це було в крамниці, але тоді ця крамниця належала якомусь індусові, а вже пізніше вона перейшла до єврея.

Серце у Сема Дюплессі завжди сміялося, про це говорив погляд його очей, це відчувалося в його голосі. В плечах він був ширший від вас, сильний і дуже любив співати.

Він заговорив до міс Сарі тоді в крамниці, але вона відвернулася від нього і не відповіла йому.— Ханна усміхнулася: перед нею, як жива, постала картина далекого минулого.

Рука Сарі знайшла руку Ленні. Так вони й залишилися одна в одній.

— Коли вона відвернулася, він почав розповідати анекдоти. Вони були такі смішні! Міс Сарі не витримала і засміялася. Так вони зустрічалися в крамниці кілька разів, і через деякий час я стала помічати, що як тільки ми заходимо до крамниці або ще тільки підходимо до неї, очі міс Сарі починають сяяти, як зорі. Я зрозуміла.

Раптом Сем Дюплессі знов поїхав. Міс Сарі не знаходила собі місця, з кожним днем вона страждала все дужче. Та незабаром приходить в крамницю на її ім'я лист, і знову засяяли її очі, і знову заспівало серце. Вона не могла приховати своїх почуттів. Сарі сказала мені, що він добуде грошей, повернеться і купить ферму. Ви знаєте крааль Мако — я там народилася,— там в кінці є ділянка землі і вода недалечко — це і є та земля, яку він збирався купити. Там вони думали жити.

Потім знову прийшов лист, він писав, що гроші вже є і він їде додому... Про все це міс Сарі мені розповідала, бо вона знала: я не скажу нікому. І я мовчала. Це єдине, чого я не сказала старій місіс... Міс Сарі пішла зустрічати його. А коли вона повернулася, то була схожа на божевільну... Потім вона захворіла... І скоро померла.

— А Сем Дюплессі? — запитав Ленні.

Ханна втупила очі в простір.

— Його звать тепер Божевільний Сем,— промовила вона зітхаючи.

Сарі зблідла. Її пальці впилися в руку Ленні.

— Божевільний Сем! — вимовив повільно Ленні.

— Це зробив Герт...— вихопилося у Сарі.

— Ніхто не знає,— сказала Ханна.— Ніхто не бачив. Може, одна міс Сарі. Це її, напевно, і вбило. Я думаю, так воно і є... Але точно ніхто не знає.

— Мені страшно! — скрикнула Сарі і притиснулася до плеча Ленні.

— І мені теж,— похмуро сказала Ханна.

Ленні обняв і пригорнув до себе Сарі.

— Не бійся, моя люба.

— Я боюся, Ленні. Боюсь за тебе, милий. Я знаю, це зробив Герт. Тепер мені багато чого стало зрозумілим.

— Я розумію, люба, але ти не хвилюйся. Ми знайдемо якийсь вихід.

— О Ленні! Що буде, коли він дізнається?

Вона затулила обличчя руками, ховаючись від страшного видіння.

— Вам треба поїхати звідси,— сказала Ханна.

Ленні подивився на Сарі.

— Нам треба їхати звідси,— сказала вона в розпачі.— І куди б ти не поїхав, Ленні, я всюди поїду з тобою.

— Але всюди так, по всій країні,— сказала Ханна.

— О боже! — скрикнула Сарі.— Чи є де-небудь такий куточок, де можна було б не боятися і бути щасливим? — В її голосі бринів розпач.— Ми нікому не бажемо зла. Єдине, чого ми хочемо,— щоб нам дали спокій.

— Послухай, Сарі,— сказав тихо Ленні.— Заспокойся і вислухай мене. Поки що нічого не трапилося. Слухай! Ти дуже боїшся бідності?

— Ти ж знаєш, що ні.— Вона трохи заспокоїлася. Страшне видіння зникло.

— Тебе не злякає, якщо доведеться деякий час терпіти нестатки в найнеобхіднішому? Це буде недовго.

— Мені все одно, навіть якби це було завжди.

Ленні стримувався, щоб голос не зрадив його хвилювання.

— Доведеться жити серед людей, мови яких ми не знаємо.

— Я вивчу.

— Тоді слухай уважно, Сарі, люба. Це єдиний вихід. Минулого року мені з футбольною командою довелося бувати в Португальській Східній Африці. Там у мене є друзі. В тих краях немає расової дискримінації щодо освічених людей. Вона існує лише щодо неосвіченого тубільного населення. Ми можемо поїхати туди.

— Поїдьмо, Ленні! — Це був крик надії, що виврався з глибини серця.

— Будуть, звичайно, труднощі. Я не зможу дістати дозвіл на виїзд, а ти не зможеш одержати такий дозвіл без відома Герта. Та й часу на це піде чимало.

І знову обличчя Сарі затьмарилось.

— Але в Кейптауні у мене є одна людина,— продовжував Ленні,— яка знає, як все це уладнати. Це мій приятель, і він допоможе мені. Завтра вранці я дам йому телеграму.

— А гроші? — запитала Ханна, і в голосі її брили нотки стримуваної надії.

— Я позичу трохи в Кейптауні,— сказав Ленні.

— Я можу дістати двадцять фунтів,— промовила Сарі, заглушаючи голос совісті.

— Гаразд. Це буде велика підмога. Візьми з собою якомога більше речей. Та будь обережною, Сарі. Ніхто не повинен знати. Я думаю, що нам краще було б вирушити вночі. Завтра! О дев'ятій вечора йде поїзд на Кейптаун. Ми приїдемо на станцію кожний окремо і будемо їхати окремо аж до Кейптауна. А там уже буде легше.

В маленькій кухні настала тиша, вона тривала кілька хвилин. Сарі поклала руку на щоку Ленні і повернула його обличчя до себе: їхні очі зустрілися.

— Ленні, ти певний, що ти цього хочеш?

Ленні усміхнувся.

— Це я повинен тебе запитати, Сарі. Ти жертвуєш усім.

Вона похитала головою.

— Ні, Ленні, це ти жертвуєш усім. Кажуть, що для жінки любов — це все, а для чоловіка лише частина його життя. Для мене наша любов — усе.

— А для мене ти, Сарі, — все.

— А коли ми доберемося туди, нам уже нічого не буде загрозувати?

— Нічого, люба. Ми зможемо всюди ходити разом, все робити разом.

— Навіть лежати на сонці разом?

— Так.

— І ходити по вулиці, взявшись за руки?

— Так.

— І разом заходити в кафе?

— Так, моя люба, ми будемо всюди ходити разом.

— І не будемо розлучатися ніколи?

— Тільки тоді, коли мені треба буде йти на роботу.

Я трохи знаю португальську мову, можу розмовляти, але для того, щоб я міг інших учити цієї мови, мені доведеться чимало попрацювати.

— Я теж буду вивчати португальську мову.

— Звичайно, і ти теж.

— О, це буде чудесно, Ленні!

— Ми поки що не там.

— Але ми будемо там, правда, Ханно?

Ханна усміхнулася і кивнула головою.

— Так, так, тільки будьте обережні.

В пориві почуття Сарі поцілувала стару негритьянку, а потім обняла Ленні.

— Вам уже час іти, — сказала Ханна лагідно. — Я стара, стомилася за день. Не бійтеся. Від мене ніхто не доб'ється, куди ви поїхали. Хай хоч повісять. — Ханна провела їх і почекала, поки вони сіли на коня і поїхали.

— До побачення, діти! — гукнула вона. — Хай pomoже вам бог.

По дорозі Ленні ще раз пояснив Сарі, що їй треба робити, де і коли вони зустрінуться. Вона уважно слухала його і примушувала повторювати, що їй було не зовсім зрозуміло.

А серце її співало. Вона поїде звідси разом зі своїм коханим. Вони вирвуться з цієї ненависної країни, де

панує зло. Вони зможуть вільно, як рівні, ходити між людьми, щасливі і радісні. Не треба буде ховатися. Не треба буде боятися, що люди можуть дізнатися про їхню любов і скривдити Ленні. Все буде добре. Вона зможе піклуватися про нього, прати йому білизну, шопати шкарпетки, готувати їжу, пильнувати, щоб в домі було чисто й затишно. А в неділю вони вдвох лежатимуть на сонці і слухатимуть, як співають пташки. А вечорами вони бродитимуть по освітлених вулицях, не боячись, що хтось може їх побачити. І раптом вона подумала про те, яке велике місце в їх житті займає страх. Усвідомлюють вони це повністю чи ні, а страх керує ними. Страх закриває перед ними ті шляхи, по яких ходять інші. Він примушує їх шукати затишні, невідомі іншим місця, де вони могли б віддаватися своїй любові, не боячись людського ока.

Скоро цьому настане кінець. Їхня любов вийде на волю, на денне світло, побачить сонце, і ніхто не посміє їх скривдити. І це буде цілком природно, саме так, як і повинно бути. Це буде воля.

Вона не боялася Кейптауна, у Ленні там є знайома, у якої вона зможе зупинитися. А після Кейптауна вже буде легше. Скоріше б тільки пройшов ще завтрашний день, а там усе буде гаразд.

Вона схилилася йому на груди, і на мить їй здалося, що вона зовсім не на коні, а на легенькій хмаринці, яка лине в просторі, і по всьому тілу розлилася хвиля блаженного тепла.

І раптом Сарі подумала про те, що Ленні ніколи не шукав фізичного зближення з нею. Вона усміхнулася, відхилилася назад і прошепотіла, торкаючись губами його вуха:

— А ти мене ще не любив по-справжньому.

Ленні міцно притиснув її до себе.

— Ми ж ще не одружені,— промовив він.

— Одруження — це пуста формальність,— і тут же з подивом подумала про те, що вона його зовсім не соромиться.— Ти, Ленні, так само добре розумієш, як і я, що ми з тобою вже одружені, одружені так, як тільки можуть бути одружені чоловік і жінка, чи то дотримуючись формальностей, чи ні.

— Ти чудна дитина, Сарі. Я думав, що ти боїтешся.

— Чому?

- Дівчата завжди бояться.
- А звідки ти знаєш?
- Знаю.
- Розпусник!
- Неправда.
- А звідки ж ти знаєш?
- Я читав про це в книжок.
- На жаль, я не діва з книжок.
- Я тебе ненавиджу!
- То не тримай мене так міцно.

Бетсі зупинилася. Вони злізли і пішли, взявшись за руки. Високо в небі світив місяць, навкруги була чарівна ніч. Ніч, створена для кохання. Вони опустилися на теплу, привітну землю; і тут, на м'якій траві, при сяйві зірок і місяця вони вперше заговорили мовою плоті, мовою занадто сильною і глибокою, щоб бути перекладеною на звичайну людську мову...

Знесилена і щаслива, лежачи в обіймах Ленні, Сарі шепотіла:

— Яке блаженство любити!

А він їй відповідав:

— Любов свята, моя кохана!

— Свята й прекрасна, — прошепотіла вона і заплющила очі.

...О земле! Навчи своїх нерозумних дітей любити. Навчи їх, бо це їм потрібно. Вони ще не знають найпростіших речей. А їм так потрібна увага, співчуття, братерська любов. А також велика і сильна любов, що перемагає бар'єри нації і рас, любов, що обіймає всі нації і раси, вища любов людини до людини. Дай їм також, о земле, пізнати гнів, благородний і справедливий гнів, що щадить тільки людей доброї волі. Скажи їм, що в кожній людині є серце і воно може боліти... Скажи їм також... скажи їм, що ніхто не може почувати себе в безпеці, поки людям не вільно любити одне одного за власним вибором... Скажи їм...

Легенька хмарка закрила місяць. Сарі поворухнулася і розплющила очі.

— Я люблю тебе, Ленні, — сказала вона.

— І я люблю тебе, Сарі, — відповів він.

Вони підвелися і пішли до того місця, де вони вперше зустрілися в той незабутній вечір, який здався зараз далеким минулим, до того місця, звідки було видно дві долини.

- Ми більше сюди не повернемося,— сказала Сарі.
- Не повернемося, поки ця земля не стане вільною,— промовив Ленні.
- А настане коли-небудь такий час?
- Все повинно змінитися, моя люба. Народ не буде вічно терпіти гніт.
- Скоріш би... Я, мабуть, дуже погана європейка, коли я йду проти традицій білої людини. Герт, напевно, так сказав би про мене.
- Боюсь, що європейка ти справді погана, а ось людина ти прекрасна.
- Я рада, Ленні, що з мене погана європейка і прекрасна людина. Мені зовсім ні до чого цей престиж білої людини. Це значить, що я не завжди можу чинити так, як хотілося б. Мені, наприклад, дуже хотілося б піти сьогодні ввечері на свято, але...
- Там, куди ми збираємося їхати, ми викинемо на смітник престиж білої людини і будемо ходити на всі свята.
- Я вірю. О, швидше б завтрашній день!
- А тепер, кохана моя, тобі час іти. Не забудь же, ми зустрічаємося на тому місці, де зустрілися сьогодні. Я думаю, що Сем зможе допомогти тобі нести чемодани. Тільки не запізнюйся. Поїзд зупиняється на кілька хвилин. Не забудь взяти з собою гроші. Вони нам придадуться.
- Не турбуйся, Ленні. Я нічого не забуду і обіцяю бути на місці без запізнення. Ми встигнемо на поїзд. Не турбуйся, любий. Спи спокійно.
- Будь обережною, Сарі.
- Невже ти думаєш, любий, що я можу бути необережною, коли вирішується наше майбутнє?
- Пробач, мила. На добраніч!
- Вони міцно обнялися. Сарі здригнулася.
- Що з тобою?
- Мені так страшно повертатися в цей дім, Ленні! У мене так і стоїть перед очима ця картина — Герт б'є Сема.
- Не бійся, Сарі. Залишається тільки одна ніч.
- І весь завтрашній день, Ленні.
- Я знаю. Але треба кріпитися, кохана.
- Вона заплющила очі і пригорнулася до нього. Ленні міцно обняв її і погладив її світле волосся.

— Тепер я заспокоїлася,— промовила вона тихо.— Я буду кріпитися.

Ніжно поцілувавши його, вона вирвалася, схопила повід Бетсі, скочила в сідло і помчала в напрямку Великого будинку.

Ще деякий час Ленні постояв, обмірковуючи план, щоб переконатися, що все передбачено. Найменша помилка може дорогого обійтись. Все треба обдумати як слід. Прискорюючи кроки, він пішов вниз до Стіллевельда.

Стіллевельд лежав у темряві. І лише в їхньому будиночку світився вогник. Мати не спала, чекала на нього. Вона думала, що Ленні гнівається на неї за старого Герта. Відна мати! Він ввійшов у кухню.

Вона сиділа, незручно спираючись об гострий кінець столу, обличчям до дверей, насторожена і пригнічена. Ленні глянув на неї, і серце його стислося від болю. Скільки ж часу просиділа вона так, чекаючи на нього? Чекаючи зі страхом, з болем у серці. І тепер вона сидить і чекає, що він їй скаже, як осудить її.

Він підійшов і обняв її. І весь страх і сором, який вона душила в собі протягом вечора, прорвався назовні. Вона хотіла щось сказати, але замість слів у неї вирвався тільки якийсь жалібний стогін.

Він міцно притискав її до грудей, а вона плакала, здригаючись усім тілом. Ленні мовчав. Нехай виплачеться, їй стане легше. Поговорити вони зможуть опісля, він скаже їй, що немає чого плакати. А поки що — поплач, дорога, старенька матінко, серцю легше стане. У мене сильні руки. Вони підтримають тебе. Це руки твого сина.

Поступово плач затих. Він злегка відсторонив її і глянув їй в обличчя.

— Легше стало?

Вона мовчки кивнула головою.

— От і гаразд! Ти посидь тут трошки, поки я приготую каву.

— Я сама приготую,— сказала вона підводячись.

— Ні, не треба. Посидь спокійно.

Закипіла вода. Ленні приготував каву, наповнив дві чашки, поставив на стіл і сів поруч з матір'ю.

— Тепер послухай, мамо. Коли я запитував тебе сьогодні ввечері про минуле, я був сердитий, я знаю, але не на тебе. Я розгнівався тому, що стороння люди-

на прийшла і сказала про це. І це, звичайно, з мого боку було негарно. А до тебе я нічого не маю. Хто я такий кінець кінцем щоб гніватися на рідну матір за її минуле? Це було б несправедливо примушувати матерів розповідати своїм дітям все про своє минуле. Це не моє діло. Ти завжди була для мене доброю матір'ю, ти дала мені освіту, про яку більшість наших дітей і мріяти не сміють. Ось і все, що тут можна сказати.

— Зрозумій, синку...— схвильовано почала мати.

— Ні, мамо мила. Це твоє діло. Я не більше як твоя дитина. Тобі нічого виправдуватися переді мною. Ти моя мати. Я люблю тебе. Ти завжди була для мене доброю матір'ю. І нічого тут більше говорити.

Посвітлішало відразу обличчя старої матері, гордість, любов, душевний спокій засвітився в її очах.

— Ти хороший син, Ленні. І Сілія також хороша. Певно, це вона допомогла тобі зрозуміти...

— Так,— сказав Ленні, думаючи про Сарі.— Вона допомагає зрозуміти багато чого. Вона прекрасна людина.

— І зовсім не горда, сину, правда?

— Так, вона проста і мила, а як вона все розуміє!

— Ви одружитесь?

Ленні закурив цигарку і усміхнувся.

— Розумієш, мамо, серед усіх планів, які ми з нею будували, ми забули тільки одне — весілля. Але ти не турбуйся. Ми одружимося неодмінно.

— Скоро?

— Дуже скоро, мамо.

— Я така рада за вас!

— Я також... Мамо, слухай, завтра ввечері я їду до Кейптауна. Можливо, затримаюсь трохи. Що б ти не почула після того, як я поїду, не турбуйся. Пізніше ти все зрозумієш. Я напишу тобі.

— Ти надовго їдеш, синку?

— Ти не турбуйся. Я про все тобі напишу.

Старій хотілося знати більше, але вона лише кивнула головою.

— Гарзд, синку.

— А тепер, мамо, іди й лятай спати, уже пізно, а я складу деякі речі.

— Добре. На добраніч, сину... Ой, мало не забула. Фієта заходила кілька разів увечері. Вона казала, що у неї є якась важлива справа до тебе. Вона сказала, що

як би пізно ти не повернувся, ти повинен піти до неї і постукати в двері. Видно, і справді щось важливе, Ленні.

— Дякую, мамо. Я піду довідаюсь. А ти лягай.

Він поцілував матір у зморшкуватий лоб. Вона пішла в спальню.

Ленні задумливо обійшов кругом столу. Що хотіла сказати йому Фіета? Що-небудь від Сарі? Не може бути, він бачився з нею зовсім недавно. Все-таки краще з'ясувати, в чому річ. Він загасив цигарку, вийшов з будинку і швидкими кроками перейшов на другий бік Великої вулиці. В будинку було темно. Він легенько постукав у двері. І відразу ж за дверима почулося шарудіння, хтось витер сірника, у вікні появилось світло. Певно, Фіета, чекала на нього.

Через хвилину двері відчинилися, вона переступила поріг і знову щільно причинила двері. Фіета, видно, не роздягалася і чекала його.

— Я всю ніч вас чекала,— сказала вона сердито.

— Пробачте,— сказав Ленні.— У вас є якесь доручення?

— Ні, доручення немає, але є деякі новини для тебе. Ввечері після вечірки я пішла до Великого будинку, хотіла довідатися, як чуває себе Сем, і тут я підслухала розмову між Гертом і Вільджоном. Вони мене не бачили. Вільджон говорив, що діються дивні діла і що Герт повинен простежити за Сарі.

— Он як?

— Оце і все. Я подумала, що вам не завадить знати.

— Більш нічого?

— Мені більш нічого не відомо.

— Дякую.

— Нема чого мені дякувати. Подякуйте своїй зірці, що я в той час була там, підслухала і попередила вас. Я й сама не знаю, для чого я це роблю.

— Будь ласка, Фіето, скажіть завтра вранці Сарі, щоб вона була обережна.

— Сподіваюсь, ви знаєте, що робите.

— Не турбуйтеся. Знаємо.

— А я й не турбуюся. Це ваше діло.

— Правильно. Дякую, Фіето. На добраніч. Не забудьте попередити Сарі.

— Не забуду. На добраніч.

Ленні повернувся і поспішив через дорогу. Фіста дивилася йому вслід, поки він не зник у будинку, потім скривила губи, знизала плечима і повернулася додому.

Ленні пройшов навшпиньках у спальню і виніс звідти свій чемодан. Він візьме з собою тільки оцей один. Вранці він віднесе його до крамниці і залишить там. А ввечері він зможе залишити село, не помічений людьми. Він запакував усе, що збирався взяти з собою, обв'язав чемодан ремінцями і засунув під стіл. Він пригадав, що забув у священика піжаму. Нехай залишається там, старому на спогад. Принаймні не доведеться давати зайвий раз пояснення.

Хвилину він стояв замислившись. Більше нічого робити. До самого ранку. Треба трохи відпочити. Він простягся на матраці, постеленому на долівці, але заснути не міг. Він так і думав, що спати не буде. Тому він і лампу не погасив. Він закурив цигарку, і думки його полинули до Сарі. Як і завжди, він не міг чітко уявити собі її зовнішність. В його уяві постала кругловида дівчина з світлим волоссям і очима, що все розуміють. Все інше — як вона дише, як звучить її голос, як б'ється її серце — він відчував глибоко в своєму серці. І так буде завжди, тому що їх єднає щось вище за розуміння.

Він підвівся і підійшов до маленького столика, де він тримав свої шкільні книжки і зошити. Він вийняв ручку, папір і чорнило, підійшов до столу посередині кухні, підсунув стілець, сів і почав писати. Він писав листа Сарі. Першого листа Сарі...

У Великому будинку тим часом Сарі складала і старанно запаковувала в чемодан останнє плаття. Пережити тільки завтрашній день! Один тільки завтрашній день, а потім настануть радісні дні, дні любові і щастя. О, будуть і тяжкі дні, але це будуть дні спільної боротьби за шматок хліба, за дах над головою, за затишний домашній куточок, за все те, що робить домашнє вогнище найкращим місцем на землі. У них буде такий куточок. А якщо доведеться зустрітися з голодом, що ж, вони витримають, вдвох їм не страшно. Вони молоді обоє. Вони будуть працювати. Вони хочуть тільки одного: щоб їм дали спокій, дали можливість жити по-

людськи. А з усім іншим вони справляться самі. Вони будуть ділити радість і горе, здоров'я і хвороби.

А коли в них буде своя кімната, вона перетворить її в затишний куточок, де радість і ласка зустрінатиме Ленні після трудового дня.

Сарі закінчила складати речі. Вона нічого не забула. Цікаво, що він зараз робить? Вона стала навшпиньки і погасила лампу. Потім відчинила вікно, підсунула стілець і довго сиділа в темній кімнаті, милуючись красою ночі. Чекала, коли настане день.

— Швидше! Швидше! — шептали її губи.

3

Здавалося, що довгий, гнітючий день ніколи не скінчиться. Як нестерпно повільно тяглися хвилини! Ранкове сонце, здавалося, зійшло пізніше, ніж звичайно, ліниво, неохоче пересувалося до заходу. Тіні стояли непорушно. Стрілки годинника повзли страшенно повільно. День, довгий і тягучий, ніяк не хотів закінчуватися.

Це було щастя для Сарі, що Герт зранку поїхав на поле. Коли його не було дома, не так нудно тягся час, легше було займатися своїми буденними справами. І, незважаючи на це, все-таки день був довгий, тягучий, неспокійний, а попередження Фіети робило його в десять разів гіршим.

Нарешті нестерпно повільно настав полудень. Скоро Герт повернеться на обід. Треба взяти себе в руки, щоб нічим себе не зрадити.

«Не дивися на годинник», — знову й знову нагадувала вона сама собі. Але очі її раз у раз зверталися до годинника, вона стежила за повільним рухом стрілок, відлічувала кожную хвилину, а хвилини тяглися нудно і надзвичайно повільно.

В тисячний раз виглянувши у вікно, вона побачила якогось кольорового хлопчика, що наближався до дверей кухні. Сарі відчула, як забилося її серце. Вона була певна, що він приніс їй листа. Вона насилу стрималася, щоб не побігти назустріч хлопчикові. Задихаючись від нетерпіння, вона чекала, коли відчиняться двері. Зараз повинна ввійти Фіета. Ну, швидше ж,

швидше! Двері відчинилися, і на порозі показалася Фіста.

Сарі простягла руку. Фіста усміхнулася.

— Воно адресоване мені, але що з вами зробиш — беріть!

З почуттям жалю, співчуття і досади вона простягла їй конверт і вийшла.

Сарі пройшла в свою кімнату. Тепер, коли вона одержала листа, їй стало спокійніше на серці. Тепер їй буде легше. І з Гертом тепер зустрічатися не страшно. Спокійно, не поспішаючи, вона розірвала конверт, витягла згорнуті аркушки, розгорнула їх і почала читати.

Та ледве вона прочитала кілька рядків, як сльози затуманили їй очі.

— Дякую тобі, мій любий, — прошепотіла вона любовно й ніжно.

Вона витерла сльози і стала читати від початку.

«Люба Сарі!

Завтра настане для тебе важкий день. Тобі доведеться бути дуже обережною, день здасться тобі цілим роком. Буде дуже важко. І я вирішив написати тобі цей перший лист, щоб сказати, що я це розумію і що я думкою буду з тобою весь цей довгий день; я знаю, що цей лист полегшить для тебе чекання.

Ти одержиш його опівдні, це буде середина довгого дня. Я знаю, що далі час піде швидше. Я певний у цьому, бо ти сильна, ти дала мені силу, а тепер я поділюся нею з тобою.

Нехай не лякають тебе години, моя люба. Вони минуть, як все минає, і тоді настане наш час. Не забувай про майбутнє, яке скоро настане для нас. Не забудеш?

Ми будемо разом ходити по вулицях, відкрито, ні від кого не ховаючись: будемо разом відвідувати кафе, лежати на сонці, ми будемо серед людей, вільні і щасливі, ніхто не заважатиме нам любитися, ніхто не вбачатиме в цьому чогось надзвичайного, особливого, це буде цілком природно. Не забудеш про це? Ми збудуємо собі маленький будиночок, і тільки двоє там будуть жити — ми

з тобою. Разом будемо снідати, обідати, а ввечері будемо ходити на прогулянку. Не забудеш про це? І хоч спочатку буде важко, нам доведеться вивчати чужу мову, зате потім настане чудесне життя. Настануть світлі, веселі, щасливі дні. Не забудеш?

І коли тобі стане важко, згадай про це, моя люба. Завтра наш день, не забудь. Ще хочу запитати тебе: чи вийдеш ти заміж за мене, коли ми прибудемо туди?

Я люблю тебе всім серцем.

Твій Ленні»

— Я не забуду,— тихо промовила про себе Сарі, знову і знову переречитуючи листа.

Після цього день пішов легше. І як тільки їй ставало важко на серці, вона йшла в свою кімнату, замикалася на ключ, виймала лист і переречитувала...

Нарешті довгий день скінчився, настав час вирушати.

З Семом вона домовилася ще вдень, і зараз він чекав під вікном, поки вона подасть йому чемодани. Через вікно вона подала йому чемодани і пальто. Потім зачинила вікно, погасила лампу і пішла у вітальню. Там сидів Герт. Він подивився на неї допитливо, але не сказав нічого. Сарі мовчки пройшла через кухню і вийшла з дому.

Довго ще після того, як Сарі пішла, дивилася Фіста на двері, не зводячи з них очей.

Сем допоміг їй одягти пальто. Сарі взяла у Сема один чемодан, і вони пішли.

Її серце співало. Сем шкутильгав поруч, його очі сяяли незвичайним світлом.

Сарі чула, як несамовито б'ється її серце. Завтра вранці вони вже будуть в Кейптауні. До вечора, говорив Ленні, все буде уладнано, і вони поїдуть. А потім?.. А потім настане справжнє життя. Нове, вільне, радісне! Без страху.

Вона здалеку побачила Ленні, помахала йому рукою і побігла назустріч. Кинувши чемодан на землю, вона впала в його обійми. Через хвилину він промовив:

— У нас мало часу.

Сарі підняла свій чемодан. Ленні повернувся до Сема.

— Дякую вам від щирого серця, Семе.— Він простяг руку, щоб взяти чемодан.

— Попереду довга путь,— сказав спокійно Сем.— Я ще пройду трохи з вами.

— Гаразд. Ще раз дякую. Ну, а тепер давайте підемо трошки швидше.

І вони пішли по курній дорозі, Ленні і Сарі поруч, а Сем за ними.

— Невже це наяву, Ленні? — спитала Сарі тремтячим голосом.

Ленні взяв чемодан у ліву руку, а правою відшукав і потиснув ліву руку Сарі.

— Наяву, Сарі.

— Так. Наяву, я знаю. Коли я одержала твого листа, я все пригадала. Після цього мені легше було ждати вечора. Дякую тобі, Ленні.

— А що ти мені відповіси на моє запитання?

— Коли ти тільки захочеш, Ленні.

Місяць зайшов за чорну грозову хмару, і раптом землю оповила темрява. Далеко попереду темний силует величезного старого дерева.

— Ми вже пройшли половину дороги? — запитала Сарі.

— Навіть трошки більше,— відповів Ленні.— Встигнемо. В нашому розпорядженні ще півгодини.

— Півгодини! — сказала Сарі.— Ой, коли б швидше до станції, Ленні.

Місяць виповз з другого боку темної хмари, і знову земля потонула в морі місячного сяйва. Раптом з-за дерева вийшла людина. За нею друга. Тепер видно було, що під деревом, в затінку, стояло двоє коней.

Сарі схопила Ленні за руку. Сем відстав і, нагнувшись, швидко заховався за кущами.

Дрож пройняв Ленні. Він весь затремтів, але це швидко минуло, спокій і холоднокровність повернулися до нього знову, він був спокійний, як ніколи, думки були незвичайно чіткі і ясні.

— Це Герт! — тихо скрикнула Сарі.— Герт і Вільджон.

— Так, це я,— жорстко сказав Герт і зробив крок вперед.

Не дати їм скривдити Ленні! Ця думка блискавкою промайнула в її свідомості, і весь її страх зник. Вона буде боротися за нього! Вона все зробить!

— І вам не соромно,— промовив зі злістю Вільджон, підходячи слідом за Гертом.

— Мені нічого соромитися! — палко вигукнула Сарі.— Я люблю його!

— Чорного виродка! — Вільджон плюнув.

— Так! — сказала Сарі.— По-вашому, чорний виродок, а я люблю його, люблю, бо він вартий сотні таких, як ви!

Вона побачила, що вони наближаються і хотіла загородити собою Ленні, але він відсторонив її.

— А ось ми побачимо, чого він вартий,— сказав Герт.— Вільджон! Бери коня, скачи в село, поклич ще людей! Скажи, нехай візьмуть з собою рушниці. Швидше!

Вільджон миттю скочив на коня і поскакав у бік станції.

— Нарешті ти мені попався, Сварц,— сказав Герт.

— Герт! Прошу вас,— благала Сарі,— залиште нас! Або відпустіть його! Робіть зі мною, що хочете, але відпустіть його. Благаю! Я люблю його! Чуєте? Я люблю його!

— Мовчати! — рявкнув Герт.— З тобою я поговорю пізніше. Сідай на коня, їдь додому і чекай, поки я приїду.

— Не поїду! — крикнула Сарі.

— Іди додому, Сарі,— сказав тихо Ленні, не зводячи з Герта очей.— Іди додому і чекай мене, любя. Не турбуйся. Він мені нічого не зробить, сили малувато. Хвастун, а в душі боягуз. Він хоробрий, коли його бояться. А я не боюся. Іди, любя! Я приїду до тебе. Тільки коня залиш.

— Сідай на коня,— заревів Герт.

— Не треба,— сказав Ленні спокійно.— Іди пішки. Швидше!

— Ти прийдеш?! — з риданням вигукнула Сарі.

— Приїду. Швидше йди додому.

Вона повернулася і, спотикаючись, вся в сльозах, побігла додому. Ленні не зводив з Герта очей.

— Я скрочу тобі в'язи,— прошепотів Герт.

— Спробуй,— відповів Ленні.

Вони повільно ходили один навколо одного.

— Будеш лизати мої чоботи, коли я справлюся з тобою,— пообіцяв Герт.

— Не залякаєш!

Герт зробив фальшивий випад. Правий кулак Ленні промайнув у повітрі і з силою вдарив Герта в ніс. З носа пішла кров, заливаючи рот, підборіддя.

— Ну, як воно, братику? — промовив з ненавистю Ленні. — Ти не знав, що ми з тобою рідні брати? Не знав? То знай: я теж син твого батька.

Якийсь захват охопив Ленні. Він мстив за те, що роками мусив заглушати в собі голос серця і розуму, мстив за образи, які довелося стерпіти.

Герт заревів і знову кинувся на Ленні. І знову кулак Ленні влучив йому в ніс. У Герта під носом появилася згусток крові.

— Виродок! — заревів він і кинувся вперед, не звертаючи уваги на удари, що сипалися на нього. Він спробував схопити Ленні руками, але невдало. Схопив вдруге. Велика рука обвила шию Ленні. Друга допомогла — і горло Ленні попало в лещата. Герт все міцніше стискував руки. Хоч удари і сипалися на нього, але вони слабшали. У відчаї Ленні підставив йому ногу. Вони повалилися на землю, але руки Герта, як і раніше, стискували його горло.

Герт наблизив своє обличчя до обличчя Ленні і дивився в його очі. В них відбивалися муки фізичного болю.

— Я тебе не уб'ю, — промовив він. — Ні, я тебе не уб'ю. Я ще придушю тебе трохи. Ще трошки, поки ти втратиш силу, а потім буду бити тебе ногами. Ви чуєте, *містере* Сварц?

Сили залишали Ленні. У вухах неначе хтось бив у барабан.

— Так, — сказав злорадно Герт. — Я буду тебе бити і бити, поки ти не станеш таким, як Сем. Його тепер звуть Божевільним Семом. Але колись він був таким, як ти. Теж думав, що він — пара для білої жінки. Такий же був, як ти, — освічений, гарно одягнений, розумні речі говорив, а подивися, що я з нього зробив: свого раба! Він був сильніший за тебе. А я всипав йому гарненько — і він тепер повзає, як тварина. Ось що вас чекає, *містере* Сварц.

В очах потемніло, все було як в тумані. З останніх сил Ленні спробував відірвати пальці Герта від свого горла, але вони стискували його залізним кільцем. Герт злорадно засміявся.

З-за куща поблизу курного шляху підвівся і, шквильгаючи, став наближатися Божевільний Сем.

— Хоч би не хвалився,— простогнав він.— Мовчав би! Тобі не слід би хвалитися!

Він наближався важкою незграбною ходою, на обличчі— вираз глибокого суму і розпачу. Герт спочатку не помітив його, а коли помітив— було вже пізно: здорова рука Сема обвилася навколо його шиї і стиснула її, немов лещатами.

— Не треба було хвалитися,— знову простогнав Божевільний Сем.

Кільце повільно стискувалося. Герт відпустив шию Ленні і почав люто боротися з Семом. Але залізний обруч стискував його горло все сильніше. Ленні ще полежав хвилину, а потім став відповзати від цих переплетених у смертельній боротьбі двох тіл. Він підводився, спотикався і падав, знову підводився, намагаючись досягти місця, де стояв кінь. Ось уже дерево. Тримаючись за нього, Ленні оглянувся, там продовжувалася боротьба. Раптом він побачив, як рука Герта потяглася до задньої кишені, блиснуло лезо ножа.

Він хотів крикнути, але не зміг. Слабість була така, що він не міг зробити кроку. Ніж піднявся і спустився. Раз. Другий. Третій. Потім рука Герта випустила ніж, і він упав на освітлену місячним сяйвом землю. На сталюму лезі кров. Сем повільно встав, спотикаючись зробив кілька кроків і впав. Він більше не ворушився.

Перемагаючи біль, Ленні добрався до двох тіл і придивився до них. Обидва були мертві. Трагедія, що почалася тридцять років тому, закінчилася.

Ленні намагався привести в лад думки. Скоро тут буде Вільдзон з людьми, за якими він поскакав. Сарі в Великому будинку. Вона, певно, не знаходить собі місця від хвилювання.

Спотикаючись він підійшов до коня і сів у сідло. Сили поступово поверталися. Він погнав коня. А далеко позаду виднілася група вершників. Це повертався Вільдзон. Ленні пришпорив коня. Він знав, що рано чи пізно його наздоженуть. А Сарі чекає. Назустріч бігла Фіста. Він проскакав мимо не зупиняючись. Вона послала йому вслід прокльон і побігла далі.

Галопом обігнувши будинок, кінь зупинився. Ленні зіскочив з сідла, пробіг через кухню і далі в їдальню, але раптом зупинився: в другому кінці їдальні стояла

Сарі, притиснувши приклад рушниці до плеча, готуючись стріляти.

Вона впустила рушницю і припала до нього.

— Я думала, що це Герт,— сказала вона схлипуючи.— Я хотіла вбити його.

— Герт мертвий,— сказав Ленні.

— Я рада,— промовила вона просто

— Сем також помер,— сказав він.— Вільдзон з людьми поспішають сюди. Вони мене схоплять. Але тобі вони нічого не зроблять. Мені не можна гаяти часу. Дай мені цю рушницю. Я буду боротися до останнього.

— Я йду з тобою,— сказала вона рішуче.

— Тобі не можна, кохана. Буде стрілянина.

— Я не можу не піти з тобою. Як ти не розумієш?

Вона говорила спокійно, як людина, що усвідомила неминучість смерті.

— Ні, Сарі!

Не кажучи ні слова, вона вибігла з кімнати і повернулася з рушницями й патронами. Вона стала швидко заряджати рушницю.

— Вони вже їдуть,— сказала Сарі.— Я чую. Якщо вони тебе схоплять, то зроблять з тобою те, що зробили в свій час з Семом. Треба боротися, Ленні. Будемо боротися разом. Пам'ятаєш, ти говорив, що ми будемо завжди разом, будемо ділити горе і радість.

Вона підійшла і виглянула у вікно. Група вершників в'їжджала в двір. Сарі рукою показала Ленні на друге вікно. Він рішуче взяв рушницю і підійшов до вікна.

Тишу ночі порушив голос Вільджона:

— Ми знаємо, що ти тут, Сварц. Здавайся і виходь сюди, тоді ми здамо тебе властям, і тебе будуть судити за вбивство. А ні — ми самі ввійдемо в будинок, і тоді один бог знає, що ми з тобою зробимо! І ви теж, Сарі Вільер! Виходьте! Ви й так назавжди осоромили свою родину.

Сарі прицілилася, прогримів постріл. Люди розбіглися. Скориставшись цим, Ленні погасив лампу.

Настала довга тиша...

Потім заговорили рушницю...

А внизу кольорові жителі Стіллевельда, нічого не розуміючи, збиралися групами, боязко прислухаючись

до пострілів, що доносилися з гори. Ніхто не знав, що трапалося, поки не з'явилася Фіета. Вона йшла по Великій вулиці, несучи на руках тіло Сема. Її засипали питаннями, грім пострілів заглушав людські голоси.

З Фіетою були Ісаак і Мако. Вона внесла тіло Сема в будинок своєї матері і обережно поклала на ліжку. Вона окинула присутніх суворим поглядом. В маленьку кімнату встигло набитися багато людей.

— Це все Ленні Сварц,— сказала гірко Фіета.— Він покохав Сарі Вільер, і вона його також. Вони хотіли втекти звідси. Це вони б'ються з білими там, на горі, у Великому будинку.

Сестра Сварц, знепритомнівши, повалилася на землю, як підкошена. Інші, закам'янівши від страху, мовчали.

Священик став на коліна. Інші зробили те ж саме. Тільки Мако, Ісаак і Фіета продовжували стояти.

...Тишу порушували постріли... Заговорив Мако. Його голос переплітався з пострілами рушниць.

— Вони любили. Оце і вся їх провина... Вони нікому не заподіяли зла. Їх тягло одне до одного, бо вони були людьми одного складу... Юнак і дівчина, що однаково дивляться на світ... За це в них стріляють... Це справжнє рабство... Ставати на коліна, просити твого бога — цього мало, священику... Прислухайся до пострілів... Там, на горі, пліч-о-пліч борються і помирають кольоровий і біла, бо в нашій країні любов вважається за злочин... Ми повинні щось робити... Треба діяти!

Раптом грім пострілів затих. Над долиною залягла тиша.

ЕПІЛОГ

На другий день газета «Істер Пост» вмістила на першій сторінці жирним шрифтом кореспонденцію, присвячену цій пригоді. Там розповідалося про те, як один молодий учитель, кольоровий, Ленні Сварц на ім'я, в випадку божевілля убив крупного місцевого землевласника Герта Вільера, після чого, намагаючись врятуватися від переслідування, вдерся в будинок вищезгаданого містера Вільера.

В будинку не було нікого, крім міс Сарі Вільер. Злочинець схопив рушницю, яку знайшов тут же, на місці, і застрелив дівчину, після чого повернув зброю проти своїх переслідувачів. Почалася стрілянина, під час якої загинуло ще три чоловіки. Тільки після цього пощастило нарешті покінчити з Сварцем.

Більшу частину відомостей про цю подію репортер одержав від містера Вільджона, помічника покійного містера Вільера. Містер Вільджон особисто очолював групу переслідувачів і був поранений в руку і плече.

Замітка закінчувалася рішучим протестом проти допуску темношкірих у вищі навчальні заклади.

Лондон
Січень 1946 року

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА

Пітер Абрагамс — відомий південноафриканський письменник — народився 1919 року в Йоганнесбурзі. Він метис, згідно прийнятої в ПАР класифікації населення вважався «кольоровим», і на нього поширювались безліч расистських обмежень. Батько Абрагамса вмер дуже рано, і Пітер сам заробляв собі на життя.

Рятуючись від поліцейського режиму, Пітер Абрагамс у двадцять років мусив залишити ПАР. Два роки працював кочегаром на судні, а тоді оселився в Англії. Останні сімнадцять років він живе на Ямайці.

Перший роман П. Абрагамса — «Чорний заповіт» — з'явився друком 1942 року, а 1945 побачили світ романи «Пісня великого міста» й «Шахтар». Та справжнє визнання прийшло до письменника після роману «Дорогою грому» (1948), що був незабаром виданий багатьма іноземними мовами. Зі сторінок роману виразно постає потворне обличчя расистського режиму в Південно-Африканській Республіці, що за десятиліття, які минули від зображуваних автором подій, став ще лютіший і жорстокіший. Автор прагнув показати, як бузுவірські расові закони і расові передсуди душать найкращі людські почуття і прирікають на загибель кожного, хто наслідуються відстоювати свою людську гідність.

Крім цього твору, що витримав у нашій країні багато видань, радянський читач знайомий з романами «Загибель Майкла Удомо» (1956; укр. переклад 1961, рос.— 1965) та «Під владою ночі» (1965; рос. переклад 1968), автобіографічною повістю «На поклик волі» (1954; укр. переклад 1972). В останньому романі письменника — «Наш острів сьогодні» (1966) — на відміну від попередніх його творів, присвячених виключно африканській темі, змальовано політичну боротьбу на одному з островів Карибського моря.

77 коп.

